

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

• CHIEF EDITOR •

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

• CO-EDITOR •

P.R. SHARMA

• EXECUTIVE EDITOR •

Rambhai V. Baku

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat
--	--

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)
--	---

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2016, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
  - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
  - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
  - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી અંગેનો અભ્યાસ -ડૉ. જુજેશભાઈ એ.વેગડ	1-5
2.	“રઘુવંશ”માં પ્રયુક્ત પ્રસિદ્ધ શ્લોકદ્વયની ઉપમા -પ્રો.ડૉ. હિતાર્થી જી.અગ્રાવત	6-9
3.	प्रवासी साहित्य की अवधारणा -RAJA ASGAR ADAMBHAI	10-11
4.	नारी विमर्श: अवधारणा -डॉ. मधु वसावा	12-17
5.	ધરમપુર તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં સાર્વત્રીકરણનો અભ્યાસ -પ્રા.સરસ્વતીબેન આર.ગાંવિત	18-21
6.	મહિસાગરમાં વસતાં આદિવાસીઓનાં મૃત્યુગીતો -ગુમાનસિંહ એફ.ગરાસીયા	22-28
7.	પ્રાચીન ભારતની ગૌરવવંતી વિદ્યાપીઠો -મુંજપરા વિનોદકુમાર બી.	29-33

8. India Against Corruption

- Limbani Vivek Babulal

34-40

9. ભારતમાં છેલ્લા એક દશકામાં કુગાવાના વલણો

-શિલ્પા જી. હડિયા

41-43

10. સાધનાધ્યાયે મોક્ષમાર્ગસાધનેષુ ભક્તિવિમર્શ

-જોશી અનિલકુમાર: રામેશ્વરભાઈ

44-46

11. 'स्वर्ग की झलक' नाटक का विचारबोध

-સરોજબહેન સી. પટેલ

47-50

12. महाकाव्यग्रन्थानाम् चरित्रनिर्माणे योगदानम्

- ★ મનોજ ગિરી ★★ ડૉ૦ રાજેન્દ્ર આર શુક્લા

51-54

13. બાળમજૂરી

-પ્રો. કાનાણી શીતલ મહેન્દ્રકુમાર

55-58

14. Symbolism implied in the struggle of the man against the sea in 'the old man and the sea'

-Pro.Vijay G.Chauhan

59-61

15. CRITICAL EVALUATION OF DRAMA : CHARUDATTA

-Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari

62-64

16. ભારતમાં કેન્દ્ર – રાજ્યના પહીવટી સંબંધો

-ડૉ. હારુનભાઈ એ,મનસુરી

65-67

-
17. "રેલવે બજેટ ૨૦૧૬-૧૭ એક નજરે"
-પટેલ મનોજકુમાર વિષ્ણુભાઈ 68-70
-
18. સ્તોત્રેષુ શિવઃ
-પણ્ડ્યા પ્રકાશકુમાર વાસુદેવભાઈ 71-74
-
19. ત્યાગ કી મૂર્તિ ; ગબન કી જાલપા
-પ્રો.કટુવા વિનોદ માલશી 75-76
-
20. દલિત સાહિત્ય કી દાર્શનિક પૃઠ્ઠભૂમિ
-આહિર જ્યોતિકા ઇસ 77-80
-
21. GANDHIYAN ECONOMIC THOUGHTS
-Dr. (Mrs.) DINA HARESH LODHIYA 81-86
-
22. કાદમ્બરીની માં – નારીની વ્યથા-કથાની ગાથા
-ઝાલા કવિતા પી. 87-89
-
23. વિશ્વભાષા હિન્દી
-ડૉ.રાવત ડેર 90-91
-
24. કર્ણભાર રૂપકમાં માનવાધિકાર
-ચાચીયા રાકેશ ડી. 92-96
-
25. ભારતીયશાસ્ત્રેષુ અહિંસા-વિચારઃ
-Bhatt Harishchandra kiritkumar 97-101
-

26. **संस्कृतम्, साहित्यम् संस्कृतिश्च**
- * श्रीमितेशः शर्मा ** श्रीबलदेव व्यासः एवं श्रीललित पटेल **102-106**
27. **भारतीय स्वतंत्रता और दलित समाज**
- राजपूत अस्मिता बाबुजी **107-111**
28. **वैदिककाल में सामाजिक परिप्रेक्ष्य में स्त्री**
- झाला पंकजबा **112-114**
29. **DEMOGRAPHIC GLANCE OF KACHCHH-
In Brief (1961- 2001)**
- Dr.Nameeta Asthana Saxena **115-119**
30. **A STUDY ON INVESTORS PERCEPTION TOWARDS MUTUAL
FUND WITH REFERENCE TO AHMEDABAD CITY**
- Prof. Ashok Patel **120-131**
31. **Urban Demography in Gujarat**
- Dr.Raval Pareshbhai N. **132-135**
32. **भारत विभाजन का दर्द बयाँन करता उपन्यास 'आधागाँव'- एक अध्ययन**
- विपुल एम. पटेल **136-138**
33. **दलित जातियों की मानव - अस्मिता (प्रेमचंद की कहानियों के संदर्भ में)**
- प्रा.डॉ.भारती एफ. चौधरी **139-141**
34. **मोहन राकेश की कहानियों का कथ्य - वैविध्य**
- डॉ. शिरीन एम. शेख **142-144**
35. **बेरोजगारी: કેમ? અને તેના ઉપાયો:**
- લેખક: કોમલ. કે. જાની **145-147**

-
36. શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણમાં ગુણવત્તા અગ્રતાઓ અને જરૂરિયાતો
-ડૉ. છનાભાઈ એન. ભીંસરા 148-153
-
37. **Right to Food: Some Issues and Challenges**
-Dr. Deepak Parmar 154-160
-
38. ZONAL WISE STUDY AND COMPARISON OF OPERATING
RATIO OF INDIAN RAILWAY
-Dr.Hetal Shah 161-168
-
39. **GOODS & SERVICE TAX (GST) IN INDIA**
-DR. CHIRAG V. RAVAL 169-173
-
40. **MGNREGA: A Journey of a Decade**
- Mr. Sunil Rajput 174-183
-
41. **GIVING TEETH TO THE CONSUMER PROTECTION ACT, 1986**
-Ankita P. Upadhyay 184-188
-
42. **Child Labour in India**
-*Dr. Rina Dave **Dr. Dhaval P Dave 189-193
-
43. **Impotence of a Teacher in a School**
-Dr.Bharat K.Gamit 194-200
-
44. સ્તોત્રકાવ્યેષુ સૂર્યશતકસ્ય સ્થાનમ્
- અભીપ્સામોહાન્ત 201-205
-

“ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી અંગેનો અભ્યાસ”

1

ડૉ. જુજેશભાઈ એ.વેગડ

*શ્રી સરકારી ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા - મઢડા, તા. શીહોર, જિ. ભાવનગર (ગુજરાત).

સારાંશ

પ્રસ્તુત સંશોધનનો હેતુ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્યપસંદગી અંગેનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ સંશોધનમાટે ડો. એન. સી. તલાજિયા (2007) રચિત અને પ્રમાણિત ગુજરાતી આવૃત્તિ “મૂલ્યમાપન સંશોધનિકા”નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. ભાવનગર શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી સાદા યદ્યચ્છની રીતે કુલ 120 નમૂનો પસંદ કર્યો. પ્રાપ્ત માહિતીનું પૃથક્કરણ ‘W’ પરીક્ષણ દ્વારા કરવામાં આવ્યું. પરિણામદર્શક છે કે, સામાન્ય પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્યપસંદગી ક્રમાંક એકબીજા સાથે સુસંગત છે ($W=0.29$). વિજ્ઞાન પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્યપસંદગી ક્રમાંક એકબીજા સાથે સુસંગત છે ($W=0.50$). સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્યપસંદગી ક્રમાંક એકબીજા સાથે સુસંગત છે ($W=0.08$). વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્યપસંદગી ક્રમાંક એકબીજા સાથે સુસંગત છે ($W=0.22$). વિદ્યાર્થી બહેનોના મૂલ્યપસંદગી ક્રમાંક એકબીજા સાથે સુસંગત છે ($W=0.18$). ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્યપસંદગી ક્રમાંક એકબીજા સાથે સુસંગત છે ($W=0.28$).

ચાવીરૂપ શબ્દો: મૂલ્યપસંદગી, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા, સંયુક્ત કુટુંબ, વિભક્ત કુટુંબ

1. પ્રસ્તાવના:-

‘મૂલ્ય’ શબ્દને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 1986 એ અમુક કારણોસર પરીપ્રેક્ષ્યમાં લાવીને મૂક્યો છે. મૂલ્ય શિક્ષણનો ખ્યાલ ભારત જેવા સંસ્કૃતિ પ્રધાન માનવ સમાજને માટે જેટલો આકર્ષક છે, તેટલો જ સંદિગ્ધ છે. ‘મૂલ્ય’ એ તાત્વિક વિચારધારાનો શબ્દ પ્રયોગ છે. ‘મૂલ્ય’ તત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ ક્ષેત્રમાં એક અલગ અને સ્વતંત્ર સંપ્રદાય તરીકે સ્થાન પામેલ છે. જેને મૂલ્યશાસ્ત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં ‘સાર્’ અને ‘નરસુ’ કે ‘ઉચિત’ અને ‘અનુચિત’ કે ‘કરવા યોગ્ય’ ને ‘ન કરવા યોગ્ય’ ની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભારતીય દર્શન શાસ્ત્રના અધ્યાપક પ્રો. ડબલ્યુ.એમ. અર્જન (સદર: દવે, જે.કે. 1997-98) મૂલ્યને તેના ત્રણ લક્ષણોના સંદર્ભમાં વ્યાખ્યાયિત કરે છે કે (1) મૂલ્ય તેને કહેવાય જે માનવ ઈચ્છાઓને સંતોષે છે, (2) મૂલ્ય એ મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતું જૈવિક પરિબલ છે. (3) જે આત્મ કે આત્મસાક્ષાત્કારના વિકાસ પ્રત્યે દોરે તે સ્વતઃ મૂલ્ય છે.

શબ્દકોષના આધારે મૂલ્ય એટલે ‘ઉપયોગી’, ‘મહત્વનું’, ‘મેળવવાને યોગ્ય’ એ સંદર્ભમાં મૂલ્યની આ સંકલ્પના શબ્દાર્થ સંબંધિત છે. કાકા સાહેબ કાલેલકરના મતે “મૂલ્ય એટલે વિવેક, જીવન રીતિમાં વણાયેલો વિવેક.”

મૂલ્યોનો ઉદ્ભવ માનવસર્જિત છે. મનુષ્યની ઉદ્ભવ જીવનની કલ્પનામાંથી મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. મૂલ્ય એટલે ‘જીવનને દિશા આપતા માર્ગદર્શક ધોરણો’ વ્યક્તિ સમાજની જરૂરીયાતો અને આકાંક્ષા વચ્ચે સંવાદિત સ્થાયી શકે અને માણસ જેના થકી માણસ બને તે ‘મૂલ્ય’ અને મૂલ્યો અંગેની સભાનતા અને માવજત વિદ્યાર્થીઓને આપવી તેનું નામ મૂલ્ય શિક્ષણ. સદીઓથી ઘર, શિક્ષક, સમાજ દ્વારા મૂલ્યો ઘડાતા આવ્યા છે. પરંતુ શિક્ષણમાં યંત્ર, બૌદ્ધિક અને ભૌતિકવાદના અતિરેકથી જીવનમૂલ્યો વિસરતા ગયા છે. વર્ષોથી જે મૂલ્યોનું ઘડતર આપો આપ વ્યવહાર દ્વારા જ થતું તે મૂલ્યો હાલ કટોકટીમાં મૂકાયા છે. માટે મૂલ્ય શિક્ષણ આજના સમાજની તાતી જરૂરીયાત છે.

નકુમ ગોવિંદ (1991) એ સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં માધ્યમિક શિક્ષક પ્રશિક્ષણાર્થીઓની પ્રવર્તમાન મૂલ્ય તરેહનો અભ્યાસ કર્યો. જેમાં સામાજિક અને લોકશાહી મૂલ્યો પર જાતિયતાની સ્વતંત્ર અસરો જોવા મળી હતી. બંનેમાં સ્ત્રીઓના સરેરાશ પુરૂષો કરતા સાર્થક રીતે વધારે હતા.

હેરમા નરેશ (1997) એ ગુજરાતના પ્રાથમિક અધ્યાયન મંદિરોના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની મૂલ્ય તરેહનો અભ્યાસ કર્યો. જ્ઞાન, લોકશાહી, સામાજિક અને સૌંદર્યમૂલ્યના સંદર્ભે પુરૂષ અને સ્ત્રી પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સમાન હતા. જ્યારે આર્થિક, માનવતા, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય મૂલ્યના સંદર્ભે પુરૂષ પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ઉચ્ચ હતા.

ડુંગરાણી, એ.જી. (2008) એ શિક્ષકોના શૈક્ષણિક કાર્યમાંમૂલ્ય શિક્ષણ અંગેનો અભ્યાસ કર્યો. તેમાં શિક્ષકોની જાતિ અને ઉમરના સંદર્ભમાંમૂલ્ય શિક્ષણ પસંદગી ક્રમ એકબીજા સાથે સંબંધ જોવા મળ્યા હતા.

1. સંશોધનનાંહેતુઓ:

- 1.સામાન્ય પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.
- 2.વિજ્ઞાન પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.
- 3.સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.
- 4.વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.
- 5.વિદ્યાર્થીભાઈઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.
- 6.વિદ્યાર્થીબહેનોના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.
- 7.સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી ભાઈઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.
- 8.સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી બહેનોના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.
- 9.વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી ભાઈઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.
- 10.વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી બહેનોના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.
- 11.ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમ જાણવા.

2.અભ્યાસની ઉત્કલ્પનાઓ:

- 1.સામાન્ય પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.
- 2.વિજ્ઞાન પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.
- 3.સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.
- 4.વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.
- 5.વિદ્યાર્થીભાઈઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.
- 6.વિદ્યાર્થી બહેનોના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.
- 7.સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી ભાઈઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.
- 8.સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી બહેનોના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.
- 9.વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી ભાઈઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.
- 10.વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી બહેનોના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.
- 11.ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત નથી.

3.શબ્દોની વ્યવહારૂ વ્યાખ્યા:

❖**મૂલ્ય પસંદગી:** ડો. એન.સી. તલાજીયા (2007) દ્વારા રચિત ‘મૂલ્ય માપન સંશોધનિકા’ પર વિદ્યાર્થીઓએ મૂલ્યોને આપેલ ક્રમ એટલે મૂલ્ય પસંદગી.

❖**ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ:** ભાવનગર શહેરની અનુદાનીત ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં વર્ષ2013-14 દરમ્યાન સામાન્ય પ્રવાહ અને વિજ્ઞાન પ્રવાહમાંઅભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ.

4.સંશોધન યોજના:

પ્રસ્તુત સંશોધન સર્વેક્ષણ પ્રકારે હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. આ સંશોધન ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. આ સંશોધનના વ્યાય વિશ્વમાં ભાવનગર શહેરની અનુદાનીત ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના તમામ વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

5.નમુના પસંદગી:

પ્રસ્તુત સંશોધનના નમૂનામાં ભાવનગર શહેરની અનુદાનીત ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓમાંથી 120 વિદ્યાર્થીઓને સાદા યદ્યચ્છ નિદર્શન પદ્ધતિ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં સામાન્ય પ્રવાહ અને વિજ્ઞાન પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

6.ઉપકરણ:

આ સંશોધનમાં માહિતી એકત્રીકરણ માટે જે ઉપકરણો ઉપયોગ થયો હતો તેની વિગતો આ પ્રમાણે છે.

મૂલ્ય માપન સંશોધનિકા: ડૉ. એન.સી. તલાજીયા (2007) દ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં રચિત ‘મૂલ્ય માપન સંશોધનિકા’ નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમા કુલ 35 મૂલ્યો આપવામાં આવ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની પસંદગી અનુસાર મૂલ્યોને ક્રમાંકન આપવાનું હતું. અહિં પ્રાપ્ત વસ્તુત્વ 1 થી 35 સુધીનો છે. આ સંશોધનિકા શિક્ષકો ઉપર શોધાયેલ કસોટી પુનઃ કસોટી પ્રમાણે 0.80 વિશ્વસનિયતા તથા યથાર્થતા સહસંબંધાંક 0.92 જોવા મળ્યો છે.

7. માહિતીનું એકત્રીકરણ અને ગુણાંકન:

માહિતીના એકત્રીકરણ માટે ભાવનગર શહેરની અનુદાનીત ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના સામાન્ય પ્રવાહ અને વિજ્ઞાન પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓને ‘મૂલ્ય માપન સંશોધનિકા’ આપવામાં આવી હતી. આ સંશોધનિકા દ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. માહિતીનું ગુણાંકન ‘મૂલ્ય માપન સંશોધનિકા’ ના ‘સ્કોરીંગ કી’ અનુસાર કરવામાં આવ્યું હતું. આંકડાશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિ તરીકે કેન્ડાલનો સહમંતિદર્શક આંક (W) (પરીક્ષણ)નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. (પારેખ, એસ.સી. અને દીક્ષિત, એસ. કે. 1995)

8. પરિણામ કોષ્ટક:

કોષ્ટક નં. 1

અભ્યાસ પ્રવાહ, કુટુંબનો પ્રકાર અને જાતિના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓની સુસંગતતા
કે સહમતી દર્શાવતું કેન્ડાલ ‘W’ કોષ્ટક.

ક્રમ	સ્વતંત્ર પરિવર્ત	N	K	D _f	$\sum Ri^2$	“W”- મૂલ્ય	સાર્થકતાની કક્ષા
1	સામાન્ય પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓ	35	60	34	44593176	0.29	0.01
2	વિજ્ઞાન પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓ	35	60	34	47308816	0.50	0.01
3	સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓ	35	60	34	41898784	0.08	0.01
4	વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓ	35	60	34	43385612	0.20	0.01
5	વિદ્યાર્થી ભાઈઓ	35	60	34	43673217	0.22	0.01
6	વિદ્યાર્થી બહેનો	35	60	34	43189294	0.18	0.01
7	સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી ભાઈઓ	35	30	34	11073014	0.37	0.01
8	સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી બહેનો	35	30	34	10942691	0.31	0.01
9	વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી ભાઈઓ	35	30	34	11016789	0.34	0.01
10	વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી બહેનો	35	30	34	10895069	0.29	0.01
11	ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થી	35	120	34	174169298	0.28	0.01

9. પરિણામ ચર્ચા:-

પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી અંગેનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. પરિણામ દર્શાવે છે કે, અભ્યાસ પ્રવાહના સંદર્ભમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના ‘W’ મૂલ્યની કિંમત સાર્થક છે. જેથી ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. જેના પરથી કહી શકાય કે, વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ પ્રવાહ ગમે તે હોય તેઓ મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંકની બાબતમાં એક બીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે. આ બાબત માટે ડૉ. ડી.એમ. ભાવસાર (1984-85) પોતાના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે, શૈક્ષણિક સ્તર ગમે તે હોય, પરંતુ બંને વચ્ચે ક્રમાંક આપવાની બાબતમાં ઊંચી સહમતી પ્રવર્તે છે.

કુટુંબના પ્રકારના સંદર્ભમાં સંયુક્ત કુટુંબ અને વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓના 'W' મૂલ્યની કિંમત સાર્થક છે. જેથી ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આના આધારે કહી શકાય કે, વિદ્યાર્થી સંયુક્ત કુટુંબનો હોય કે વિભક્ત કુટુંબનો હોય તેઓ મૂલ્યની પસંદગી ક્રમાંકની બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે. આ બાબતને સ્પષ્ટ કરતા ડો. જે. કે. દવે (1997-98) જણાવે છે કે, વ્યક્તિ પોતાની જન્મજાત વૃત્તિઓ, શારીરિક સંપત્તિ, આસપાસની પરિસ્થિતિ, પોતાનામાં રહેલી સર્જનશક્તિ અને સાંસ્કૃતિક અસર, આ બધાની અસર હેઠળ પોતાની એક જીવન રીતિ વિકસાવે છે. કુટુંબજૂથ, સમાજ અને સંસ્કૃતિ એકબીજાની સાથે અવિભાજ્ય રીતે સંકળાયેલા છે. એટલે કુટુંબના પ્રકારની અસર મૂલ્ય પસંદગી પર થઈ ન હોય તેવું બની શકે.

જાતિના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થી ભાઈઓ અને બહેનોના 'W' મૂલ્યની કિંમત સાર્થક છે. જેથી ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. જેના પરથી કહી શકાય કે, વિદ્યાર્થીની જાતી ગમે તે હોય તેઓ મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંકની બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે. પ્રા. એસ.ઓ. જોષી (2000) આ બાબતના સંદર્ભમાં જણાવે છે તેમ મૂલ્ય અંગેનો નિર્ણય લેવામાં માત્ર વસ્તુના બાહ્ય કદ, આકાર, રંગ જેવી બાબતો મહત્ત્વની નથી તેની અભિલાષ તે મૂલ્યવાન છે કે નહિ તે નક્કી કરે છે. વસ્તુને બદલે કોઈ ઘટના, પરિસ્થિતિ, વ્યક્તિ, સ્થળ, વ્યવહાર વગેરેની વ્યક્તિલક્ષી અંતરંગ ગુણવત્તા પર મૂલ્યો આધારિત છે. ટુંકમાં જ્યારે વ્યક્તિને આચરણ માટે ક્રિયા પસંદ કરવાનો પ્રસંગ ઉદ્ભવે ત્યારે તે પરિણામો તરફ લઈ જાય છે પસંદગીનું આ જ્ઞાન આચાર વિમાસાને કારણે છે. આ બાબત કદાચ અહીં લાગુ પડતી હોય શકે.

ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના 'W' મૂલ્યની કિંમત સાર્થક છે. જેથી ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. જેના પરથી કહી શકાય કે વિદ્યાર્થીનો અભ્યાસ પ્રવાહ, કુટુંબનો પ્રકાર કે જાતિ ગમે તે હોય તેઓ મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંકની બાબતમાં એક બીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે. નકુમ ગોવિંદ (1991) ના અભ્યાસથી વિરૂધ્ધ પરિણામ અહીં જોવા મળે છે. તેની પાછળનું કારણ એ હોય શકે કે મૂલ્ય પસંદગી ઉપર આ સિવાયના પરિવર્ત્યો પણ ભાગ ભજવતા હોય શકે. જેમકે બુદ્ધિ, વ્યક્તિગત ભિન્નતા, આર્થિક સ્થિતિ, વાતાવરણ વગેરે જેને કારણે આવું પરિણામ જોવા મળ્યું હશે.

10. તારણો:

1. સામાન્ય પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓ મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.
2. વિજ્ઞાન પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.
3. સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.
4. વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.
5. વિદ્યાર્થીભાઈઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.
6. વિદ્યાર્થી બહેનોના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.
7. સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી ભાઈઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.
8. સંયુક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી બહેનોના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.
9. વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી ભાઈઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.
10. વિભક્ત કુટુંબના વિદ્યાર્થી બહેનોના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.
11. ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પસંદગી ક્રમાંક બાબતમાં એકબીજા સાથે સુસંગત કે સહમત છે.

12. સંદર્ભ ગ્રંથ:

- Ahiuwalia, S.P. and Singh H.L. (1994), 'Teacher values Inventory', Agra, PP. 1 to 17.
- Frankel, J.R. (1977). 'How to teach about values', New York; Prentice Hall International Publication.
- જોષી, એસ.ઓ. (2000) પ્રથમ આવૃત્તિ, 'શૈક્ષણિક તત્વજ્ઞાન' યુ.જી.સી. અને એસાઈન પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. 19, 123

- ડુંગરાણી, એ.જી.(2007-08) 'શિક્ષકોના શૈક્ષણિક કાર્યમાં મૂલ્ય શિક્ષણ અંગેનો અભ્યાસ', ગુજરાત એકેડમી
ઓફ સાયકોલોજી, ૩૪ રાજ્યસ્તરીય અધિવેશન, 27 મી જાન્યુઆરી, અમદાવાદ.
- તલાજીયા, એન.સી.(2007-08) 'માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના મૂલ્ય અંગેનો અભ્યાસ', ગુજરાત એકેડમી
ઓફ સાયકોલોજી, ૩૪ રાજ્યસ્તરીય અધિવેશન, 27 મી જાન્યુઆરી, અમદાવાદ.
- તલાજીયા, એન.સી.(2007) 'મૂલ્ય માપન સંશોધનિકા', શામળદાસ આર્ટસ કોલેજ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી,
ભાવનગર.
- દવે, જે.કે. (1997-98) પ્રથમ આવૃત્તિ 'વિકસતા ભારતમાં શિક્ષણ અને શિક્ષક', બી.એસ. શાહ પ્રકાશન,
અમદાવાદ.
- નકુમ, જી.જી. (1991) 'સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારના માધ્યમિક શિક્ષક, પ્રશિક્ષણાર્થીઓની પ્રવર્તમાન મૂલ્ય તરેહનો
અભ્યાસ', મહાશોધનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
- પારેખ, એસ.સી. અને દીક્ષિત, એસ.કે. (1995) 'મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં આંકડાશાસ્ત્રીય પરીક્ષણ', ચંપા
પ્રકાશન, જુનાગઢ, પૃ. 7.2.

“રધુવંશ”માં પ્રયુક્ત પ્રસિદ્ધ શ્લોકદ્વયની ઉપમા

-પ્રો.ડૉ. હિતાર્થી જી.અગ્રાવત,
અધ્યક્ષ ,સંસ્કૃત વિભાગ,
ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કોલેજ,
રાજકોટ.

2

કવિ કુલગુરુ કાલિદાસની ઉપમાનો પ્રેરણાસ્રોત આદિકવિ વાલ્મીકિ તેમજ ઋગ્વેદ છે,તેવું સ્પષ્ટ જણાય છે. કારણસંહિતાઓમાં વર્ણિત પ્રાકૃતિકસૌન્દર્યને લગતી ઉપમાની સમાન મહાકવિકાલિદાસની ઉપમા પણ સાહજિક સૌન્દર્યસભર છે.

“અલંકાર” શબ્દ અલમ્ ઉપસર્ગપૂર્વક કૃત્ ધાતુમાંથી કરણાર્થ ઘટ્ પ્રત્યય કરતા નિષ્પન્ન થયો છે. “સૌન્દર્યનાં કારણ” અથવા “સૌન્દર્યનાં સાધન” એવાં અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે, અથવા લોકોત્તર આનંદની સૃષ્ટિ કરવાનું છે. આમ,બીજો અર્થ અલંકાર શબ્દનો (૧)ચારુત્વ અથવા સૌન્દર્ય (અલંકરણમ્ અલંકૃતિર્વા),અલમ્+કૃ ધાતુ+ભાવેઘઙ્, (૨)ચારુતા અથવા સૌન્દર્યની અભિવૃદ્ધિ કરનાર સાધનભૂત ઉપમાદિ અલંકાર (અલમ્ ક્રિયતે અનેનેતિ અલંકાર: અલમ્+કૃ ધાતુ કરણેઘઙ્)પ્રાચીન આચાર્યોમાંઅલંકાર સંપ્રદાયના પ્રવર્તક આચાર્ય ભામહ*૧ તથા આચાર્ય દંડીએ ઉપમાદિ અલંકારોને કાવ્યશોભાના કારણભૂત ધર્મ ગણ્યાં છે.*૨ જ્યારે વામને કાવ્યશોભાના કારક ધર્મોને ગુણ તથા એના અતિશાયક (અભિવૃદ્ધિ હેતુ) તત્વોને અલંકારના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર્યા છે.*૩ પરવર્તી આચાર્યોમાંધ્વનિવાદી વિચારકોએ આ ઉપમા આદિ અલંકારોને કટકાદિવત (કટક,હારની જેમ)કાવ્યનાં શબ્દ તથા અર્થરૂપ અંગોનાં ઉત્કષાધાન દ્વારાઅંગી(મુખ્ય-પ્રધાન)રસના-ઉપકારક (પોષક)ગણાવ્યાં છે.(અઙ્ગાશ્રિતાસ્ત્વલંકારાઃ મન્તવ્યાઃ કટકાદિવત્ ।)*૪

તેમજ કાવ્યપ્રકાશમાં આચાર્ય મમ્મટ કહે છે-

उपकुर्वन्ति तं सन्तं ये अङ्गद्वारेण जातुचित् ,
हारादिवत् अलंकारास्ते अनुप्रासोपमादयः ।)

પંડિત વિશ્વનાથે સાહિત્યદર્પણમાં કહ્યું છે કે-

शब्दाद्यर्थोरस्थिराः, ये धर्माशोभातिशायिनिः।
रसादिन् उपकुर्वन्तोऽलंकारास्तेऽङ्गादिवत् ॥ *५

કાવ્યશાસ્ત્રીય આચાર્યોએ અનેક અલંકારોનું નિરૂપણ કર્યું છે.આચાર્ય રુદ્રચક્રે પોતાના “અલંકારસર્વસ્વ” નામક ગ્રંથમાંઅલંકારોને સાત વર્ગોમાં વિભાજીત કર્યા છે. -

- ૧.સાધર્મ્યમૂલક ૨.વિરોધમૂલક ૩.શૃંખલામૂલક ૪.તર્કન્યાયમૂલક
- ૫.વાક્યન્યાયમૂલક ૬. લોકન્યાયમૂલક ૭. ગૂઢાર્થપ્રતીતિમૂલક

આમાં સાધર્મ્યમૂલક અલંકારોની સંખ્યા સર્વાધિક છે .એ બધા જ અલંકારોમાં ઔપચારિક છે. અને ઉપમા એનો ઉપજીવ્ય અલંકાર છે.આથી ઉપમા સર્વાધિક પ્રધાન તથા પ્રિય અલંકારના સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.

“ચિત્રમીમાંસા”ની ભૂમિકામાં અખ્ય દીક્ષિતે કહ્યું છે કે ઉપમા જ એ નર્તકી છે, જે વિવિધ પ્રકારની અલંકારભૂમિકામાં કાવ્યમંચ પર અવતરિત થઈને કાવ્યરસજને આહ્લાદિત કરતી રહે છે.*૬

લૌકિકસંસ્કૃત કાવ્ય ઉપરાંત ઉપમા અપૌરુષેય,અજર,અમર કાવ્ય એવા વેદમાં પણ ચારુત્વ ઉત્કર્ષાધાયક તેમજ પ્રભાવપૂર્ણ અભિવ્યક્તિનો વાહક અલંકાર રહ્યો છે.આથી યાસ્કાચાર્યે નિરૂક્તમાં જેવા વૈદિકગ્રંથમાં આ

અલંકારનું પ્રથમ કાવ્યશાસ્ત્રીય વિવેચન ,કે જે આ ગ્રંથનો વિષય નથી ,છતાં -ઙ્ઘ, ન, ચિત્ ,નુ - એ ચાર ઉપમાર્થીય નિપાતોનું સોદાહરણ પ્રતિપાદન કર્યું છે.*૭

અત્રે એ નોંધપાત્ર છે કે યાસ્કાચાર્યે નિરુક્તમાં પૂર્વવર્તી આચાર્ય ગાર્ગ્યના મતાનુસાર ઉપમાનું લક્ષણ આપતા કહ્યું છેકે કોઈ વસ્તુ (ઉપમાન)ની સાથે ભિન્ન વસ્તુ (અન્ય વસ્તુ)=ઉપમેયનું સાદૃશ્ય ઉપમા છે. *૮

યાસ્કાચાર્ય મુજબ ઉપમામાં ન્યૂન (ઓછા)ગુણવાળી વસ્તુની અધિક ગુણવાળી વસ્તુની સાથે સરખામણી - તુલના કરવામાં આવે છે.*૯

યાસ્કાચાર્યે સૌપ્રથમ ચારઉપમા પ્રકારોની -૧.કર્મોપમા , ૨.ભુતોપમા, ૩.રૂપોપમા ,૪.સિદ્ધોપમાની ચર્ચા સોદાહરણ કરી છે.તેમજ અર્થોપમા,લુપ્તોપમાનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે.*૧૦

ઉત્તરવર્તી આચાર્યોએ પોતપોતાના ગ્રંથમાં ઉપમા અલંકારને પુષ્કળ ભેદોપભેદ સહિત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. જોકે તેઓ યાસ્ક ઉક્ત- સંમત ભેદોને સ્વીકારતા નથી.અને લુપ્તોપમાનાં ધર્મલુપ્તા ,ઉપમાનલુપ્તા ,વાચકલુપ્તા ,દ્વિલુપ્તા ,ત્રિલુપ્તા વગેરે અનેક પ્રકારોનું પ્રતિપાદન કરે છે.*૧૧

કેટલાક વિદ્વાનોએ વૈદિકસંહિતાઓમાં પ્રયોજાયેલા અલંકારોની સમીક્ષા કરી છે. વિકાસક્રમની દૃષ્ટિએ ભારતીય વાક્યમયમાં પ્રાચીનતમ ગ્રંથ વેદોમાં -“ઙ્ઘ” વાચક શબ્દ દ્વારા વર્ણિત ઉપમાઓ -૭૭૮ ,મંત્રોમાં જોવા મળે છે.તેમજ “ન”વાચક શબ્દ દ્વારા વર્ણિત ઉપમાઓ ૧૦૯૮ મંત્રોમાં જોવા મળે છે. તથા “વત્” વાચક શબ્દ દ્વારા વર્ણિત ઉપમાઓ ૪૭ મંત્રોમાં જોવા મળે છે. અને“યથા” વાચક શબ્દ દ્વારા વર્ણિત ઉપમાઓ ૭૮ મંત્રોમાં જોવા મળે છે.તો વળી, ચિત્,આ,નુ,થાઆદિ અન્યવાચક શબ્દો દ્વારા ઉપમાઓનો પ્રયોગ જોવા મળે છે.

કવિતાકામિનીના પંચપ્રાણસમાપંચમહાકાવ્યોમાં પ્રતિષ્ઠિત “રઘુવંશ”માં કવિએ સૌપ્રથમ શિવપાર્વતીની વંદનાથી ઇષ્ટ સ્મરણ કર્યું છે.આ શ્લોક સર્વજનકંઠસ્થાથી બન્યો છે. અહીં મંગલ કામના માટે મંગળકારી મહેશ્વરને વાગર્થ પ્રતિપત્તિ અર્થે કવિએ યાચના કરી છે,પ્રણતિ કરી છે.

વાગર્થાવિવ સંપૂર્ણતૌ વાગર્થ પ્રતિપત્તયે ।

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતી પરમેશ્વરૌ ॥*૧૨

વશિષ્ઠ આશ્રમ અભિગમન નામના પ્રથમ સર્ગમાં આરંભે કવિએ પોતાના આરાધ્યને વંદન ,મંગલ -શુભારંભ અને અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલા આ શ્લોકમાં પોતીકું પ્રયોજન પણ સુંદર રીતે વ્યક્ત કર્યું છે, કારણ દરેક કવિને વાણીની અને અર્થની સમ્પૂર્ણતા જરૂરી છે, એ પ્રયોજન તો માત્ર શબ્દને -નાદને ઉત્પન્ન કરનાર શિવ અને અર્થશક્તિ સ્વરૂપા પાર્વતી જ સિદ્ધ કરાવી શકે, એમના અનુગ્રહથી વાગર્થ પ્રતિપત્તિ શક્ય છે. આમ કવિ સુયોગ્ય શુભારંભ કરી પોતાની વક્તુકામા- વિવૃક્ષાનું વહન કરનારા વાણી અને અર્થની સુંદર અભિવ્યક્તિ અર્થે કામના કરે છે. ખરેખર અહીં વાણી અને અર્થની જેમ પાર્વતી અને પરમેશ્વરના અભિન્નત્વ દ્વારા અર્ધર્નારેશ્વર શિવનુંશબ્દચિત્ર ખડું કરવામાં કવિ સફળ થયા છે. વળી ,વાણી અને અર્થની જેમ જોડાયેલાં એવાં પદથી શિવ અને પાર્વતી કે જેઓ શબ્દ અને અર્થ (શક્તિ)ની જેમ જોડાયેલાં છે . અહીં શિવ(=શબ્દ-સ્થૂળ) શક્તિ(=અર્થ -સૂક્ષ્મ) - ને સ્થૂળથી સૂક્ષ્મ તરફ લઇ જનાર તરીકે પણગણાવી શકાય છે .

અહીં શિવના તાંડવ નૃત્તાવસાને ડમરુંમાંથી ઉઠ્ઠવેલ નાદ, જે પાણિનિ પ્રોક્ત માહેશ્વર સૂત્રોના અક્ષરસમાખ્યાયને સમજવા શક્તિ સ્વરૂપા પાર્વતીની પરમ કૃપાની આવશ્યકતાનો મહિમા અહીં વર્ણવાયો છે.આ ઉપમા અતીવ યોગ્યા છે.,તેથી જ તો સર્વ સંસ્કૃતાનુરાગીજનોને હૃદય -સહજ પ્રિય લાગે છે.ખૂબ જ સરળશબ્દાવલી સાથે અનુષ્ટુપ છંદ,પિતરૌ પદમાં એકશેષ દ્રવ્ય અહીં કવિને કદાચ પાર્વતી-પરમેશ્વરનું એવું ઐક્ય-અભિન્નત્વ દર્શાવવું અતીવ અભિપ્રેત હશે એટલે જ તો એકશેષ દ્રવ્ય સમાસ સર્ચ્યો હશે ,એવું અનુમાન કરી શકાય. આ કવિ કાલિદાસ,એ કંઈ દ્રવ્યમાંયે એકશેષ દ્રવ્ય પ્રયોજન વિના ન જ પ્રયોજે, સહેતુક જ એકશેષ દ્રવ્ય પ્રયોજ્યો હશે ,એવું અનુમાન કરી શકાય છે.કારણ કે શબ્દ અને અર્થ -એનું સમ્પૂર્ણત્વ હોવું જ આવશ્યક છે અનેએમાં જો

સિદ્ધહસ્તતા -સમ્યગ યોજનાશક્તિ મેળવવી હોય તો માત્ર- શિવપાર્વતીની કૃપાથી જ સંભવે. આમ, કવિએ આ શ્લોકમાં શિવપાર્વતીની વંદના કરી છે.

દ્વિતીય પ્રસિદ્ધ ઉપમા અત્રે સર્ગ -૬ ઇન્દુમતીસ્વયંવરવર્ણન પ્રસંગમાં પ્રયુક્ત ઉપમાને તપાસવાનો નમ્રપ્રયાસ કર્યો છે.જે આ પ્રમાણે રઘુવંશમાં શબ્દસ્થ થયો છે.

સંચારિણી દીપશિખેવ રાત્રૌ ,યં યં વ્યતીયાય પતિંવરા સા ।

નરેન્દ્રમાર્ગાઢ્ઢ ઇવ પ્રપેદે ,વિવર્ણભાવં સ સ ભૂમિપાલઃ ॥*૧૩

આ શ્લોકની અતીવ મનોહારી ઉપમાએ પ્રશંસકોને- વિવેચકોને પ્રસન્ન કર્યા છે, તેથી જ એ પ્રશંસકો એ કાલિદાસને “દીપશિખા કાલિદાસ” એવું બિરુદ અર્પ્યું છે.

આ સર્ગમાં કવિએ સમગ્ર સર્ગનો ઉદાસ (આરમ્ભ)ઈન્દુમતીના સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓ વિશાલ ખંડમાં ઉપસ્થિત થયા છે,ત્યાંથી કર્યો છે.આ રાજાઓમાં મગધરાજ પરંતપ,ઉજ્જૈનના અવન્તીરાજ,કાર્તવીર્યના વંશજ અનૂપરાજ પ્રતીપ ,મથુરાનરેશ સુષેણ,કલિંગરાજ હેમાંગદ,ઉરગપુરના પાંડય રાજા ઉપસ્થિત થયા હતા ત્યારે રઘુનંદન અજ ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે વિદર્ભરાજે તેને આવકાર આપ્યો અને મંચ પર સ્થાન આપ્યું. અજને જોવાથી જ અન્ય રાજાઓની મનોસ્થિતિમાં નિરાશા પ્રવેશી.મયુર પર આરૂઢ થયેલ ગૂઢ જેવો અજ લાગતો હતો.બીજા રાજાઓના ઐશ્વર્યને લીધે લક્ષ્મી એક જ સ્થાને ,અલગ-અલગ રીતે વિભાજીત થઈ વસી હોય તેમ લાગતું હતું .પરંતુ સૌની વચ્ચે કલ્પવૃક્ષોમાં વિશેષ શોભિત પારિજાતની જેમ રઘુ જ સવિશેષ શોભી રહ્યા હતા. સ્વયંવર નિહાળવા આવેલા લોકોના નયનો પણ અન્ય રાજાઓને ત્યજીને અજ પર જ સ્થિર થયાં, ઠર્યાં. થોડીવારમાં વૈતાલિકોએ તત્રસ્થ સૂર્ય-ચંદ્રવંશી રાજાઓનાં પ્રશસ્તિગાન ગાયા.માંગલિક શંખ ,વાદ્યોનાં નાદથી વાતાવરણ ગુંજી ઊઠ્યું .તે વખતે પાલખીમાં બેસીને વિવાહનો વેશ ધારણ કરેલી ઈન્દુમતીએ મંચના વચ્ચેનાં માર્ગથી પ્રવેશ કર્યો. બધા રાજાઓના કુલાદિ ઇતિહાસની જાણકારધાત્રી સુનંદા તેની સાથે હતી .બ્રહ્માના ઉત્કૃષ્ટ સર્જન સ્વરૂપા ઈન્દુમતીને જોઈને રાજાઓ પોતાના આસનમાં સ્થિર થઈ રહ્યા.પરંતુ અંતઃકરણથી ઈન્દુમતીમાં ગોઠવાયાં. તેઓ પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરવામાટે વિવિધ શૃંગાર ચેષ્ટા કરવાં લાગ્યા .

આ ચેષ્ટાઓનું ઈન્દુમતીએ કંઈક અલગ જ અર્થઘટન કર્યું. પરિણામે રાજાઓની પાત્રતા પ્રગટ થવાને બદલે અપાત્રતા બની ગઈ .સ્વયંવર મંડપમાં પતિ વરણ માટે આવેલી ઈન્દુમતી સાથે તેની પ્રગલ્ભ અને વાકપટુ પ્રતિહારી સુનંદા હતી. તેઓ એક પછી એક રાજા પાસે લઈ જઈ તે તે રાજાઓનો પરિચય આપ્યો. આમ તે પતિવરા ઈન્દુમતીને સૌપ્રથમ સુનંદા મગધરાજ પરંતપ ,અંગરાજ, અવન્તીરાજ, અનૂપરાજ પ્રતીપ, રાજસુષેણ ,કલિંગરાજ હેમાંગદ ,પાન્ડ્યરાજ વગેરેના ગુણ વર્ણન કરતા કરતા એક પછી એક રાજા પાસે લઈ ગઈ.

આ દૃશ્યમાં પતિવરા ઈન્દુમતી જ્યારે રાજાઓના માર્ગમાંથી પસાર થતી જાય છે ત્યારે તે તે નહીં વરણ પામેલા રાજાઓના ચિત્ત ઉપર કેવી અસર થાય છે તે મનોભાવોનું વર્ણન કરવા કાલિદાસે ઉપમાને જાણે કામે લગાડી દીધી .કવિ આ દૃશ્યને ખૂબ જ રોચક બનાવવા અને મનોભાવોનું શબ્દશઃ વર્ણન -ચિત્રણ કરવા ઉપમા પ્રયોજ્યા વિના રહી શકતા નથી

....કવિ કાલિદાસની સરળ,સાહજિક શબ્દાવલી અને એમાંય ઉપમાયુક્ત થઈ સરી પડે ત્યારે અદ્ભુતસર્જનની સમ્પ્રાપ્તિ થાય.છે જે પ્રત્યેકને આકર્ષે છે -જેની જેની પાસે ઈન્દુમતી જતી હતી તે રાજાનું મુખ આશાથી ચમકી ઊઠતું હતું .પરંતુ તેને છોડીને ,વરમાળા પહેરાવ્યા વિના આગળ વધતી ત્યારે તે રાજા નિસ્તેજ બની જતો હતો. મશાલનાં અજવાળે જેમ મકાનનાં ઓટલા ઉજાસથી દીપી ઊઠે તેમ જે રાજાનાં માર્ગથી પસાર થઈ જતી ,તે તે રાજા દીપશીખા સમી ઈન્દુમતી આગળ વધતાં વિવર્ણભાવને પામતાં,ફિક્કાં પડી જતાં. અહીં કવિએ સરળ,સહજ,ઉપમા યોજી છે,છતાં એટલી સુયોગ્ય,આસ્વાદ્યબની ગઈ, જેથી કવિના બધા જ પ્રશંસકોએ પ્રશંસાના

પુષ્પોથી વધાવી છે,આ શબ્દાવલીની ભાવભૂમિ ખરેખર તાદૃશી તન્મયતા કરાવતી, સ્તુત્ય, આસ્વાદ્ય હોઈ, આવકારવા લાયક છે.

*****i इत्यलम् i*****

➤ પાદ ટીપ :-

૧ ૩૬.૧- કાવ્યાલંકાર- આચાર્ય ભામહ.

न नितान्तादि मात्रेण जायते चारुता गिराम् ।

वक्राभिधेया शब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्कृतिः॥

तथा भामह -५.६६ .....वाचां वक्रार्थशब्दोक्तिरलंकाराय कल्पते ॥

૨- આચાર્ય દંડી. કાવ્યાદર્શ ૧.૨-

૩- આચાર્ય વામન.કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિ ૧.૧.૩-

૪ આચાર્ય આંનંદ.વર્ધન ૬.૨- ધ્વન્યાલોક-

૫- કવિરાજ વિશ્વનાથ.પં.સાહિત્યદર્પણ ૧.૧૦-

૬. ઉપમેકા શૈલૂષી સંપ્રાપ્તા ચિત્રભૂમિકાભેદાત્ ।

रञ्जयति काव्य रङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः॥

इति चित्रमीमांसायां अप्पय्य दीक्षितेन कथितम् ।

૭ ૪.૧- નિરુક્ત- આચાર્ય યાસ્ક.

૮- ૧૩.૩-નિરુક્ત.અથાત્ ઉપમા । યદતત્તસદ્દશમિતિ ગાર્ગ્યઃi એવં

આચાર્ય મમ્મટ૮૭.૧૦-પ્ર.કા- સાધર્મ્યમુપમા ભેદે ।

૯ .નિરુક્ત -૩.૧૨ -જ્યાયસા વા ગુણેન પ્રહ્યાતતમેન વા કનીયાન્સં વા પ્રહ્યાતં વોષ્મિમીતે ।

अथापि कनीयसा ज्यायांसम् ।

૧૦ તથા ૧૮-૧૪.૩- નિરુક્ત.YaskOn Upama –Mansinh –VisheshewarananadaIndologicalJournal ,Hoshiyarpur , Part -10-Khand 102- AD. 1972.

૧૧.(વૃત્તિ સહિત-૯૦-૮૭-૧૦) ૧૦-૮૮.૧૦-પ્ર.કા-આચાર્ય મમ્મટ.

૧૨૧.૧ -રઘુવંશ.

૧૩તથા વિશેષ ૬- સર્ગ-રઘુવંશ .* ૬.૬૭. ii इत्यलम् ii

प्रवासी साहित्य की अवधारणा**NAME: RAJA ASGAR ADAMBHAI****VISITING LECTURER (HINDI)**

SHREE VANI VINAYAK ARTS & COMMERCE COLLEGE, BHACHAU

प्रवासी हिन्दी साहित्य ने अपनी एक अलग पहचान बनाए रखी है। हिन्दी शब्दकोशों में 'प्रवासी' का अर्थ प्राप्त होता है- विदेशों में रहनेवाले भारतीय। परंतु अन्य भाषाओं में इस शब्द का अर्थ अलग है तथा प्रयोग भी। कुछ विद्वानों के मतानुसार हिन्दी में इसका बहुत संकुचित अर्थ लिया जाता है। व्यापक अर्थ में जो लेखन अपने घर से दूर हुआ हो यानी विदेश में या अपने घर से दूर वह प्रवासी साहित्य है।

कुछ वर्षों से प्रवासी साहित्य तथा साहित्यकारों को केंद्र में रखकर विचार-विमर्श जारी है परंतु अनेक जन इस संकल्पना से परिचित नहीं हैं। 'प्रवासी' किसे कहा जाता है? प्रवासी साहित्य, प्रवासी भारतीय साहित्य अथवा प्रवासी हिन्दी साहित्य किसे कहते हैं? इसका स्वरूप कैसा होता है? इसकी सृजनात्मकता किनमें होती है? हम किन्हें प्रवासी साहित्यकार कह सकते हैं? अनेक प्रश्न उभर आते हैं। विद्वान जन सोचते रहे। विचार-विमर्श जारी रहा। पत्र-पत्रिकाएँ निकलती रही और अनेक उनर सामने आते गए। भारतीय मूल के विदेशों में रहनेवालों के सृजनात्मक लेखन को प्रवासी साहित्य कहा जाता है और जिन्होंने 'हिन्दी' को केंद्र में रखकर या माध्यम बनाकर या हिन्दी में लिखा है वे प्रवासी हिन्दी साहित्यकार हैं तथा यह बहुत समृद्ध 'प्रवासी साहित्य' है। प्रवासी अहसास की कई परते हैं। कहीं न कहीं अतीत की बची-खुची ऐतिहासिक निजता बनी ही रहती है जो अपने कहीं और होने का एहसास जीवित रखती है। ठीक अपने घर में न होकर कहीं और होने का एहसास ही प्रवासी एहसास है।

प्रवासी भारतीय वे लोग हैं जो भारत छोड़कर विश्व के दूसरे देशों में जा बसे हैं। ये दुनिया के अनेक देशों में फैले हुए हैं। ४८ देशों में रह रहे प्रवासी की जनसंख्या करीब २ करोड़ है। इनमें से ११ देशों में ५ लाख से ज्यादा प्रवासी भारतीय वहां की औसत जनसंख्या का प्रतिनिधित्व करते हैं और वहां की आर्थिक व राजनीतिक दशा व दिशा को तय करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। यहां उनकी आर्थिक, शैक्षणिक व व्यावसायिक दक्षता का आधार काफी मजबूत है। वे विभिन्न देशों में रहते हैं, अलग भाषा बोलते हैं परंतु वहां के विभिन्न क्रियाकलापों में अपनी महती भूमिका निभाते हैं। प्रवासियों की सफलता का श्रेय उनकी परंपरागत सोच, सांस्कृतिक मूल्यों और शैक्षणिक योग्यता को दिया जा सकता है। कहीं न कहीं सभी प्रवासी अपनी मूल संस्कृति, मूल परंपरा और मानस से स्वभावतः या प्रकृतिजन्य रूप से जुड़े रहते हैं। यह जुड़ा रहना अवसरों, कुअवसरों पर बहार भी झांकने लगता है। परंपरायें, रीति-रिवाज, लोक जीवन में रची-बसी गहरी

आकृतियां, मौसम-बेमौसम हमारे व्यवहार, हमारी स्मृति और हमारी पहचान को उकेरती रहती हैं। प्रवासी भारतीयों को अपनी सांस्कृतिक विरासत को अक्षुण्ण बनाए रखने के कारण ही साझा पहचान मिली है और यही कारण है जो उन्हें भारत से गहरे जोड़ता है। भारतीय मूल के लोग समस्त विश्व में फैले हुए हैं। उन्होंने विदेशों को अपनी कर्मभूमि बनाया है, यह बात नविन नहीं है। प्रवासी साहित्य भी नवीन नहीं है। परंतु बीसवीं शती में प्रवासी भारतीयों ने भारतीयता की अस्मिता को जिंदा रखने की भरसक कोशिश की है। प्रवासी साहित्य जो पहले उपलब्ध था उससे आज का प्रवासी साहित्य एकदम अलग है।

ऐसा माना जाता है कि साहित्य समाज का दर्पण होता है फिर चाहे वो भारतीय समाज हो या अपनाये हुए देश का समाज हो। प्रवासी भारतीयों की सोच भारत में हो रही गतिविधियों से भी संचालित होती है और यह संचालित सोच प्रवासी लेखन में बखूबी दिखाई भी देती है, फिर चाहे कोई भी विद्या हो। प्रवासी के लिए यह आसन नहीं होता कि वह अपने अपनाए हुए देश की संस्कृति, सभ्यता और रीति-रिवाज से पूरी तरह जुड़ पाए। उनकी जड़ें अपनी मातृभूमि, संस्कारों एवं भाषा से जुड़ी होती हैं। प्रवासी हिन्दी साहित्य के अंतर्गत कविताएँ, उपन्यास, कहानियाँ, नाटक, एकांकी, महाकाव्य, खंडकाव्य, अनूदित साहित्य, यात्रा वर्णन, आत्मकथा आदि का सृजन हुआ है। कुल मिलाकर कहा जा सकता है कि प्रवासी साहित्य की एक अलग पहचान है और प्रवासी साहित्य का भविष्य भी उज्ज्वल है।

संदर्भ :-

<https://hi.wikipedia.org/s/1nk9>

<http://www.hindisamay.com>

<http://www.deshbandhu.co.in>

नारी विमर्श: अवधारणा

4

डॉ. मधु वसावा
अध्यक्षा, हिंदी विभाग,
श्री एम.आर.आर्ट्स एवं सायंस कॉलेज,
राजपीपला जि.नर्मदा

प्राचीन भारतीय शास्त्रों के अध्ययन से ज्ञात होता है कि विश्व निर्माता प्रजापति आरम्भ में एकाकी था। अतएव उसने स्वयं को ही दो भागों में विभक्त कर लिया। एक भाग को पत्नी और दूसरे भाग को पति बना दिया। पति और पत्नी को रेतःसिच कहा गया है। ये दोनों 'रेतोधा' तत्व हैं, पत्नी इस तथ्य का प्रमाण है कि उसके साथ नियामक 'रेतोधा' पति का साहचर्य हुआ है।

अथर्ववेद के अनुसार नारी उसी ईश्वर के समर्थ से उत्पन्न हुई है। सभी दर्शनशास्त्रों विशेषतः प्रवचन दर्शन एवं मीमांसा दर्शन के अनुसार सृष्टि कार्य में नारी का बहुत कुछ प्राधान्य है। कोई उसे शक्ति के नाम से पुकारता है। वैदिकदर्शनों में जीवन सृष्टि की दो स्वतंत्र धाराएँ बतलायी गयी हैं। स्त्रीधारा और पुरुषधारा ये दोनों एक दूसरे की पुकार मानी गई हैं।

हिंदी में 'नारी' शब्द का सर्वप्रथम प्रयोग प्रयोगवाद में प्राप्त होता है। जिसका अर्थ यातिक (पत्नी) लिया गया है। नारी शब्द 'नृ' या 'नर' से बना है। यास्क ने 'नर' शब्द का अर्थ नृत्य से माना है। काम की पूर्ति के लिए पुरुष हाथ पैर नचाता है इसीलिए उसे नर कहा जाता है। डेल्वृक के अनुसार नारी शब्द कार्यों, कार्यरूपों और परिस्थितियों के अनुसार भारतीय साहित्य में अनेक रूपों में प्रचलित है। जिसमें नारी के विभिन्न स्वरूपों का बोध हो, किंतु नर से सम्बन्ध होने के कारण नारी नाम पड़ा है। प्रारम्भ से लेकर आज तक नारी शब्द का प्रयोग साधारणतया 'मादा' के अर्थ में ही हुआ है। हिंदी साहित्य के भक्तिकाल में भी यह शब्द यौन सम्बन्धों के प्रतीक के रूप में ही लिया गया है। कबीर के अनुसार.....

"नारी कुंड नरक का बिरला थंभै बाग।

कोई साधु जन उबरे, सब जग मूवा लाग॥"

जहाँ-जहाँ स्त्री की निंदा की गयी है, वहाँ नारी शब्द का प्रयोग किया गया है।

वैदिक काल से लेकर आज तक नारी के लिए 'स्त्री' शब्द सबसे अधिक प्रयुक्त है। स्त्री वैदिक संस्कृत शब्द है। ऋग्वेद में इसका सर्वप्रथम प्रयोग मिलता है। स्त्री शब्द की एक व्युत्पत्ति के अनुसार...स्त्री-सूत्रि-जन्मदात्री। अर्थात् वह परिवार की सूत्रधारक होने से स्त्री कहलाती है। जन्म देनेवाली होने के कारण जन्मदात्री कहलायी है। स्त्री शब्द 'सत्यै' धातु से बना है। जिसका अर्थ 'लज्जायुक्त' होना माना जाता है। पतंजलि ने कहा है कि नारी को स्त्री इसलिए कहा जाता है क्योंकि गर्भ की स्थिति उसके भीतर होती है। उनकी एक दूसरी व्युत्पत्ति के अनुसार शब्द, स्पर्श, रस, रूप, गंध का समुच्चय स्त्री है। पुरुष की ज्ञानेन्द्रियों की तृप्ति नारी से होती है। इसीलिए उसे स्त्री कहा जाता है। पति का सम्मान करने वाली अथवा पूज्य होने के कारण नारी को 'महिला' भी कहा जाता है। 'मह+इल+आ=महिला'। इस व्युत्पत्ति से भी नारी की महानता स्पष्ट होती है।

सभ्यता समाज और संस्कृति के विकास के साथ ही नारी के विभिन्न रूपों को व्यक्त करने के लिए 'नारी' अर्थ के बोधक विभिन्न शब्द प्रचलित रहे हैं। अमरकोश के अनुसार "स्त्री, योषित, अबला, योषा, जोषा, वधू, सीमंतिनी, प्रतीपदर्शिनी, वामा, वनिता, महिला, कांता,

ललना, नितंबिनी, सुंदरी, रमा, कोपना, भोगिनी, चंडी, वरारोहा, मतकाशिनी, वरवर्णिनी, कृताभिषेका, महिषी, भोगिनी, पत्नी, सहधर्मिणी, भार्या, कुटुंबिनी, फरंध, अध्युद्धा, स्वयंवरा, पतिव्रता, कुल-पालिका इत्यादि।"²

भारतीय संस्कृति में नारी कओ बड़ा ही महत्वपूर्ण एवं गौरवपूर्ण स्थान प्राप्त है। वह अनेक रूपों में हमारे सामने आती है। कन्या, बेटी, पत्नी, माता, बहन, प्रेमिका, सास, बहू, विधवा, वेश्या इत्यादि।

मानव समाज में नारी की संख्या लगभग ५० प्रतिशत के आसपास है। इतिहास पर दृष्टि डालें तो यह दिखाई देता है कि स्त्री के अस्तित्व को हमेशा नकारा गया है। आज कुछ वर्षों से स्त्रियों की समस्याओं एवं उसकी परिस्थितियों के संदर्भ में जरूर विस्तार पूर्वक अध्ययन किया जा रहा है। भारतीय स्त्री की परिस्थिति में कई उतार-चढ़ाव आये जिसे अलग-अलग काल खण्डों में विभाजित करके देखा जा सकता है।

प्राचीन भारत में स्त्री की परिस्थितियाँ कैसी थी, इस सन्दर्भ में कोई ठोस प्रमाण प्राप्त नहीं होते हैं। राम आहूजा के अनुसार प्राचीन भारत में स्त्रियों की स्थिति से संबंधित दो विचार सम्प्रदाय मिलते हैं एक सम्प्रदाय का कहना है कि स्त्रियाँ पुरुषों के बराबर थीं, जबकि दूसरे सम्प्रदाय की मान्यता है कि स्त्रियों का न केवल अपमान होता था बल्कि उसके प्रति घृणा भी की जाती थी। इस वक्तव्य को आधार बनाकर यह कहा जा सकता है कि इस कालखण्ड में स्त्री का दर्जा कैसा था यह स्पष्ट करना मुश्किल है। जिस मनु ने स्त्री की स्वतंत्रता पर बन्धन लगाये वही मनु स्त्री का आदर करता हुआ नजर आता है।

"यंत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।

यत्रै तास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥"³

नारी पूजा करके उसे श्रेष्ठ स्थान प्रदान करने के साथ ही मनु नारी की स्वतंत्रता पर कई बंधन लगानेवाले नियम भी बनाता है। उसने कहा है कि स्त्री को स्वतंत्र नहीं रहना चाहिए। बचपन में पिता, युवावस्था में पति और वृद्धावस्था में पुत्रों के आधीन रहना चाहिए। इस प्रकार प्राचीन भारत में नारी आदर सम्मान के साथ-साथ अपमान और घृणा की भी पात्र थी।

वैदिक कालखण्ड में स्त्री को एक सीमा तक स्वतंत्रता प्राप्त थी और एक सीमा तक उस पर प्रतिबन्ध भी लगे हुए थे। उसे अपने जीवन साथी को चुनने की अनुमति दी गयी थी। वह शिक्षा भी प्राप्त कर रही थी। घर में उसे पूर्ण स्वतंत्रता प्राप्त थी। आर्थिक दृष्टिकोण से भी वह पर्याप्त स्वतंत्र थी। छोटे-मोटे व्यवसाय घर में ही करके अर्थाजर्जन करती थीं। राजनीतिक क्षेत्र पर दृष्टि डालें तो उसे राजनीति में कोई स्थान प्राप्त नहीं था। धार्मिक क्षेत्र में अत्यधिक महत्व दिया जाता था। वह अपने पति के साथ समस्त धार्मिक विधियों एवं संस्कारों में सहभागी होती थी। इस तरह वैदिक काल में उसकी स्थिति अत्यधिक निम्न नहीं थी।⁴

पौराणिक काल में उसकी स्थिति में काफी बदलाव आया। वैदिककाल में उसे जो अधिकार प्राप्त हुए थे, वे सभी यहाँ निकाल दिये गये थे। यहाँ उसकी विवाह योग्य आयु घट गई, बहु पत्नीत्व की प्रथा को बढ़ावा मिला, विधवा-विवाह पर प्रतिबन्ध लगने लगे। स्त्री का कर्तव्य पति सेवा और आज्ञा पालन हो गया। इस प्रकार स्त्री को जकड़नेवाले कई नियम अस्तित्व में आये।

बौद्ध काल के आरम्भ में स्त्रियों की स्थिति में कोई सुधार नहीं था। गौतम बुद्ध भी नारी को संघ में प्रवेश देने के पक्ष में नहीं थे। लेकिन इसी काल में आगे हम देखते हैं कि नारी

की स्थिति में सुधार आया। उसे संघ में प्रवेश दिया जाने लगा। उनका अपना संघ बना जिसे भिक्षुणी संघ कहा गया।

मध्यकाल में स्त्री की स्थिति अधिक निकृष्ट होती गयी। भारत पर मुसलमानों के आक्रमण के साथ उसकी रक्षा के हेतु से उस पर कई प्रतिबन्ध लगाये गये। पर्दा-प्रथा, बाल-विवाह, सती-प्रथा जैसी गलत परंपराएँ इसी युग में विकसित हुईं। नारी को शिक्षा से पूरी तरह वंचित कर दिया गया।

ब्रिटिशकाल में नारी की स्थिति में काफी सुधार आया। अंग्रेजों ने अपने धर्म एवं संस्कृति का प्रचार शुरू किया। उनके इसी प्रयास के कारण यहाँ के धर्म एवं संस्कृति पर कई आघात हुए लेकिन भारतीय जनमानस के जीवन में कुछ सुधार भी हुए, स्त्रियों के जीवन में अनेक दृश्य-अदृश्य सुधार हुए। शिक्षा, रोजगार और सामाजिक अधिकारों को लेकर स्त्री-पुरुषों के बीच रही असमानताओं में कमी आयी।

विश्व की लगभग सभी सभ्यताओं का विकासमातृ सत्तात्मक प्रणाली है जिसमें पुरुष के लिए नारी रहस्यमयी रहती है। साथ ही नारी भी अपनेको पुरुष से अलग करके नहीं देख पाती। उसके व्यक्तित्व के विकास एवं निर्धारण में पुरुष का महत्वपूर्ण योगदान रहता है। व्यक्तित्व की समस्या प्राणीजगत में मानव के साथ ही है। मनुष्य को अपने व्यक्तित्व निर्माण के लिए पशुता से ऊपर उठना पड़ता है। पशुता से ऊपर उठने के लिए मानसिक विकास की आवश्यकता होती है। नारी पुरुष की अपेक्षाकम अहंवादी, आक्रमण और पाश्विक होती है, क्योंकि वह प्रकृति की संरचना में जननी भी होती है।⁵ पुरुष के साथ ऐसा कोई प्रतिबन्ध नहीं है। अतः जब नारी अपने व्यक्तित्व के विकास के दौरान नर से सम्बन्ध रखती है तब उसकी अपेक्षाएँ पुरुष की ही भाँती होती हैं। उसका जननी रूप उसे सदैव सजग रखता है। जननी रूप के कारण नारी भावुक होती है।

भारतीय और पाश्चात्य चिन्तन में नर-नारी के व्यक्तित्व के विकास के सम्बन्ध में अपनी अलग-अलग मान्यताएँ हैं। भारतीय चिंतन शरीर और आत्मा को पृथक् मानकर चलता है। सामान्यतः शरीर के विकास के लिए भौतिक उपादानों का आधार ग्रहण करना पड़ता है और आत्मा के विकास के लिए मानवीय गुणों का। नर-नारी दोनों ही सामान्य मनुष्य से ऊपर उठकर देवता का रूप ग्रहण कर सकते हैं।

पाश्चात्य देशों का आधुनिक चिंतन शरीर और आत्मा के भेद को स्वीकार नहीं करता। वह व्यक्ति, समाज और प्रकृति के बीच द्वन्द्ववात्मक सम्बन्धों को स्वीकार करता है। डार्विन का विकासवाद, मार्क्स का द्वन्द्ववात्मक भौतिकवाद आदि इसके प्रमाण हैं।

परिवार की परिकल्पना का आधार नारी है। परिवार की परिकल्पना के पीछे प्राकृतिक, वैयक्तिक और सामाजिक कारण प्रमुख रहे हैं। अधिकांश मतों से यह स्पष्ट है कि परिवार की परिकल्पना के पीछे कहीं न कहीं नारी ही आधार है।

"हिंदी उपन्यासों में जो स्त्रीवादी उपन्यास हैं, इनमें नारी को किसी न किसी रूप में प्रस्तुत किया गया है। आज के उपन्यासों में जो नारी चरित्र प्राप्त होते हैं, उनका विकास प्रेमचन्द पूर्व उपन्यास साहित्य से होता आया है। प्रत्येक कालखण्ड में नारी की विभिन्न समस्याओं को प्रस्तुत किया गया है।"⁶

उपन्यास साहित्य के जिस हिस्से को प्रेमचन्द युग के नाम से जाना जाता है। वह काल खण्ड नारी विषयक बदलते दृष्टिकोण के लिए महत्वपूर्ण था। प्रेमचन्द के लगभग सभी उपन्यासों में सशक्त नारी पात्र प्राप्त होते हैं। 'सेवासदन', 'प्रेमाश्रय', 'कायाकल्प', 'निर्मला',

'गबन', 'कर्मभूमि', 'गोदान' इत्यादि उपन्यासों में नारी विषयक विभिन्न समस्याएँ चित्रित हैं। जैसे कि दहेज प्रथा, बाल-विवाह, अनमेल विवाह, अन्तर्जातीय विवाह, विधवा समस्या, वेश्या समस्या आदि।^७

'निर्मला' उपन्यास की निर्मला दहेज का शिकार है। वह रूपवती, गुणवती, चतुर और कुलीन है, किंतु दहेज के बाजार में उसके इन गुणों का कोई मूल्य नहीं।

'गबन' की जालपा परम्परागत रीति-रिवाजों को तोड़कर स्वतंत्र चिंतन की क्षमता रखनेवाली, देशभक्ति एवं मानव प्रेम की भावना से ओत-प्रोत है।

निराला का 'निरुपमा' उपन्यास सामाजिक उपन्यास है। इसकी नायिका निरुपमा बंगाली है। कुमार कान्यकुब्ज ब्राह्मण है। निरुपमा के मामा उसका विवाह बंगाली युवक से कराना चाहते हैं। निरुपमा कुमार को चाहती है। "भले वह बंगाली नहीं पर मनुष्य है, कुछ हो या न हो, मैं चाहती हूँ, पहली बात यह है।"^८ कमल की सहायता से निरुपमा कुमार के साथ विवाह करने में सफल होती है।

कमल और निरुपमा के पात्रों द्वारा उपन्यासकार निराला ने नारी-जाति की मुक्ति का मार्ग प्रशस्त किया है।^९

वृन्दावनलाल वर्मा, प्रसाद आदि कथाकारों ने अन्तर्जातीय विवाह का समर्थन किया है। सेठ गोविन्ददास लिखित 'इंदुमति' की इंदुमति कायस्थ है उसका प्रेमी ललित मोहन मारवाड़ी है। इंदुमति जाति बंधन को तोड़कर अन्तर्जातीय करके एक साहसपूर्ण कदम उठाती है।

कौशिकजी विरचित 'भिखारिणी' उपन्यास में जस्सो के पात्र द्वारा नारी का उच्चादर्श प्रस्तुत किया गया है। नायिका जस्सो रामनाथ से प्रेम करती है। रामनाथ रईस है और जस्सो भिखारिणी है। परिणामतः दोनों का विवाह संपन्न नहीं होता। रामनाथ के विवाह का निमंत्रण पत्र उस अबला पर वज्रपात-सा साबित होता है। जर-सो दृढ़ संकल्प करती है और रामबाबू की पत्नी के श्रृंगार में ओतप्रोत हो जाती है। नववधू मुस्कराते हुए कहती है 'तुने तो आज मेरे प्राण ले लिये।' तब जस्सो अपने मन के भाव प्रकट करते हुए कहती है - 'तो बदले में अपने प्राण भी तो सौंप रही हूँ।' यही भारतीय नारी के जीवन की परिपूर्णता है।

भारतीय नारी महादानी, परोपकारी, सरलता एवं भावुकता की मूर्ति, त्याग एवं बलिदान की प्रतिज्ञा होती है यह जस्सो से फलित होता है।

प्रेमचन्द तलाक के पक्ष में नहीं थे। 'रंगभूमि' के महेन्द्रकुमार इन्दु से छुटकारा तो चाहते हैं, किंतु तलाक नहीं दे सकते। 'प्रतिज्ञा' उपन्यास में प्रेमा के पात्र द्वारा विधवाओं की विवशता व्यक्त की गयी है।

पूर्व प्रेमचन्दयुगीन नारी गुलामी का जीवन व्यतीत कर रही थी। पुरुष द्वारा प्रशस्त मार्ग पर चलना ही वह अपना धर्म समझती थी। जबकि प्रेमचंदयुग की नारी ने यह दिखा दिया कि वह अब पीछे रहना नहीं चाहती।

प्रेमचंदोत्तरयुग के कथाकारों में जैनेन्द्र, इलाचन्द्र जोशी, अज्ञेय प्रमुख हैं। ये तीनों उपन्यासकार फ़ोयड से प्रभावित हैं। इन्होंने यौन-सम्बन्धों तथा स्वच्छन्द प्रेम की समस्याओं को मनोवैज्ञानिक रूप प्रदान किया।

जैनेन्द्र के 'परख' की कहू बाल-विधवा है। वह मास्टरजी के पास पढ़ती रहती थी। आगे चलकर दोनों एक-दूसरे से प्यार करने लगते हैं। सत्यधन आदर्शवादी है। वह बाल-विधवा कहू से

प्रेम तो करता है किंतु उसे जीवन संगिनी बनाते समय उसका आदर्श आ जाता है और वह गरिमा से विवाह कर लेता है।^{१०}

'त्यागपत्र' की मृणाल के द्वारा नारी जागरण का स्वर परोक्ष रूप से मुखरित हुआ है। असफल विवाह जीवन को भी नायिका मृणाल के पात्र द्वारा उभारा गया है।^{११}

'शेखर: एक जीवनी' की शशि बचपन से ही अपने मौसरे भाई शेखर से प्रेम करती है, किंतु उसकी विधवा माँ उसका संबंध कहीं ओर जोड़ देती है।

'सुख दुःख' की विमला आदर्श पतिव्रता नारी है। 'अंधरेबन्ध कमरे' की नायिका नीलिमा आधुनिक शिक्षित नारी है।

यशपाल के 'दिव्या' उपन्यास की नायिका दिव्या कठिनातिकठिन आपदाओं को भोगते हुए भी नारी-धर्म के प्रति हमेशा सावधान है।

अर्थोपार्जन करनेवाली नारी के रूप में हमें 'देशद्रोही' की यमुना तथा 'मनुष्य के रूप' की शोभा के दर्शन होते हैं। 'झूठा-सच' के कथाकार ने स्पष्ट ही बताया है कि आर्थिक पराधीनता के कारण ही स्त्री पुरुष के इशारों पर नाचती है।

'सुहाग के नूपुर' की माधवी अपनी चारित्रिक त्रुटि के कारण स्वयं ही सर्वनाश की ओर बढ़ती है। अपने प्रेमी कोयलन की दृष्टि में भी वह भोगविलास व मनोरंजन का साधन मात्र है।

वृन्दावनलाल वर्माकृत 'झाँसीकी रानी लक्ष्मीबाई' का चरित्र कर्मयोगी, कुशलसेना संचालिका, कर्तव्य परायण, कुशल शासिका, दूरदर्शी, अनुशासनप्रिय, मानवतावादी, आध्यात्मिक, नारी-जाति के उत्थान की आकांक्षिनी, व्यावहारिक, स्ववलम्बी, परोपकारी, कर्मठ, साहस, धैर्य एवं पुरुषार्थ इत्यादि गुणों से भरा पड़ा है।

'मैला आँचल' की लक्ष्मी आध्यात्मिकता के कीचड़ में फंसी हुई कमलिनी की भाँति है।

'जल टूटता हुआ' में बदमी के द्वारा कथाकार ने यह स्पष्ट किया है कड़ निम्न जाति की औरतें अपने ऊँचे संस्कारों की रक्षा के लिए समाज के बड़े-बड़े ठेकेदारों से लोहा ले सकती हैं।

'धरती धन अपना' की जानो अन्याय-अत्याचार के खिलाफ आवाज उठाती है।

'कब तक पुकारूँ' की प्यारी जातीय संस्कारों की प्रतिमूर्ति है। करनट दम्पति की वह इकलौती बिटिया है।

समग्र अध्ययन के आलोक में इतना स्पष्ट है कि आज की नारी किसी भी क्षेत्र में पुरुष से पीछे नहीं है। कई क्षेत्रों में वह पुरुष के साथ है तो कई में वह उससे आगे भी निकलती जा रही है।

संदर्भ सूची:-

- (१) कबीर ग्रंथावली - डॉ.श्याम सुंदरदास - पृ ३१
- (२) अमरकोश, द्वितिय खण्ड, मनुष्य वर्ग १
- (३) मनुस्मृति- पृ १००
- (४) बीसवीं शताब्दी के अंतिम दशक की कहानियों में नारी - डॉ.बनराव वाडले- पृ ११
- (५) निर्मल वर्मा के साहित्य में नारी - डॉ.ठाकुर विजय सिंह- पृ १५
- (६) हिंदी उपन्यासों में नारी से उद्धृत - डॉ.शैल रस्तोगी- पृ ४५
- (७) प्रेमचंद के नारी पात्र - ओम अवस्थी- पृ ७०
- (८) निबंध निगुम्यी - डॉ.अशोक शाह- पृ ७९
- (९) निबंध निगुम्यी - डॉ.अशोक शाह- पृ ९०

- (१०) स्त्रीवाद और महिला उपन्यासकार से उद्धृत - डॉ.वैशाली देशपाण्डे- पृ ४१
(११) हिंदी उपन्यास एक अध्ययन - डॉ.अशोक शाह- पृ २१

ધરમપુર તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં સાર્વત્રીકરણનો અભ્યાસ

પ્રા.સરસ્વતીબેન આર.ગાંવિત

વ્યાખ્યાતા સહાયક,

સરકારી બી.એડ. કોલેજ, નસવાડી

તા-નસવાડી જિ-છોટાઉદેપુર

5

સારાંશ: આજનો યુગ એટલે શિક્ષણનો યુગ શિક્ષણનો વ્યાપ અત્યારે એટલો બધો વધી ગયો છે કે જેની કોઈ સીમા નથી. જેમ જેમ શિક્ષણનો વ્યાપ વધતો ગયો તેમ તેમ શિક્ષણ વ્યાપક બનાવવા માટે ધનિષ્ઠ પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે.

ભારતમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીની શરૂઆત 1918માં જુના મુંબઈ પ્રાંતમાં ઘડાયેલા ધારાથી થઈ. ઈ.સ.1918 થી 1930 ની વચ્ચે તે વખતના તમામ બ્રિટીશ પ્રાંતોએ પોતપોતાના વિસ્તારો માટે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીના ધારાઓ ઘડી નાખ્યા હતા.

" પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણમાં કન્યાકેળવણીની સમસ્યા વધુ ચિંતાજનક છે. 1996માં ' હિન્દુસ્તાન ' દૈનિક વર્તમાન પત્રમાં માર્મિક ટકોર કરવામાં આવી હતી કે " શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં છોકરાઓના કરતાં છોકરીઓ ઘણી પાછળ છે. 41 ટકા છોકરાઓના પ્રમાણમાં માત્ર 14 ટકા જ છોકરીઓ સાક્ષર છે. જો આ ગતિએ શિક્ષણ કાર્ય થતું રહેશે તો છોકરીઓને છોકરાઓ સમકક્ષ પહોંચતા સો વરસ વીતી જશે."

પ્રાથમિક શિક્ષણનું સાર્વત્રીકરણ એ આપણો રાષ્ટ્રીય પર્યાય છે. બંધારણની 45મી કલમમાં જણાવ્યા મુજબ 1960 સુધીમાં મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણ થવું જોઈતું હતું તે થયું નથી. તેમાં અનેક સમસ્યાઓ જવાબદાર છે. 1986 થી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં સાર્વત્રીકરણ માટે ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો. તેની સુધારણા માટે શિક્ષણની યોજનાઓને સ્થાન મળ્યું છે. જેવી કે - મધ્યાહન ભોજન યોજના, ઓપરેશન બ્લેક બોર્ડ, આર્થિક રીતે નબળા પરિવારોમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે શિષ્યવૃત્તિ, પાઠ્યપુસ્તકો, ગણવેશ, ઘરની મુલાકાત લઈ વખતોવખત પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરવું, 'ભાર વિનાનું ભણતર', સૌના માટે શિક્ષણ, ક્ષમતાલક્ષી શિક્ષણ, પ્રૌઢશિક્ષણ, તરંગ ઉલ્લાસમય શિક્ષણ, ડી.પી.ઈ.પી.જેવી યોજનાઓ દ્વારા મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક શિક્ષણને મોટું બળ પુરુ પાડ્યું છે. ગુજરાતમાં શિક્ષકોની ખૂટતી સંખ્યા પૂરી પાડવા માટે વિદ્યાસહાયકોની ભરતી કરવામાં આવી છે. આ સઘળું હોવા છતાં સાર્વત્રીકરણની સમસ્યા અત્યંત વિચાર માંગી લે તેવી છે.

સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધિ પછી અને ખાસ કરીને રાષ્ટ્રનું બંધારણ અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી (1950), શાળા શિક્ષણનું મહત્વ ટકાવી રાખવા અને તેના વિકાસ માટેના અનેક અનિવાર્ય સાધન તરીકે સ્વીકારાયું.

બંધારણની 45મી કલમ નીચે મુજબ છે.

" બંધારણ અમલમાં આવ્યા પછીના દસ વર્ષમાં કોમ, રંગ, લિંગના કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર દેશના 6 થી 14 વર્ષની વયજૂથના તમામ બાળકોને મફત, ફરજિયાત કેળવણીની જોગવાઈ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની જવાબદારી રાજ્ય સરકારની રહેશે."

સાર્વત્રીક, મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનું આ લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરવામાં જે વિલંબ થયો તેના માટેના સામાન્ય કારણો નીચે જેવા કારણો જવાબદાર ગણાવી શકાય.

વાલીની આર્થિક સ્થિતિ, અભણવાલી, ભૌતિક સાધન સામગ્રીનો અભાવ, કેળવણી પ્રત્યે અપૂરતી સમજ, કન્યાઓને કેળવણી આપવા સામે સમાજની માન્યતા, શિક્ષકોની ભરતી કરવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ, પછાત પાલું, વાતાવરણ વગેરે.

આઝાદી પ્રાપ્ત થયે 63 વર્ષ વીતી ગયા છતાં બંધારણની જોગવાઈ સાક્ષર થઈ શકી નથી, આપણે નિર્ધારિત લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શક્યા નથી. તો તેની પાછળ કયા-કયા કારણો જવાબદાર છે. તેમજ પ્રયોજકે અન્ય વિસ્તારના તે

માટેના સંશોધન જોવા મળ્યા છે.તેમજ ધરમપુર તાલુકો સૌથી પછાત અને આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો ડુંગરાળ વિસ્તાર છે. તેમાં શિક્ષણનું સ્તર ખૂબજ નીચું છે. તેથી પ્રયોજકે ધરમપુર તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં સાર્વત્રીકરણનો અભ્યાસ વિષય હાથ ધરેલ છે.

સમસ્યાકથન અને શબ્દોની વ્યવહારુ વ્યાખ્યા:

પ્રસ્તુત અભ્યાસની સમસ્યા નીચે પ્રમાણે સૂચિત કરી છે.

" ધરમપુર તાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં સાર્વત્રીકરણનો અભ્યાસ "

અભ્યાસમાં વપરાયેલા શબ્દોની વ્યવહારુ વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

ધરમપુર તાલુકો :

ગુજરાત રાજ્યના ૩૩ જિલ્લાઓ પૈકીનો વલસાડ જિલ્લાના ૫ તાલુકામાંનો એક તાલુકો. જેની ઉત્તરે ચીખલી તાલુકો અને દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય પૂર્વમાં વાંસદા તાલુકો અને પશ્ચિમમાં વલસાડ તાલુકો આવેલ છે.

વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ આ તાલુકો સૌથી મોટો છે.જે રાજ્યના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલ છે અને રાજ્યના સીમાડા પર આવેલો છે. આ તાલુકો સૌથી પછાત અને આદિવાસી વસ્તી ધરાવે છે. ભૌગોલિક વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ વહીવટી સરળતા ખાતર સરકારે અલગ તાલુકામાંનો દરજ્જો આપ્યો છે. જેના વિશે અભ્યાસ કરવાનો છે તેવો તાલુકો.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં સાર્વત્રીકરણ:

ગુજરાતમાં ૧ થી ૭ ધોરણનું શિક્ષણ પ્રાથમિક શિક્ષણ ગણાય છે. જેમાં ધોરણ ૬ થી ૮ ને ઉચ્ચ પ્રાથમિક શિક્ષણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં ભણતા ૯ થી ૧૪ વય કક્ષાના બાળકોને ભણવાની સુવિધાવાળી શાળાઓ એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણ.

બંધારણની ૪૫ મી કલમમાં જણાવ્યા મુજબ પ્રાથમિક શાળાના ૬ થી ૧૪ વર્ષ સુધીના તમામ બાળકોને રંગ,કોમ,જાતિ અને લિંગના ભેદભાવ વગર મફત,ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક રીતે શિક્ષણ આપવું જેમાં શાળાઓમાં નામાંકન,પ્રવેશોત્સવ , કન્યા કેળવણી, અપવ્યય અને સ્થગિતતા વગેરે બાબતોનો અભ્યાસ કરવો તે સાર્વત્રીકરણ.

સંશોધનના હેતુઓ:

પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓ આ મુજબ છે.

- ૧.શાળાની ભૌતિક સુવિધાઓ અંગેની માહિતી મેળવવી.
- ૨.શાળામાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ જાણવું.
- ૩.શાળામાં નામાંકનનું પ્રમાણ જાણવું.
- ૪.શાળામાં પ્રવેશોત્સવ વિશેની માહિતી મેળવવી.
- ૫.શાળામાં કન્યાકેળવણીની યોજનાઓની માહિતી જાણવી.
- ૬.શાળામાં ધોરણવાર બાળકોના અપવ્યયનું પ્રમાણ જાણવું.
- ૭.શાળામાં ધોરણવાર બાળકોના સ્થગિતતાનું પ્રમાણ જાણવું.
- ૮.ધોરણદીઠ બાળકોના નાપાસ થવાના કારણો જાણવા.

સંશોધનના પ્રશ્નો:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વિષયને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે નીચે મુજબના પ્રશ્નો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

- ૧.શાળામાં કઈ-કઈ સુવિધાઓ છે ?
- ૨.શાળામાં નામાંકનમાં કેટલો વધારો થયો ?
- ૩.શાળામાં બાળકોના પ્રવેશ માટે કયા-કયા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે ?
- ૪.શાળામાં કન્યાકેળવણીના વિકાસ માટે કઈ-કઈ યોજનાઓનો વધારો થયો ?

5. બાળકોને શાળામાં દાખલ કરવા અને સ્થાયી કરવા શું કરવામાં આવે છે ?
6. શાળામાં છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં ધોરણવાર બાળકોના અપવ્યય થયેલા ફેરફાર કેટલો છે ?
7. શાળામાં છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં ધોરણવાર બાળકોના સ્થગિતતામાં થયેલા ફેરફાર કેટલો છે ?
8. સાર્વત્રીકરણને અવરોધતા પરિબલોના પોષક કાર્યક્રમોથી શું ફાયદો થાય છે ?

સંશોધનનો ક્ષેત્ર વ્યાપ અને મર્યાદાઓ:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વલસાડ જિલ્લામાંનો એક તાલુકો ધરમપુર તાલુકામાં આવેલી 193 પ્રાથમિક શાળાઓ એ પ્રસ્તુત સંશોધનનું વ્યાપક્ષેત્ર ગણાય. ધરમપુર તાલુકાની જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ સંચાલિત 80 પ્રાથમિક શાળાના ધોરણ 1 થી 7 ના શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રસ્તુત અભ્યાસનો નિદર્શ બનશે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નીચેની મર્યાદાઓ જોવા મળે છે.

1. આ અભ્યાસ ધરમપુર તાલુકાની માત્ર જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ સંચાલિત પ્રાથમિક શાળા પૂરતો જ મર્યાદિત છે.
2. આ અભ્યાસ માત્ર ગુજરાતી માધ્યમની શાળા પૂરતો મર્યાદિત છે.
3. આ અભ્યાસ વર્ષ 2007 થી 2010 વર્ષના શૈક્ષણિક વર્ષ પૂરતો મર્યાદિત છે.

સંશોધન પદ્ધતિ:

આ સંશોધનમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધન ઉપકરણ:

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે માહિતી એકત્રીકરણમાં પ્રશ્નાવલિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

માહિતીનું પૃથક્કરણ:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં માહિતીનું પૃથક્કરણ ટકાવારી અને આવૃત્તિઓ નોંધી સંખ્યાત્મક અને ગુણાત્મક અંકશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરી કરવામાં આવેલ છે.

સંશોધનનાં તારણો:

પ્રસ્તુત અભ્યાસથી મળેલાં તારણો નીચે મુજબ છે.

1. 1 થી 4 ધોરણની શાળાઓ કરતાં ધોરણ 1 થી 7 ધોરણની ની શાળાઓની સંખ્યા વધુ છે, વિદ્યાર્થીઓના સંખ્યાના પ્રમાણમાં પૂરતા શિક્ષકોનો અભાવ જોવા મળે છે.
2. અનુસૂચિત જનજાતિ (એસ.ટી.), અનુસૂચિત જાતી (એસ.સી.), તેમજ બિનપછાત અન્ય વિદ્યાર્થીઓમાં અનુસૂચિત જનજાતિના વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ વધુ છે.
3. 1 કિ.મી.ના અંતરે આવેલ શાળા વધુ પાકુ નળિયાવાળું મકાનની સંખ્યાનું પ્રમાણ વધારે અને શાળામાં વર્ગખંડ માટે 8 ઓરડાવાળી શાળાઓનું પ્રમાણ વધારે છે.
4. શાળામાં સામયિકોમાં બાલસૃષ્ટી નામના સામયિકો વધુ અને શાળામાં ચાલતા ઉદ્યોગોમાં કાગળ કામ કરાવતી શાળાઓનું પ્રમાણ વધારે છે.
5. શાળામાં પાટલીવાળી શાળા ઓછી, શિક્ષકો માટે જાજરૂની વ્યવસ્થા ધરાવતી શાળાની સંખ્યા ઓછી અને ચમેલીના છોડ ધરાવતી શાળાનું પ્રમાણ ઓછું છે.
6. જન્મ તારીખના પ્રમાણપત્રને આધારે થતું નામાંકન માર્ચ/એપ્રિલ માસમાં સૌથી વધારે થાય છે. જે શિક્ષકો દ્વારા ઘરે-ઘરે જઈને કરવામાં આવે છે. જેમાં વાલીનો સહકાર વધારે પ્રમાણમાં (96.66 ટકા) જોવા મળે છે.
7. જન્મ તારીખના પ્રમાણપત્ર ન મળવાને કારણે નામાંકન
8. 4 થી 6 વર્ષથી ઉજવાતો પ્રવેશોત્સવ જૂન માસમાં વધારે થાય જેમાં આચાર્ય અને એન.જી.ઓ કરતાં વાલીઓ વધારે પ્રમાણમાં સહભાગી થાય છે.

9. પ્રવેશોત્સવના કારણે કન્યાઓના પ્રવેશીકરણમાં વધારો થયો છે.
10. મોટાભાગની શાળાઓમાં 20 ટકાથી વધારે કન્યાઓનું પ્રમાણ છે જેમાં ગણવેશ સહાય,ક્ષિતિજ યોજના કરતાં વિદ્યાલક્ષ્મી બોન્ડ યોજના વધારે અસરકારક જોવા મળે છે.
11. કન્યાકેળવણી યોજનાઓથી કન્યાઓનું પ્રમાણ વધ્યું હોય તેવી શાળાઓ વધારે છે.આ યોજનાને અવરોધક પરિબલોમાં ઘરકામ,ખેતીકામ અને વાલીની નિરક્ષરતા જવાબદાર છે.અને આ યોજનાને પ્રોત્સાહન આપવા વાલીઓ દ્વારા પ્રોત્સાહન ઈનામો આપવાનું સૂચન વધારે પ્રમાણમાં છે.
12. પ્રાથમિક શાળામાં વાલીસંપર્ક દ્વારા કન્યાઓનું પ્રમાણ વધારવાના પ્રયાસ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે.
13. ધોરણ-1 થી 7 માં 2007-10 સુધીમાં અપવ્યય,સ્થગિતતા,પરીક્ષામાં બેસનાર વિદ્યાર્થીઓ અને સ્થગિતતા પછી અપવ્યયનું પ્રમાણ કુમારોમાં વધારે જોવા મળે છે.જ્યારે કન્યાઓમાં ઓછું જોવા મળે છે.
14. ધોરણ-1 થી 7 માં અપવ્યય અને સ્થગિતતાના કારણોમાં અનિયમિતતા,ઘરકામ,ખેતીકામ, સ્થળાંતરનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :-

1. ઉચાટ,ડી.એ.(2009).શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર,રાજકોટ: સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
2. દેસાઈ,કે.જી(1973).સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધીઓ,અમદાવાદ:યુનિ, ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
3. બુચ,એમ.બી.સેકન્ડ સર્વે ઓફ રિસર્ચ એજ્યુકેશન,વડોદરા:સી.એ.ઈ.એમ.એસ યુનિવર્સિટી
4. Buch,m.b(1991).Fourth Survey of Research in Education.Delhi:NCERT

'મહિસાગરમાં વસતાં આદિવાસીઓનાં મૃત્યુગીતો'

પ્રાધ્યાપક:—ગુમાનસિંહ એફ.ગરાસીયા

જી.એમ.ડી.સી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,

નખત્રાણા-૬૪૭.

6

ભૂમિકા:—

લોક સાહિત્ય લોકોનાં કંઠે વસેલું લોકો દ્વારા રચાયેલું લોકોનું સહિયારું સર્જન છે.લોકકંઠમાં સૂક્ષ્મ રીતે જીવતું સ્વરૂપ છે.લોક સાહિત્યમાં માનવ જીવન ઘભકતું હોય છે.આ સૃષ્ટિમાં વસતી દરેક પ્રજા પાસે પોતાનું આગવું લોક સાહિત્ય હોય જ છે.આજેય મધ્યગુજરાતમાં આવેલ મહિસાગર જિલ્લામાં વસતાં આદિવાસીઓનું લોક સાહિત્ય પરંપરાગત રીતે પેઢી દર પેઢી લોકકંઠમાં ઉતરી વસેલું જોવા મળે છે.પછી ભલે ને કન્યાના લગ્ન હોય કે વરના લગ્ન હોય,હોળીનો ઉત્સવ હોય કે દિવાળીનો ઉત્સવ હોય કે પછી ગામમાં વસતા કોઈ વડીલ વ્યક્તિનું અવસાન થયું હોય.આવી સુખ-દુઃખની પળોમાં આદિવાસીઓ પોતાની પરંપરાગત ચાલતી પ્રણાલી પ્રમાણે જ જે તે પ્રસંગની ઉજવણી કરતાં હોય છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં મધ્ય ગુજરાતમાં આવેલ મહિસાગર અને દાહોદ જિલ્લામાં સમાવિષ્ટ પામેલ સંતરામપુર અને ફતેપુરા તાલુકામાં વસતાં આદિવાસીઓની અટક વિવિધ નામોથી ઓળખાય છે.જેમકે,પારગી,કટારા,બામણિયા,ગરાસીયા,ડામોર,પગી,ભૂરિયા,નિનામા,ડિડોર,મછાર,પટેલીયા,ડાભી,ઈત્યાદિ.

જ્ઞાતિ ધરાવતાં પ્રજાજનો સંપૂર્ણ જીવન જીવી સ્ત્રી કે પુરુષ સ્વર્ગ લોક પામે છે.તે પ્રસંગે ગવાતાં કેટલાંક મૃત્યુગીતો આજેય સ્ત્રીઓ મરણ પ્રસંગે સમૂહમાં હાથ છાતી પર પછાડીને એકહારમાં ગોઠવાઈ મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિના ઘરમાં ગાતી હોય છે.આદિવાસી સમાજમાં આજેય કોઈપણ બાળક,યુવાન,સ્ત્રી-પુરુષ ટૂંકું જીવન ગાળી અવસાન પામે છે.ત્યારે મૃત્યુગીતો ગવાતાં નથી.પરંતુ કોઈ વડીલ વ્યક્તિ લાંબું આયુષ્ય ભોગવી સ્વર્ગલોક પામે છે.ત્યારે આદિવાસી સ્ત્રીઓ મૃત્યુગીતો એટલે કે મરસિયાં ગાય છે.

મૃત્યુ પ્રસંગ એટલે લોક જીવનમાં શોકનો પ્રસંગ છે.આ સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય જીવનું આગમન થાય છે.ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિમાં વસતાં મનુષ્ય જીવો આનંદ લૂંટતા હોય છે.સુખની પ્રીતિ કરતાં હોય છે.પરંતુ જ્યારે આ સૃષ્ટિમાં વસતો મનુષ્ય જીવ સંસાર જગત અને કાયાને છોડીને ચાલ્યો જાય છે.ત્યારે સર્વ મનુષ્યો શોક મગ્ન બની રડતાં હોય છે.અને દુઃખની અનુભૂતિ કરે છે.તો પ્રસ્તુત લેખમાં પણ મધ્યગુજરાતમાં આવેલ મહિસાગર અને દાહોદ જિલ્લામાં વસતાં આદિવાસીઓ મૃત્યુ સમયે ગવાતાં ગીતો છે.

પાછળ-૨

(૨)

તે સંતરામપુર તાલુકાં આવેલ ખેડાપા(મોટાફળિયા) ગામમાં વસતા શ્રીમતિ મણીબહેન મકનભાઈ પારગી ઉમર-૬૫ અને શ્રીમતિ કાળીબહેન હમતાભાઈ પારગી ઉમર-૭૦ છે.તેમના કંઠેથી ગવડાવી સાંભળી પ્રસ્તુત લેખમાં આદિવાસી મરણ ગીતોને લિખિત સ્વરૂપે જીવંત રાખવાનો મારો પ્રયાસ છે.

૧.

જાપલીયો ઉગાડો રે, હાય હાય..... (૨)
 કુણ પડ્ડણા આયા રે, હાય હાય..... (૨)
 તમારે દીકરી પડ્ડણા આય રે, હાય હાય..... (૨)
 આવો પાવો કરો રે, હાય હાય..... (૨)
 જાજમે પથરાવો રે, હાય હાય..... (૨)
 પાણી હાણી આલો રે, હાય હાય..... (૨)
 જાપીલીયા ઉગાડો રે, હાય હાય..... (૨)
 કુણ પડ્ડણા આયા રે, હાય હાય..... (૨)
 તમારે જમાઈ પડ્ડણા આયા રે, હાય હાય..... (૨)
 આવો પાવો કરો રે, હાય હાય..... (૨)
 ટૂંલીયો ટળાવો રે, હાય હાય..... (૨)
 લોટો પાણી આલો રે, હાય હાય..... (૨)
 ઉઠો, સૂંગી આલો રે, હાય હાય..... (૨)
 ઉઠો સલમ પરો રે, હાય હાય..... (૨)
 જાપલીયા ઉગાડો રે, હાય હાય..... (૨)

પ્રસ્તુત મૃત્યુગીત સમાજમાં રહી જીવન પસાર કરી મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિના ઘરે સમાજની રૂઢિ પ્રમાણે સમગ્ર ગામની સ્ત્રીઓ અને પુરુષો એક સાથે લોકીત કરવા એટલે કે બેસણામાં આવે છે. ત્યારે સ્ત્રીઓ સાથે આવનાર પુરુષો પોતાના માથા પર ટૂંવાલ નાખી મરણ પામનાર વ્યક્તિના ઘરથી થોડે દૂર શોકમગ્ન થઈને બેસે છે. જ્યારે સ્ત્રીઓ એક સાથે મોડું ઓઢતી હોય છે.

પાછળ-૩(૩)

એટલે કે ૨૩તી ૨૩તી મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિના ઘરમાં પ્રવેશે છે. પછી એક સાથે ક્રમબંધ ગોળા આકારમાં ગોઠવાઈ છાતી પર એક સાથે હાથ વાળી સમૂહમાં પ્રસ્તુત ગીત ગાતી હોય છે. નિરૂપિત ગીતમાં મૃત્યુપામનાર વ્યક્તિના જીવનને સંસ્મરણ રૂપે વ્યક્ત કરતી હોય છે. આ રીતે પ્રસ્તુત ગીત કડ્ડણ રસમાં વણાયેલું હોય છે.

૨.

ઓરડે બેસીલા ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય..... (૨)
 લોટો પાણી આલતે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય..... (૨)
 દાતણ પાણી કરતે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય..... (૨)
 નાવણીયામાં નાવતે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય..... (૨)
 ઓરડે બેસીલા ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય..... (૨)
 પરણીને સુખ દે તે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય..... (૨)
 થાળીયમેં જમતે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય..... (૨)
 પરણીને રુટલા આલતે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય..... (૨)

આવો પાવો કરતે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 ઢોલીયે બેઠીલા ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 ઓરડે બેસીલા ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 લોટો પાણી પીયેતે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 પોઢણીયામાં પોઢતા ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 ઓરડે બેસીલા ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 દીકરાને શીખ દે તે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 વઉવોડને શીખ દે તે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 જમાઈયોને શીખ દે તે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 ભાઈયોને શીખ દે તે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 કુટુંબને શીખ દે તે ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)
 ઓરડે બેસીલા ના દેસા રે, જમાઈ હાય હાય.....(ર)

પાછળ-૪

(૪)

પ્રસ્તુત મૃત્યુગીત મરણ પામનાર વ્યક્તિના સાસરી પક્ષથી આવેલ સાસરીની સ્ત્રીઓ મોડું ઓડી ઘરમાં પ્રવેશે છે. અને પછી છાતી પર હાથ વાળીને એક સાથે કણ્ણ સ્વરમાં મૃત્યુપામનાર પોતાના જમાઈ ના આત્માને કહી સંભળાવે છે કે, 'ઓરડે બેસીલા, લોટો પાણી આલ તે દાતણ પાણી કરતાં, નાવણીયામાં નાતા, પરણીને સુખ દેતાં, થાળીયોમાં જમતાં, પરણીને રુટલાં આલતાં, આવો પાવો કરતાં, ઢોલીયામાં બેઠીલાં, લોટો પાણી પીવેતાં, પોઢણીયામાં પોઢતાં, દીકરાને શીખ દેતાં, વઉવોડને શીખ દેતાં, દીકરીઓને શીખ દેતા, જમાઈયોને શીખ દેતાં, ભાઈયોને શીખ દેતાં, કુટુંબને શીખ દેતાં, ન જોયા રે જમાઈ હાય હાય ' કણ્ણ સ્વરે ગાઈ મૃત્યુ ગીત પૂર્ણ થતાં તરત જ સર્વ સ્ત્રીઓ એક સાથે રડવાનું ચાલું કરે છે. ત્યાર પછી આવેલ સાસરી પક્ષના પુરુષો ઘરમાં આવી આંગણે મૂકેલ પોતાના જમાઈની છબી આગળ મોડું ઓડી, દર્શન કરી શોક પ્રગટ કરે છે. અને પછી પોતાની રીતે શોકમય રીતે પાછાં જાય છે.

૩.

એક પંખેરું ઓયું હે, કરોજમાં..... (ર)
 આયા એમનાં દીકરાના બાગમાં, દીકરાં એમનાં સૂતા હોકે જાગો,
 લાશ પોશી હે માસણમાં..... (ર)
 એક પંખેરું ઓયું હે, કરોજમાં..... (ર)
 આયા એમના વઉવોડનાં બાગમાં, વઉવોડ એમના સૂતા હોકે જાગો
 એક પંખેરું ઓયું હે, કરોજમાં..... (ર)
 લાશ પોશી હે માસણમાં..... (ર)
 આયા એમના દીકરીનાં બાગમાં દીકરી એમનાં સૂતા હોકે જાગો
 એક પંખેરું ઓયું હે, કરોજમાં..... (ર)

લાશ પોશી હે માસણમાં..... (ર)
 આયા એમનાં જમાઈયોના બાગમાં જમાઈ એમના સૂંતા હોકે જાગો
 એક પંખેરું ઓયું હે, કરોજમાં..... (ર)
 લાશ પોશી હે માસણમાં..... (ર)

પાછળ-પ

(૫)

પ્રસ્તુત ગીત પણ સ્ત્રીઓના કંઠેથી સમૂહમાં ગવાતું મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિનો આત્મા અને મૃતદેહ સ્મશાન પહોંચે છે. તે પ્રસંગને પ્રગટ કરતું કૃષ્ણગીત છે.

૪.

પેલો અમદાવાદનો કૂંડિલોને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 પેલો હગા તમારે શોરે ને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 પેલો ટૂંતારનો હે દોરેડો ને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 પેલી કંટાળી હે જાજમીને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 પેલાં જંજાળીયા હે ઝગડાને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 પેલાં ઈડરીયા હે બારણાનો રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 પેલાં હુરવાળા હે પાંગડાને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 પેલો સોનાનો હે મોડીલોને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 પેલો એમદાવાદનો કૂંડિલોને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 હગો હળાવે હલાયાને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 હગે કેડે કંમર બાંધ્યોને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 દીકરા પૂંસણને પૂંસહે ને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 ઉ તે જુહું ગંગાજી તીરથને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 વઉવોડ પૂંસણને પૂંસ હે ને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 સસરા જાને જવા હબાયાને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 તમે હળી મળીને રે જુને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 દીકરી પૂંસણને પૂંસહે ને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 બાપો જાને જવા હબાયાને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 ઉ તે વીમાન બેસી જો હું ને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 જમાઈ પૂંસણને પૂંસહે ને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 સસરો જાને જવા હબાયાને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 ઉ તે જુહું દુનિયાને સેડે ને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 બાપો કુંડે અસવાર સડયાને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)
 પેલો અમદાવાદનો કૂંડિલો ને રાય રમેણે બાંધ્યો.... (ર)

પાછળ-૬

(૬)

પ્રસ્તુત મૃત્યુ ગીત મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિના બેસણામાં પોતાની સાસરીમાંથી આવતી સ્ત્રીઓ સમૂહમાં હાથ છાતી પર વાળી ગાતી હોય છે. પ્રસ્તુત મૃત્યુગીત અવસાન પામનારનાં સંતાનો અને સ્ત્રીઓના કંઠેથી સંવાદાત્મક રીતે પ્રગટેલું છે. સાથે સાથે કરૂણારસમાં વ્યક્ત થયેલું ગીત છે.

૫.

પેંપળીયે બેસીને મરગો બોલ્યો..... (૨)

પરણી એમનું દાન સૂંકવી આલો, પંખેરી તમને મારશે.... (૨)

પેંપળીયે બેસીને મરગો બોલ્યો..... (૨)

દીકરા એમનું દાન સૂંકવી આલો રે, પંખેરી તમને મારશે.... (૨)

પેંપળીયે બેસીને મરગો બોલ્યો..... (૨)

વઉવોડ એમનું દાન સૂંકવી આલો રે, પંખેરી તમને મારશે.... (૨)

પેંપળીયે બેસીને મરગો બોલ્યો..... (૨)

પાજોડ એમનું દાન સૂંકવી આલો રે, પંખેરી તમને મારશે.... (૨)

પેંપળીયે બેસીને મરગો બોલ્યો..... (૨)

દીકરી એમનું દાન સૂંકવી આલો રે, પંખેરી તમને મારશે.... (૨)

પેંપળીયે બેસીને મરગો બોલ્યો..... (૨)

જમાઈ એમનું દાન સૂંકવી આલો રે, પંખેરી તમને મારશે.... (૨)

પેંપળીયે બેસીને મરગો બોલ્યો..... (૨)

કુટુંબ એમનું દાન સૂંકવી આલો રે, પંખેરી તમને મારશે.... (૨)

પેંપળીયે બેસીને મરગો બોલ્યો..... (૨)

પ્રસ્તુત ગીત સ્ત્રીઓ મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિના બેસણામાં આવે છે. ત્યારે ઘરમાં એક સાથે છાતી પર હાથ ઠોકી સમૂહમાં ગાતી હોય છે. 'મરગો' આત્માનું પ્રતીક છે. પ્રસ્તુત ગીત પણ કરૂણાતાનો, શોકનો ભાવ પ્રગટ કરે છે.

પાછળ-૭

(૭)

૬.

હાય હાય રે, મોરીલો કે ને મારયો..... (૨)

હાય હાય રે, રામે મારયો ભાલો..... (૨)

હાય હાય રે, જરી રામ ભગવન કર્યો ..... (૨)

હાય હાય રે, રમતો મોરીલો મારયો..... (૨)

હાય હાય રે, દીકરા જૂંરતા કર્યાં..... (૨)

હાય હાય રે, વઉવો ઝૂંરતી કરી.....(૨)
 હાય હાય રે, મોરીલો કેને મારયો.....(૨)
 હાય હાય રે, જરી રામે મોરીલો મારયો.....(૨)
 હાય હાય રે, ભાલો કે ને મારયો.....(૨)
 હાય હાય રે, સસરાને મારયો ભાલો.....(૨)
 હાય હાય રે, મોરીલો કેને મારયો.....(૨)
 હાય હાય રે, રામે મારયો મોરીલો.....(૨)
 હાય હાય રે, ભગવાને મારયો ભાલો.....(૨)
 હાય હાય રે, મોરીલો કેને મારયો.....(૨)

પ્રસ્તુત મૃત્યુગતી સ્ત્રીઓ એક સાથે સમૂહમાં મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિનાં બેસણામાં આવે છે. ત્યારે ગાતી હોય છે. અને કહે છે કે, અમારા સગાના દેહમાંથી પ્રાણ કોણે હરી લીધાં છે. તેમના અવસાનથી દીકરાઓ, વહુઓ, દીકરીઓ, જમાઈઓ, અને સગા સંબંધીઓને રડતાં કરી દીધાં છે. અને એમ પણ કહે છે કે, આપણાં સગાના પ્રાણ તો પ્રભુએ હરી લીધાં છે. તેવો ભાવ પ્રસ્તુત મૃત્યુગીતમાં કાર્ણ્ય ભરેલો જોવા મળે છે.

૭.

જવું શે જવું શે, સંસાર છોડી જવું શે.....(૨)
 એવા વાલા દીકરા છોડી જવું શે, એવી વાલી વઉવોડ છોડી જવું શે....(૨)
 જવું શે જવું શે, સંસાર છોડી જવું શે.....(૨)
 એવી વાલી દીકરીઓ છોડી જવું શે, એવા વાલા જમાઈઓ છોડી જવું શે....(૨)
 પાછળ-૮(૮)
 જવું શે જવું શે, સંસાર છોડી જવું શે.....(૨)
 એવા વાલા વીરા છોડી જવું શે, એવી વાલી ભોજાઈઓ છોડી જવું શે....(૨)
 જવું શે જવું શે, સંસાર છોડી જવું શે.....(૨)
 એવા વાલા સાડું છોડી જવું શે, એવી વાલી સાળીઓ છોડી જવું શે....(૨)
 જવું શે જવું શે, સંસાર છોડી જવું શે.....(૨)
 એવા વાલા બનેવી છોડી જવું શે, એવી વાલી બેનો છોડી જવું શે....(૨)
 જવું શે જવું શે, સંસાર છોડી જવું શે.....(૨)
 એવા વાલા કાકાઓ છોડી જવું શે, એવી વાલી કાકીઓ છોડી જવું શે....(૨)
 જવું શે જવું શે, સંસાર છોડી જવું શે.....(૨)
 એવા વાલા બંગલા છોડી જવું શે, એવી રૂડા ખેતરો છોડી જવું શે....(૨)
 જવું શે જવું શે, સંસાર છોડી જવું શે.....(૨)
 એવા વાલા કુટુંબો છોડી જવું શે, એવી વાલા ઝાડો છોડી જવું શે....(૨)
 જવું શે જવું શે, સંસાર છોડી જવું શે.....(૨)

એવા વાલી પરણી છોડી જવું શે,
જવું શે જવું શે,સંસાર છોડી જવું શે.....(૨)

પ્રસ્તુત મૃત્યુગીત સમૂહમાં સ્ત્રીઓ મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિના ઘરે બેસણામાં આવે છે.ત્યારે છાતી પર હાથ ઠોકીને ગાતી હોય છે.પ્રસ્તુત ગીત સ્ત્રીઓ અવસાન પામનાર વ્યક્તિ જ બોલી રહ્યો હોય એવી રીતે રજૂ કરે છે.સંસાર અને જગતને છોડનાર આત્મા કહે છે કે,'જવું શે જવું શે,સંસાર છોડી જવું શે.' એવા વાલા દીકરા,દીકરીઓ,જમાઈઓ, ભાઈઓ,ભાભીઓ,સાડુંઓ,સાળીઓ,બનેવીઓ,બેનો,કાકાઓ,કાકીઓ,પત્ની,બંગલાઓ,ખેતરો,વૃક્ષો,કુટુંબો,અને જગત છોડી ને ચાલ્યા જવાની ભાવના પ્રસ્તુત મૃત્યુગીતમાં નિરૂપાયેલી જોવા મળે છે.

આ રીતે આદિવાસી સમાજમાં આજેય વડીલ વ્યક્તિનું અવસાન થાય છે.ત્યારે સમગ્ર સ્વજનો એકત્રિત થઈ અવસાન પામનાર મનુષ્યના દેહને પાલખીમાં બાંધી ચાર મનુષ્યો ચાર ખંભાઓ પર લઈ સ્મશાન સ્થળે અગ્નિદાહ દેવા લઈ જાય છે.

પાછળ-૯

(૯)

તે સમયે સર્વ ગ્રામજનો અને સગા-સ્નેહીઓ સ્મશાનયાત્રામાં જોડાય છે.અવસાન પામનાર મનુષ્યનો દેહ અગ્નિ દ્વારા પંચ મહાભૂતોમાં ભળી જાય છે.પછી સ્મશાને જનાર સર્વ સ્મશાને જનાર વ્યક્તિઓ છૂટા પડે છે.તે દિવસથી અવસાન પામનાર વ્યક્તિના ઘરે શોકનું વાતાવરણ જોવા મળે છે.ત્રીજા કે પાંચમાં કે સાતમાં દિવસે સર્વ ગ્રામજનો અને સગા સ્નેહીઓ બેસણામાં આવે છે.ત્યારે સ્ત્રીઓ ઉપરોક્ત મૃત્યુગીતો ગાતી હોય છે.

-----અસ્તુ-----

પ્રાચીન ભારતની ગૌરવવંતી વિદ્યાપીઠો

મુંજપરા વિનોદકુમાર બી.

M.A. GSLET ઇતિહાસ, Ph.D. (Continue)

(૧) પ્રસ્તાવના:-

ભારત દેશ સંસ્કૃતિઓનો દેશ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે. આ આપણી સંસ્કૃતિને વિશ્વમાં વધુ ગૌરવવંતું સ્થાન અપાવવાનું કાર્ય જે તે સમયના સુસભ્ય સમાજ દ્વારા થયું હતું. સમાજ નિર્માણમાં જો કોઈ અગત્યનું માધ્યમ હોય તો તે છે શિક્ષણ. પ્રાચીન ભારતમાં આપણા દેશમાં વિશ્વના અન્ય દેશોની તુલનામાં પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રણાલી ખુબ જ ઉચ્ચકોટીની હતી. શિક્ષણ સંસ્થાઓ સંસ્કૃતિનું ઉછેરગૃહ ગણાય છે. કોઈપણ રાષ્ટ્રના નિર્માણ કે વિકાસમાં તેનો બહુમુલ્ય ફાળો રહેલો જોવા મળે છે. પ્રાચીન સમયમાં શિક્ષણની વ્યવસ્થા જોઈએ તો વિશિષ્ટ પ્રકારે આયોજિત પદ્ધતિ હતી. માનવ જીવનમાં પ્રથમ ૨૫ વર્ષ શિક્ષણ માટે અનામત રાખવામાં આવ્યા હતા. અહીં વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂના આશ્રમમાં રહીને ગુરૂ સેવા કરીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરતા હતા. પ્રાચીન ભારતમાં આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને ધન્યતા અપાવવામાં તક્ષશિલા, નાલંદા, વલભી, વિક્રમશીલા જેવી વિદ્યાપીઠોએ ગૌરવ અપાવ્યું છે.

(૨) પ્રાચીન ભારતની ગૌરવવંતી વિદ્યાપીઠો:-

(i) તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠ:-

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિદ્યાસંસ્કારનું શિક્ષણ આપતી વિશ્વવિખ્યાત પ્રાચીન નગરી એટલે તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠ.

વાલ્મીકી રામાયણ પ્રમાણે રામના ભાઈ ભરતે આ નગરીની સ્થાપના કરી હતી અને પુત્ર તક્ષને અહીંનો રાજા નિમ્નો હતો. તેના નામ પરથી આ રાજધાની 'તક્ષશિલા' નામે ઓળખાય. આ નગરી ગંધાર પ્રદેશની રાજધાની હતી તે રાવળપિંડી શહેરની પશ્ચિમે ૩૫ કિ.મી.ના અંતરે આવેલી છે. હાલ આ સ્થળ પાકિસ્તાનમાં આવેલ છે.

તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ઇ.સ.પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં થઈ હોવાનું માનવામાં આવે છે. તક્ષશિલા નગરી તેની શ્રેષ્ઠ વિદ્યાપીઠને કારણે વિખ્યાત હતી. ભારતમાંથી જ નહીં દૂર દેશભરમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવા માટે આવતા હતા. આ વિદ્યાકેન્દ્ર ગુરૂકુળ સ્વરૂપનું હતું. વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂ-આચાર્યને ઘેર રહેતા હતા. અહીં શીખવાતી વિદ્યાર્થીઓની(વિષયો) સંખ્યા ૬૮ જેટલી બતાવવામાં આવી છે. ધનવાનોના પુત્રો ફી આપતા હતા જ્યારે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂની સેવા કરતા અને અભ્યાસ કરતા હતા. અહીં છાત્રોને પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ કાર્ષાપણ (તે સમયનું ચલણ) શુલ્ક આપવું પડતું હતું. જે આરંભમાં અથવા શિક્ષા સમાપ્તિ બાદ ચુકવવું પડતું હતું. અહીં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫૦૦ જેટલી હતી.

તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના ઉગમકાળે તેની ઉત્તમ કોટીએ હતી. તે તેની બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ દર્શનોની તથા વ્યાકરણ અને વિજ્ઞાનમાં અને તેમાંય વિષેશતઃ વૈદકીય વિજ્ઞાનની વિદ્યાશાખા તરીકે વિખ્યાત હતી. આ કેન્દ્રમાં વેદ, વ્યાકરણ શિલ્પ, ધનુર્વિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, મંત્રવિદ્યા, પુરાણ, સ્મૃતિ, જ્યોતિષ, વાણિજ્ય, નામ, કૃષિ, ખગોળ વગેરે વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.

કૌટિલ્ય અને ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યએ આ વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. કૌટિલ્યએ આ વિદ્યાપીઠમાં આચાર્ય તરીકે સેવા આપી હતી. ભારતમાં રાજ્ય સ્થાપનાર મહાન ગ્રીક વિજેતા મિનેન્ડર તથા ગ્રીક એપોલોનિયસે તક્ષશિલામાં અભ્યાસ કર્યો હતો. બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવા બાદ અને ખાસ કરીને મહાયાન પંથના પ્રાદુર્ભાવ પછી આ સ્થળ બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે ઘણું જાણીતું બન્યું હતું. ધૌમ્ય, પાણિની, જીવક, ચાણક્ય, નાગાર્જુન વગેરે

મહાન પંડિતોએ આ સ્થળની કિર્તી વધારી હતી. સમ્રાટ પ્રસેનજીત અહીંના વિદ્યાર્થી હતા. ચીની યાત્રી ફાહિયાને ઇ.સ.૩૯૯ માં ચીનમાંથી યાત્રાનો આરંભ કર્યો અને તે મધ્ય એશિયામાં તાતાર પ્રદેશમાં અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી તે ગાંધાર અને તક્ષશિલા પહોંચ્યો હતો. તેણે અહીં ઠેર ઠેર બૌદ્ધ મઠો જોયા હતા. ફાહિયાને અહીં કેળવણીની દ્રષ્ટિએ કંઈ મહત્વ દેખાયું ન હતું અર્થાત ચોથી સદી બાદ આ વિદ્યાપીઠની ખ્યાતિ ઘટવા લાગી હતી.

ફૂણ આક્રમણમાં આ વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાપીઠનો નાશ થયો હતો. ત્યારથી તે ખંડિયેર અવસ્થામાં હતું. આ નગરના અવશેષો પ્રજા સમક્ષ લાવવાનું પ્રથમ કાર્ય જનરલ કનિંગહામે ૧૯મી સદીમાં કર્યું. તેનું વ્યવસ્થિત ઉત્ખનન સર જોહન માર્શલના માર્ગદર્શન હેઠળ ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૪૪-૪૫ માં સર માર્ટિનર વ્હીલરે તેના વિશે વધું માહિતી આપી હતી.

(ii) નાલંદા વિદ્યાપીઠ:-

પ્રાચીન ભારતમાં મગધ નામે જાણિતા પ્રદેશમાં નાલંદા વિદ્યાપીઠ ભારત તથા એશિયાના અન્ય દેશોની વિવિધ પ્રજાઓનો માનસિક વિકાસ માટેનું વિદ્યાદાન કરવાની પ્રવૃત્તિ નિભાવી હતી. નાલંદા વિદ્યાપીઠ માત્ર ભારતની નહીં પરંતુ સમગ્ર એશિયાની સુપ્રસિધ્ધ વિદ્યાપીઠ હતી સમસ્ત વિશ્વમાં અજોડ ગણાતી આ આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ હતી.

આ વિદ્યાપીઠ પટણાથી દક્ષિણે આશરે ૬૪ કિ.મી. દુર ગંગાને કાંઠે બડગાંવ ગામની હદમાં આવેલી હતી. આ વિદ્યાપીઠ ઇ.સ.ની પાંચમી સદીમાં શરૂઆત થઈ હતી.

ભારતમાં આવેલ ચીની પ્રવાસીઓ હ્યુ-એન-ત્સાંગ તથા ઇત્સિંગે નાલંદા વિદ્યાપીઠ અંગે માહિતી આપી છે. ચીની પ્રવાસીની નોંધ પ્રમાણે રાજા શકાદિત્ય (કુમારપાળ પહેલાએ) ઇ.સ.૪૧૪-૪૫૫ માં એક મઠ બાંધીને નાલંદાનો પાયો નાખ્યો હતો. ત્યારબાદ તેના પુત્ર અને પૌત્રોએ તે કાર્ય આગળ ધપાવ્યું હતું અને બિહારના બાંધકામનો વિસ્તાર કર્યો હતો.

નાલંદા વિદ્યાપીઠ ૧.૬ કિ.મી. લાંબા અને ૦.૮ કિ.મી. પહોળા વિસ્તારમાં ફેલાયેલી હતી. તેમાં ૭ મોટા અને ૩૦૦ નાના ખંડો હતા. સમગ્ર વિસ્તારમાં ઇમારતો ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં બાંધવામાં આવેલી હતી. તેની બાજુમાં વિહારો, સ્તુપો, મંદિરો તથા વિશાળા માર્ગો મળી આવ્યા છે.

નાલંદા વિદ્યાપીઠ બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન તથા તેની જુદી જુદી શાખાઓના અભ્યાસ માટે ઘણી પ્રખ્યાત હતી. અહીં બ્રાહ્મણ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ અભ્યાસ થતો હતો. આ ઉપરાંત અન્ય જુદા જુદા વિષયોનું પણ શિક્ષણ કાર્ય થતું હતું. જેમાં વિજ્ઞાન, સામાજિક શાસ્ત્રો, કલાકારીગરી, તર્કશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, આયુર્વેદ, સાંખ્યયોગ, ન્યાય, ગદ્યપદ્ય, સાહિત્ય શબ્દશાસ્ત્ર, વેદશાસ્ત્ર, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, ખગોળ, દર્શન, યુધ્ધશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર વગેરે...

આ વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ફી લેવામાં આવતી ન હતી. નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં વિનામુલ્ય શિક્ષણની સાથોસાથ વિનામુલ્ય રહેવા તથા જમવાની પણ વ્યવસ્થા હતા. આ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે રાજ્ય તરફથી એકસો ગામની આવક ખાસ જુદી આપવાની જોગવાઈ હતી.

નાલંદા વિદ્યાપીઠની ખ્યાતિ એટલી બધી દેશ-વિદેશમાં ફેલાયેલી હતી કે છેક કોરિયા, મંગોલિયા, ચીન, મધ્ય એશિયા, જાપાન, તિબેટ અને સિલોન, જાવા વગેરે દેશોના વિદ્યાર્થીઓ અહીં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા આવતા હતા. ખરા અર્થમાં નાલંદા એક આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ બની ગઈ હતી.

આ વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપકો ૧૫૧૦ અને વિદ્યાર્થીઓ ૮૫૦૦ જેટલા જ્ઞાનની આપ-લે કરતા હતા. તેમ હ્યુ-એન-ત્સાંગે નોંધ્યું છે. જેમાં ધર્મપાલ, ગુણમતી, સ્થિરમતી, શીલભદ્ર, ધર્મકીર્તિ, શાંતરક્ષિત વગેરે જેવા પ્રખ્યાત વિદ્વાનો હતા.

આ વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ મેળવવું સહેલું ન હતું. વિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્ઞાનનું ધોરણ પણ ઊંચું રાખવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશ કરતી વખતે જ દ્વાર પરીક્ષા આપવી પડતી. આ પરીક્ષા

લેનાર પરીક્ષકો 'દ્વારપંડિતો' ના નામે ઓળખાતા. તેમનું પરીક્ષણ એટલું કડક હતું કે આવનાર દર દશ વિદ્યાર્થીઓમાંથી માત્ર ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ સફળ થતા હતા તેમ હ્યુ-એન-ત્સાંગ જણાવે છે.

નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં વ્યાખ્યાન, પ્રવચન, વિવાદ અને વિમર્શ દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. આ ચર્ચા ઘણાં સમય સુધી ચાલતી આ વિદ્યાપીઠમાં જુદા જુદા એકસો જેટલા વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ અર્થે પ્રવેશ કર્યા બાદ વિદ્યાર્થીને વ્યાખ્યાનનો, ચર્ચાસભાનો અને પરિષદોમાં હાજરી આપવી પડતી તથા તેમાં ભાગ લેવો પડતો. હ્યુ-એન-ત્સાંગ નોંધે છે કે 'આવી ચર્ચાસભા રોજની ૧૦૦ જેટલી થતી હતી.'

વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસની સગવડતા માટે અહીં વ્યવસ્થા હતા. નાલંદામાં ધર્મગંજ નામનું વિશાળ પુસ્તકાલય હતું. જે રત્નસાગર, રત્નોદધિ અને રત્નરંજન નામના ત્રણ ભવનોમાં ફેલાયેલું હતું. રત્નદધિ નવ માળનું હતું. જેમાં પ્રજ્ઞાપારમિતા વર્ગના ધાર્મિક ગ્રંથ, તંત્ર, સાહિત્ય રાખવામાં આવતા હતા.

નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં હજારો હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અમુલ્ય ભંડારો હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિનું આ એક તીર્થધામ હતું. દેશ-પરદેશમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓ અહીં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને નાલંદા વિદ્યાપીઠના જ્ઞાનને દુર દુર વિદેશો સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય કરતા હતા. તિબેટમાં લામાવાદના સ્થાપક પદ્મસંભવે અહીં અભ્યાસ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત ચીની પ્રવાસી હ્યુ-એન-ત્સાંગે પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. ઇત્સિંગે પણ નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં સાત વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો.

૧૨મી ૧૩મી સદીમાં મુસ્લિમ આક્રમણકારોએ નાલંદા વિદ્યાપીઠનો નાશ કર્યો. ઇમારતોને આગ લગાડી તેમજ વિદ્યાની અનેક અમુલ્ય હસ્તપ્રતોનો નાશ કર્યો હતો. આમ વિશ્વવિખ્યાત નાલંદા વિદ્યાપીઠનો અંત આવ્યો હતો.

(iii) વલભી વિદ્યાપીઠ:-

પ્રાચીન 'બ્રાહ્મકથા' ના આધારે રચાયેલા 'કથાચરિતસાગર' મા ની વિષ્ણુદત્ત અને સાત બ્રાહ્મણપુત્રો કથામાં ગંગા દોઆબના દ્વિજ વસુદતનો સોળ વર્ષનો પુત્ર વિષ્ણુદત્ત વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે વલભીપુરી આવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

વલભીની મહત્તા સ્થાપતિ કરવામાં મૈત્રક રાજાઓએ આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો. મૈત્રક રાજ્ય ધ્રુવસેનની ભાણી હુદ્દાએ વલભી વિદ્યાપીઠનો સૌ પ્રથમ ભવન બંધાવી આપ્યું હતું. આ વિદ્યાપીઠની સફાયતા માટે ગામોની ઉપજ આપવામાં આવતી તેમજ પુસ્તકો પ્રાપ્ત કરાવી આપવામાં આવતી તેમજ પુસ્તકો પ્રાપ્ત કરાવી આપવામાં અને લખાવી લેવામાં પણ રાજવીઓનો ઘણો મોટો ફાળો રહ્યો હતો.

વલભીએ પ્રાચીન શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું મોટું વિદ્યાધામ હતું. તેની ખ્યાતિ ભારત અને વિદેશમાં શિક્ષણના ક્ષેત્રે ખુબ જ ફેલાયેલી હતી. વલભી વિદ્યાપીઠમાં પ્રાચીન સમયમાં બંને પ્રકારની શિક્ષણની વ્યવસ્થા હતી જેમાં જંગમ વિદ્યાપીઠ અને રાજ્ય આશ્રિત વિદ્યાપીઠનો સમાવેશ થતો હતો. જંગમ વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાર્થી ગમે તે સ્થાને આચાર્ય સાથે રહીને ગમે તે વિષય પર કુશળતા પ્રાપ્ત કરતો અને રાજ્ય આશ્રિત વિદ્યાપીઠમાં વિદ્યાર્થી વિદ્યાપીઠમાં રહીને શિક્ષણ મેળવતો હતો.

વલભી વિદ્યાપીઠ દેશ વિદેશના જ્ઞાન પિપાસુઓના માટે મોટું આકર્ષણ કેન્દ્રબિન્દુ હતું. અહીં દેશ-પરદેશના વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા. આ વિદ્યાપીઠની વાત ઇત્સિંગે નોંધેલી છે. ઇત્સિંગે વલભી વિદ્યાપીઠને નાલંદા વિદ્યાપીઠ સાથે સરખાવે છે. આ વિદ્યાપીઠના તેજસ્વી વિદ્વાનો અસંભવિત મતોનું ખંડન કરી પોતાના જ્ઞાન માટે વિખ્યાત બનેલા હતા. આ વિદ્યાપીઠને તથા તેના વિદ્વાનોને ભૂમિદાન અને માન અર્પણ થતા હતા. વલભી વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે પ્રવેશ પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડતું હતું. દર દશ વિદ્યાર્થીઓમાંથી બે કે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ સફળ થતા હતા.

વલભીમાં શિક્ષણ પામેલા વિદ્વાનો પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવામાં પારંગત હતા. ઉચ્ચશ્રેણી પામતા વિદ્વાનોના નામ વિદ્યાપીઠના ઉચ્ચદ્વાર પર લખવામાં આવતા. આ વિદ્વાનો રાજસભામાં પોતાના મેધાવિતા પ્રદર્શિત કરી રાજ્યતંત્રના મોટા અધિકારો મેળવતા હતા. વલભી વિદ્યાપીઠમાં હિનયાનની મહત્તા વધારે હતા.

સાતમા સૈકાના મધ્યભાગમાં ત્યાં લગભગ ૧૦૦ વિહારો(મઠો) હતા અને તેમાં ૬૦૦૦ ભિખ્ખુ (વિદ્યાર્થીઓ) રહેતા હતા. પ્રસિધ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન સ્થિરમતી અને ગુણમતી અહીંના આગળ પડતા વિદ્વાનો હતા. સ્થિરમતી આચાર્ય અસંગના શિષ્ય હતા જ્યારે ગુણમતી આચાર્ય વસુબંધુના શિષ્ય હતા.

બાળકોને શિક્ષણનો પ્રારંભ છઠ્ઠા વર્ષથી થતો હતો. સૌપ્રથમ લિપિ વિદ્યા શિખવવામાં આવતી હતી. વિદ્યાર્થીને વાંચતા-લખતા શિખવવામાં આવતું. જે વિદ્યાર્થીઓને લખતા વાંચતા આવડતું તેમને શબ્દવિદ્યાનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું. આમ શબ્દવિદ્યા (વ્યાકરણ) શિખેલ વિદ્યાર્થીઓ ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા હતા. આ ઉપરાંત બૃહદકથા, પંચતંત્ર, મહાભારત, રામાયણ જેવા ઇતિહાસગ્રંથોનો, જ્યોતિષ, મુહૂર્ત, ફલાદેશ, ગૃહગતગત, કાળગણના ચિકિત્સા વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ કરતા હતા. આ ઉપરાંત અહીં ધર્મ સિવાયના વિષયો પણ શિખવવામાં આવતા હતા. જેમાં અર્થશાસ્ત્ર, નામુ, સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ન્યાયવિદ્યા, ચિકિત્સા, શિલ્પવિદ્યા, પશુપાલન, કૃષિ, યુધ્ધવિદ્યા, મિમાંસા આયુર્વેદ, પુરાણ, ધર્મવિદ્યા, ગાંધર્વવિદ્યા, શબ્દવિદ્યા વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો.

વલભી સમૃદ્ધ નગર હતું. એકસો નાગરિકો અહીં 'દશલાખ' થી વધારે ધન ધરાવતા હતા. વિદ્યાપીઠને આવા વેપારીઓનો વેપાર રાજાઓ પાસેથી ખુબ દાન મળતા. ઇ.સ.૪૮૦ થી ૭૮૮ સુધી મૈત્રક રાજાઓ વિદ્યાના મહાન આશ્રય થતા હતા. આ વિદ્યાપીઠમાં જે અભ્યાસ કરતા હતા તેમને રાજ્ય તરફથી સરકારી નોકરી મળતી અથવા તો ધંધો શરૂ કરવા માટે આર્થિક સગવડ આપવામાં આવતી.

આરખોના આક્રમણના કારણે વલભીનો અંત આવતા આ વિદ્યાપીઠને ફટકો પડ્યો હતો. આમ છતાં તેણે ૧૨મી સદી સુધી તેની નામના જાળવી રાખી હતી.

(iv) વિક્રમશીલા વિદ્યાપીઠ:-

વિક્રમશીલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ધર્મપાલે કરી હતી. ધર્મપાલે મગધમાં ગંગા પાસે પ્રવર્તતા શિખર પર વિક્રમશીલા વિહાર સ્થાપ્યો અને તેની આસપાસ અનેક કુટિરો બંધાવી ત્યાં ૧૦૮ પંડિતો રહેતા અને વ્યાકરણ દર્શન ન્યાયતંત્ર વગેરે વિષયોનું શિક્ષણ કાર્ય કરતા હતા. આ મહાવિહારની સ્થાપના આચાર્ય બુદ્ધજ્ઞાનપાદને હસ્તે થઈ હતી.

વિક્રમશીલા વિદ્યાપીઠની પણ તે વખતે ખુબ જ નામના હતી. નાલંદા વિદ્યાપીઠની જેમ આ વિદ્યાપીઠના આચાર્યએ પણ તિબેટમાં બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાવવામાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો હતો. આ આચાર્યોમાં દીપંકરમિત્ર(અતિશ) નું નામ જાણીતું છે. આ ઉપરાંત રત્નવ્રજ રત્નાકરશાંતિ જેતારિ વગેરે આચાર્યો પણ વિક્રતા માટે ઘણાં વિખ્યાત હતા. ઇ.સ.૧૨૦૩માં સુલ્તાન મહંમદ ધોરીના સરદાર બખત્યાર ખિલજીએ બંગાળ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે આ વિક્રમશીલા વિદ્યાપીઠનો નાશ કર્યો હતો.

(3) સમાપન:-

આ સમયમાં આપવામાં આવતું શિક્ષણ વૈશ્વિક અને સર્વોત્તમ હતું. આ વિદ્યાપીઠોમાં આપવામાં આવતું શિક્ષણ કોઈ એક ધર્મ કે સંપ્રદાય પુરતું સિમિત ન હતું. પરંતુ તે સત્ય અને જ્ઞાનની શોધ પર આધારિત હતું.

જ્ઞાનની આરાધના અને તેમની વિશિષ્ટ પ્રકારની શિક્ષણ પ્રણાલના કારણે ભારતમાં જ નહીં પરંતુ તે સમયના સુસંસ્કૃત વિશ્વમાં તે પ્રસિધ્ધિ પામી હતી. આ વિદ્યાપીઠોમાં દેશ વિદેશમાંથી જ્ઞાન પિપાસુઓ જ્ઞાનતૃષ્ણા સંતોષવા અને જ્ઞાનની ઉપાસના કરવા માટે આવતા. આમ આ વિદ્યાપીઠો ખરા અર્થમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો હતી.

સાપ્રંત સમયમાં સરકાર શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે સુધારાની વાતો કરે છે ત્યારે એક વાર જો પ્રાચીન સમયની શિક્ષણ પ્રણાલીમાંથી બોધપાઠ લઈને કાર્યનો આરંભ કરે તો શિક્ષણમાં નવી દિશા ખુલશે.

સંદર્ભગ્રંથો:-

- (૧) હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૧૯૭૩.
- (૨) રશેસ જમીનદાર, ક્ષત્રપકાળનું ગુજરાત, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૭૫.
- (૩) હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, પ્રાચીન ભારત ભાગ-૨, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૧૯૭૦.

- (૪) ધારૈયા કાઝી, ભટ્ટ જાની, પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ, સી જમનાદાસની કંપની, અમદાવાદ-૨૦૦૪.
- (૫) આર.જી.પરીખ, ગુપ્ત કાલીન ભારત, યુનિ.ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૯૮.
- (૬) ગુજરાત રાજ્ય સર્વસંગ્રહ, ભાવનગર જિલ્લો, ગાંધીનગર, ૧૯૮૯.
- (૭) હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ગુજરાતનો ઇતિહાસ પ્રાચીનકાલ, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ-૨૦૧૨.
- (૮) ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ-૩, મૈત્રકકાળ અને અનુમૈત્રકકાળ, ભો.જે.વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, ૨૦૦૪.
- (૯) બંસીધર શુક્લ, પ્રસન્નિકા વિશ્વકોશ, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૭.
- (૧૦) રજની વ્યાસ, વિશ્વવિજ્ઞાન કોશ, શ્રી ભગવતી ટ્રસ્ટ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૨.
- (૧૧) ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ગુજરાતી બાળ વિશ્વકોશ ખંડ-૩, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૨૦૧૩.
- (૧૨) ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ગુજરાતી બાળ વિશ્વકોશ ખંડ-૪, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૨૦૧૩.
- (૧૩) 'યોજના', ડીસેમ્બર-૨૦૧૩, પ્રાચીન વલભી એક અભ્યાસ.

India Against Corruption

Researcher

Limbani Vivek Babulal

(M.A., M.Phil)

HNGU Phd.

8

Abstract

Corruption is widespread in Indian Civilization and it has caused maximum suffering to the human kind. The paper discusses issues related to the causes of corruption, financial scams in India, RTI and Jan Lokpal bill, and possible remedial measures of corruption in Indian Society. It emphasizes that lack of transparency, morality, accountability and consistency as well as institutional weakness provided fertile ground for the growth of corruption in India. It also emphasizes that how corruption related to development issues in India and which kind of negative effects are shown in Indian social, political and economic system. The paper also touches that which kind of reforms are necessary to fight against corruption in India.

I. Introduction :

Corruption is an age old phenomenon and can be seen everywhere now a days. It is like a cancer in public life, which has not become to rampant and perpetuated overnight, but is course of time. The word corruption means destruction, ruining or spoiling a society or nation. A corrupt society is characterized by immorality and lack of fear or respect for the law. It is the abuse of public power for private gain. Corruption comes under many different guises like bribery, extortion, fraud, embezzlement. misappropriations of public goods, nepotism (favoring family members for jobs and contracts) cronyism and influence pending.

According to Oxford Dictionary – “perversion of destruction of integrity in discharge of public duties by bribery or favour is called corruption.”

The Webster's Dictionary defines corruption as “inducement to wrong by improper or unlawful means as bribery.”

The most popular and simplest definition of corruption is given by the World Bank. According to this definition corruption is that it is the “abuse of public power for private benefit”. From this definition it should not be concluded that corruption cannot exist within private sector activities. Especially in large private enterprises, this phenomenon clearly exists, as for example in procurement or even in hiring. It also exist in private activities regulated by the government

Corruption is not just the clearly “bad” cases of government officials skimming off money for their own benefit. It also includes cases where the systems don't work well, and ordinary people are left in a bind, needing to give a bribe to get a work done or the licenses they need.

The state of economy also plays an important role in corruption. Inequality of wealth distribution, exploitation by employers, and low wages and salaries provide ideal breeding ground for corruption. A license-permit regime or scarcity of basic commodities adds fuel to the fire. India is a textbook example of how license-permit Raj can vitiate political as well

as economic atmosphere of the nation.

Broadly speaking, there are two forms of corruption:

Administrative Corruption: Corruption that alters the implementation of policies, such as getting a license even if you don't qualify for it.

Political Corruption: Corruption that influences the formulation of laws, regulations, and policies, such as revoking all licenses, and gaining the sole right to operate some public utility with monopoly.

Overview of Corruption in India

“Corruption threatens the integrity of markets, undermines fair competition, distorts resource allocation, destroys public trust and undermines the rule of law”

– G-20 Summit, Seoul

Corruption is widespread in India. India has been ranked 94th out of 176 countries in Transparency International's 2012 corruption perception index (CPI). Corruption has taken the role of a pervasive aspect of Indian Politics and Bureaucracy.

The economy of India was under socialist. Inspired policies for an entire generation from the 1950s until the 1980s. The economy was shackled by extensive regulation protectionism and public ownership, leading to pervasive corruption and slow growth.

Since 1991, economic liberalization in India has reduced red type and bureaucracy, supported the transition towards a market economy and transformed the economy with high growth rate. However, although the Indian economy has become the 4th largest in the world, the growth has been uneven across social and economic groups and poverty is still on issue. Endemic and deep rooted corruption is a major factor for most social and political ills. It is a serious threat not just to sustainable economic growth, but also to the socio-political fabric of the country.

In Indian civilization, corruption have caused maximum suffering to the humankind. In ancient Indian history the great Indian philosopher Kautilya says “just as it is not possible, not to taste honey or poison put on the surface of the tongue, so it is not possible for the government servant dealing with money not to taste it in however small a quantity.”

On the difficulties of corruption detection Kautilya says “just as a fish moving under water cannot possibly be found out either as drinking or not drinking water, so government servant employed in the government works cannot be found out taking money.”

Hard facts

- According to data provided by the Swiss Bankers Association, (but not confirmed by Swiss authorities), India has more black money than rest of the world combined (\$1456 billion).
- In July 2008 The Washington Post reported that nearly a fourth of the 540 Indian Parliament members faced criminal charges including human trafficking, immigration rackets, embezzlement, rape and even murder".
- A 2005 study done by Transparency International in India found that more than 50% of the people had firsthand experience of paying bribe or peddling influence to get a job done in a public office.
- No hope among masses: Two-thirds of Indian respondents in the Global Corruption Barometer 2007 labelled its effort to fight corruption as “ineffective”.

- The Anti-corruption Chief, PJ Thomas himself was forced to resign by Supreme Court this month since he faces Corruption charges (dating to 1992).
- According to Forbes, more than 80% of subsidized food aid to poor is stolen by government officials.
- Not a single case of judicial corruption has been put on trial in India.
- There are no sectors in India which doesn't have major corruption scandals.

Financial Scams in India

Almost all major scams of last six decades are a direct result of deficit in Governance by our corrupt Politicians and Bureaucrats. Following is a partial list of financial scandals since the economic liberalization of 1991-92. The total monetary worth of the Scam committed since 1992 in India is worth more than around Rs 1,00,00,000 crores (One Crore Crores!).

Needless to say, a lot of other scandals of probably smaller magnitude must have also taken place, but have gone unnoticed or unreported.

- 1992 — Harshad Mehta Scam was worth Rs 5000 Crores.
- 1994 — Sugar Import Scam was worth Rs 650 Crores.
- 1995 — Preferential Allotment Scam was worth Rs 5000 Crores.
- 1995 — Yugoslav Dinar scam was worth Rs 400 Crores.
- 1995 — Meghalay Forest Scam was worth Rs 300 Crores.
- 1996 — Fertilisers Import Scam was worth 1300 Crores.
- 1996 — Bihar fodder Scam was worth 950 Crores
- 1997 — Sukhram telecom Scam was worth Rs 400 Crores.
- 1997 — Lavalin Power project Scam was worth Rs 374 Crores.
- 1997 — Bihar Land Scam was worth 1200 Crores
- 1997 — C R Bhansali stock scam was worth Rs 1200 Crores.
- 1998 — Teak Plantation Scam was worth rs 8000 Crores.
- 2001 — UTI Scam was Rs 4800 Crores.
- 2001 — Dinesh Dalmia Stock Scam was worth Rs 596 Crores.
- 2001 — Ketan Parekh security scam was worth Rs 1250 Crores.
- 2002 — Sanjay Agarwal Home Trade Scam was worth Rs 600 Crores.
- 2003 — Telgi Stamp paper Scam was worth Rs 20000 Crores.
- 2005 — IPO Demat Scam was worth Rs 146 Crores.
- 2005 — Scorpene submarine Scam was worth Rs 18,978 crores.
- 2006 — Punjab's city centre project scam
- 2006 — Taj Corridor Scam was worth 175 Crores.
- 2008 — Pune Billionaire Hasan Ali tax default scam was worth Rs 70,000 crores.
- 2008 — Satyam Scam was worth Rs 10.000 Crores.
- 2008 — Army Ration Pilferage Scam was worth Rs 5000 crores.
- 2008 — 2G Spectrum Scam was worth Rs 60.000 Crores.
- 2008 — State Bank of Saurashtra Scam was worth Rs 95 crores
- 2008 — Illegal money in Swiss Bank is worth Rs 71,00,000 Crores.
- 2009 — Jharkhand Medical equipment scam was worth Rs 130 Crores.
- 2009 — Rice export scam was worth Rs 2500 crores.
- 2009 — Orissa Mine scam was worth Rs 7000 crores.
- 2009 — Madhu Koda scam was worth Rs 4000 crores.
- 2010 — IPL fraud involving swine called Lalit Modi option yet to be fixed.
- 2010 — Commonwealth Games scam was warth rs 70000 crores.
- 2011 — Adarsh housing scam was warth rs 18978 crpres.
- Coal Allotment Scam was warth rs. 186000 Crores

“ Black money in Swiss banks is estimated to be about 13 times India's foreign debt of about

1500 billion dollars. It comes to about **USD 20,000 billion**”

The main causes of corruption in India:

The main causes of corruption in India are endless. There are many examples of corruption. There is a big list of corruption in every field of life and every citizen of India is facing these types of situation every day. Some of them are-

1. Weak and ineffective Local governments.
2. Fixed and purchased vote bank with manipulated Voters lists.
3. Our fundamental rules in governance, Police, Co-operative and other welfare Societies etc are still based on 1860 Act as amended but not implemented.
4. Our private schools/colleges obtain signatures for higher UGC scale salary but pay nearly 50% of the amount. Thus Corrupt teachers/Professors/ management etc are running the schools/ colleges.
5. Rusted and fragile steel frame of outdated colonial model of IAS Bureaucracy.
6. If a person wants a government job he has to pay lakhs of rupees to the higher officials irrespective of satisfying all the eligibility criteria. In every office one has either to give money to the employee concerned or arrange for some sources to get work done.
7. The salary given to employee is not sufficient and so they are forced to earn more by bribery
8. The punishments imposed on the criminals are inadequate

How to Stop Corruption

Accountability and transparency are two great antidotes to corruption. If the legal system is quick, fair and uncomplicated, it makes the task of fighting corruption easier. Free and strong press is the third facilitating factor. Therefore, laws fixing accountability and encouraging transparency combined with efficient judiciary and free press provide ideal atmosphere to tackle the menace of corruption.

Anna Hazare's crusade for an effective Janlokal Bill and reforms of election and judicial system, if implemented properly, will go a long way in curbing corruption in India.

The 1988 Prevention of Corruption Act

- Criminalises corruption in the public and private sectors in the form of active and passive bribery, extortion, bribery of foreign officials, abuse of office and money laundering. Right to Information Act, 2005
- It represents one of country's most significant achievements in the fight against corruption.
- Under the provisions of the Act, any citizen may request information from a "public authority" which is required to reply expeditiously or within 30 days.
- The Act also requires every public authority to computerise their records for wide dissemination and to proactively publish certain categories of information for easy citizen access.
- India doesn't have whistleblower protection but this one comes closest.
- This resolution authorised the Central Vigilance Commission (CVC) to be The 'Designated Agency' to receive written complaints for disclosure on any allegation of corruption or misuse of office and to recommend appropriate action.
- The CVC can take action against anyone who leaks the names of whistleblowers and witnesses and may request police assistance to investigate complaints.
- It's a civil society initiative to push the government for comprehensive reforms of anticorruption systems in India.
- Led by eminent people like Kiran Bedi & Anna Hazare and supported by various Right to Information activists, religious leaders and social reformers.

- Its created a vote bank against corruption - <http://www.voteforindia.org/>
- Indian citizens can register on this website and pledge that they will not vote for a party that doesnt support Jan Lok pal bill.

Right to Information (RTI) Act, 2005

The 2005 Right to Information (RTI) Act represents one of the country's most critical achievements in the fight against corruption. Under the provisions of the Act, any citizen may request information from a "public authority" which is required to reply within 30 days. The Act also requires every public authority to computerize its records for wide dissemination and to proactively publish certain categories of information for easy citizen access. This act provides citizens with a mechanism to control public spending. Many anti- corruption activists have been using the RTI to expose corruption. Lack of legal protection against whistleblowers, however, puts them in risky situation and many RTI activists have lost their lives in last six years.

What is Jan Lokpal Bill ?

The Jan Lokpal Bill (Citizen's ombudsman Bill) is a draft anti-corruption bill that would pave the way for a Jan Lokpal, an independent body like the Election Commission or the Supreme Court, which would have the power to prosecute politicians and bureaucrats without government permission.

The bill proposes institutions of the office of Lokpal (Ombudsman) at center and Lok Ayukta at state level.

Jan Lokpal Bill is designed to create an effective anti-corruption and grievance redressal systems at centre and states and to assure that effective deterrent is created against corruption and to provide effective protection to whistleblowers.

A draft - Jan Lokpal Bill - was prepared by activists of India Against Corruption under the guidance of Karnataka Lokayukta Justice Santosh Hegde and senior lawyer Prashant Bhushan. Renowned Gandhian social worker, Anna Hazare is demanding that the government adopts the Jan Lokpal Bill and pass it in Parliament without delay. To put pressure he sat on hunger strike twice in recent months – April and August.

Jan Lok Pal Bill

- This anti corruption bill was crafted by IAC initiative as a response to Government's watered down version of Lokpal bill.
- Jan Lokpal Bill is designed to create an effective anti-corruption and grievance redressal systems at centre and to assure that effective deterrent is created against corruption and to provide effective protection to whistleblowers.
- Lokpal bill was first proposed in 1969 but could not get through Rajya Sabha. It has been introduced 9 times since and failed each time.
- Anna Hazare will be going on an indefinite fast from April 5, 2011 to convince Govt to enact Jan Lokpal bill in place of PM's watered down Lokpal bill.
- Jan Lokpal bill has a lot of support from various political parties - Sudhakar Reddy, A B Bardhan, Abani Roy (Left front), H D Devegowda (JDS) Mysora Reddy (TDP) and Jayant Chowdhry (RLD) signed a joint statement indicating their support to the movement.

Advantages of Lokpal Bill:

The major advantage lies in the nature of the legislation proposed. The clauses are aimed at tackling a major socio-political problem I.e. corruption. Unlike the traditional system, the Lokpal Bill proposes to give decision making power to highly qualified individuals who are neither bureaucrats nor politicians. This bill has been in the pipeline for almost five decades, which is a clear indication that people across generations had faith in this legislation. It is expected that the corruption cases will witness a speedy conclusion and the decision will be swifter. The turnaround time for justice to be meted out will be less. Moreover, people will not get lost in the size of Indian judiciary system and they can count on a single entity to report crime and get their grievances redressed.

There are interesting regional observations on corruption are summarized here:

- In Gujarat, the judiciary, the police and land administration are ranked as the most corrupt services in the state.
- In Maharashtra, municipal services are perceived as most corrupt.
- In Punjab, the police, the judiciary and municipal services are perceived to be most affected by corruption.
- In Bihar, all public services are ranked among the most corrupt in India.
- According to Freedom House 2008, rebel groups operate extensive extortion networks in the North East of the country, compounding the impact of corruption in the various affected states.

Conclusion:

Corruption in India is a result of the connection between bureaucrats, politicians and criminals. Corruption in India is so common in everyday life that every citizen is accustomed to it. The solution to this corruption is to avoid so called socialism. Indian society itself should be aware about corruption and should fight against it. Law against corruption is not only the remedy for it. We should say good bye to colonial model of I.A.S. Bureaucracy Vote bank based politics and extravagant expenditure during election is also one of the reasons for corruption. There should not be subsidies or compensation to any special cast, class, or any state and every citizen should be treated as equal. Welfare schemes for below poverty line are also victims of corruption. Our former Prime minister, shri Rajeev Gandhi once said that out of hundred rupees only rupees fifteen reached to beneficiary. Although Lokpal bill is a strong weapon to control corruption but implementation of law in the favour of people and motive of government behind it is important. Corruption is not only a problem that can be attacked in isolation. It is not sufficient for criminal law to search the corrupt and punish them. Anticorruption bills can only provide a background for social reforms.

References:-

- 1.A.Abdulraheem 2009; Corruption in India : An overview (Cause, consequences and remedial measures); Social Action Vol. 59 October – December 2009.
- 2.Report of Transparency International 2012.
- 3.U.Myint 2000; Corruption : Cause, consequences and cures; Asia – Pacific Development Journal Vol. 7, No. 2 December 2000.
- 4.Corruption in India: Nature, Causes, Consequences and Cure -Jeevan Singh Rajak
- 5.Understanding Corruption in India:Promoting Transparency
- 6.Corruption in Modern India:Political or Cultural phenomenon? - Santhosh Narayana

7. CORRUPTION IN INDIA AND FIGHT AGAINST CORRUPTION: LOKPAL BILL
Dr. Ranu Choubey [M.A.Hindi, M.A. Sociology, B.Ed., Ph.D.]
8. Overview of Corruption and Anti- Corruption Efforts in India
9. <http://www.southasiaanalysis.org/%5Cpapers3%5Cpaper219.htm>
10. <http://www.thegeminigeek.com/what-is-corruption/>
11. <http://youthink.worldbank.org/issues/corruption>
12. <http://www.prsindia.org/pages/all-about-the-lok-pal-bill-137/>
13. http://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Lokpal_Bill

ભારતમાં છેલ્લા એક દશકામાં કુગાવાના વલણો

9

શિલ્પા જી. હડિયા,

અધ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર,

રામજી રવજી લાલન કોલેજ ભુજ કચ્છ.

સામાન્ય રીતે કુગાવાને આપણે મોંઘવારીની દ્રષ્ટિએ જોઈએ છીએ. વાસ્તવમાં કુગાવો કેવી રીતે આકાર લે છે તે સમજવા જેવું છે. સામાન્ય જનતા એવું માને છે કે જ્યારે વસ્તુઓની ઉંચી કિંમતો જોવા મળે ત્યારે કુગાવો ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ અર્થશાસ્ત્રીઓ કુગાવાની ઘટનાને સમયના લાંબા ગાળા સાથે સરખાવે છે. એટલે કે જ્યારે અર્થ તંત્રમાં નાણા પુરવઠાનું પ્રમાણ ખૂબ મોટા પાયે વધી જાય ત્યારે કુગાવો ઉત્પન્ન થાય છે. એક બાજુ નાણા પુરવઠામાં વૃદ્ધિ થતા લોકોની ખરીદ-શક્તિ માં વૃદ્ધિ થાય છે જ્યારે બીજી બાજુ વસ્તુઓ સેવાઓનો પુરવઠો મર્યાદિત પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોય છે. કારણ કે માંગમાં આકસ્મિક વૃદ્ધિને કારણે પુરવઠામાં તાત્કાલિક વૃદ્ધિ કરવી શક્ય હોતી નથી. જેથી કિંમતોમાં વૃદ્ધિ થાય છે અને ધીમે ધીમે તે વૃદ્ધિ કુગાવામાં પરિણમે છે. અહીં નોંધનીય બાબત એ છે કે કુગાવો લાંબા ગાળાની ઘટના છે. અને તે કેવી રીતે માપી શકાય તેની સમજૂતી મેળવીએ.

કુગાવાને માપવા માટેના બે મુખ્ય માપદંડ છે જેમાં જથ્થાબંધ ભાવાંક (WPI – Wholesale Price Index) અને ગ્રાહક ભાવાંક (CPI - Consumer Price Index) નો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં જથ્થાબંધ ભાવાંકને વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે. તેમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે અને તેમને કેટલું મહત્વ આપવામાં આવે છે તે નીચેના કોષ્ટક દ્વારા માહિતી મેળવીએ.

WPI ની માહિતી દર્શાવતું કોષ્ટક:

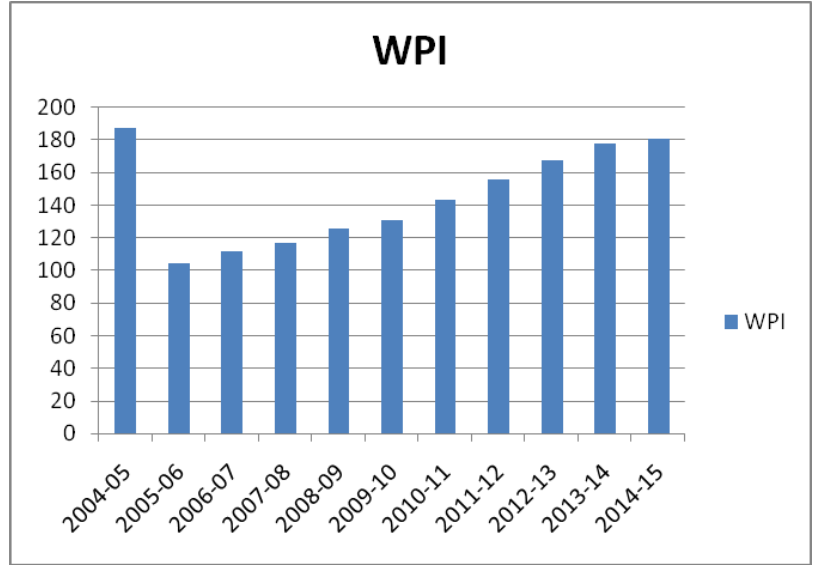
Items	Weights		No. of Commodities		New items added/ revised
	New Series (base:2004-05)	Old Series (base:1993-94)	New Series (base: 2004-05)	Old Series (base:1993-94)	
All Commodities	100	100	676	435	417
Primary Articles	20.12	22.03	102	98	11
Food Articles	14.34	15.4	55	54	1
Non-Food & Minerals	5.78	6.63	47	44	10
Fuel and power	14.91	14.23	19	19	0
Manufactured Products	64.97	63.75	555	318	406
Food Products	9.97	11.54	57	41	25
Non- Food product	55	52.21	498	277	381

Source:- Economic Survey of India 2010-11.

આપણા દેશમાં જથ્થાબંધ ભાવાંકમાં મુખ્ય ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે - પ્રાથમિક વસ્તુઓ, વીજળી અને બળતણ અને મેન્યુફેક્ચરીંગ ઉત્પાદનનો સમાવેશ થાય છે. આ ગણતરીમાં આધાર વર્ષ તરીકે ૨૦૦૪-૦૫ ને લેવામાં આવે છે. અને આ ત્રણ બાબતોમાં પ્રાથમિક વસ્તુઓને ૨૦.૧૨ % ભાર, વીજળી અને બળતણને ૧૪.૯૧% અને મેન્યુફેક્ચરીંગ વસ્તુઓને ૬૪.૯૭% ભાર આપવામાં આવ્યું છે જે કુલ મળીને ૧૦૦% થાય છે. WPIમાં કુલ ૬૭૬ જેટલી વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે જેમાંથી ૧૦૨ જેટલી પ્રાથમિક વસ્તુઓ, ૧૯ પ્રકારના ઇંધણ અને વીજળી તથા ૫૫૫ જેટલી મેન્યુફેક્ચરીંગ વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતમાં છેલ્લા એક દશકામાં કુગાવાના વલણો:

વર્ષ	WPI
2004-05	187.2
2005-06	104.5
2006-07	111.4
2007-08	116.6
2008-09	126.0
2009-10	130.8
2010-11	143.3
2011-12	156.1
2012-13	167.6
2013-14	177.6
2014-15	181.1

Source:- Economic Survey of India 2014-15

ઉપરનું કોષ્ટક ભારતમાં કુગાવાના વલણોની માહિતી દર્શાવે છે. વર્ષ ૨૦૦૪-૦૫માં WPIનો આંક જે ૧૮૭.૨ છે જે આખા દશકાનો સૌથી વધુ આંક છે. ૨૦૦૫-૦૬માં આ આંક ઘટીને ૧૦૪.૫ થાય છે. આ વર્ષમાં કિંમતોમાં ઘટાડો જોવા મળે છે. ૨૦૦૬-૦૭માં WPI વધીને ૧૧૧.૪ થાય છે અને આ વૃદ્ધિ સતત ચાલુ રહે છે. ૨૦૦૭-૦૮માં ૧૧૬.૬, ૨૦૦૮-૦૯માં ૧૨૬.૦ અને ૨૦૦૯-૧૦માં ૧૪૩.૩નો વધારો જોવા મળે છે. અહીંથી કુગાવો વધવાનું વલણ જોવા મળે છે. ૨૦૧૧-૧૨માં WPI વધીને ૧૫૬.૧, ૨૦૧૨-૧૩માં ૧૬૭.૬, ૨૦૧૩-૧૪માં ૧૭૭.૬ અને ૨૦૧૪-૧૫માં ૧૮૧.૧ ની વૃદ્ધિ જોવા મળે છે. આમ ભારતમાં કુગાવાનો આંક સતત વધતો રહ્યો છે.

સંદર્ભ સૂચિ: Economic Survey of India 2010-11 and 2014-15

साधनाध्याये मोक्षमार्गसाधनेषु भक्तिविमर्शः

जोशी अनिलकुमारः रामेश्वरभाई

शोधछात्रः

सरदार पटेल विश्वविद्यालये संलग्नः श्रीभिखाभाई कलाशाखा{आर्ट्स} महाविद्यालयस्य

विद्यावारिधि{पीएच.डी.} छात्रः

10

प्राक्कथनम् :

“भक्त्या विमुच्येन्नराः... ”इदं शास्त्रवचनं अस्माभिः बहुकालात् श्रूयन्ते। भगवतः भक्त्या मानवाः मोक्षमार्गं प्राप्तुं शक्नुवन्ति। तदर्थं अत्र “वेदांते जीवनं च दृष्टिः” प्रदत्त विषये अहं ब्रह्मसूत्रे साधन नामाभिधेय अध्याये मोक्षमार्गेषु भक्तिविमर्शः इति उपविषयमुरीकृत्य किञ्चित् प्रस्तौमि।

“ब्रह्मसूत्रम्” भगवान् बादरायणव्यासेन विरचितं अस्ति। तदेव दर्शनवेदांतशास्त्रमस्ति। तत्र भगवता व्यासेन पूर्वमीमांसायाः धर्मयुक्त ग्राह्य मतान् च स्वमतान् अध्याय चतसृभिः च अष्टादशपादैः सूत्रात्मक रूपेण प्रस्थापितकृतमस्ति। यथा...प्रथमः अध्यायः समन्वयः, द्वितीयः अविरोधः, तृतीयः साधनः अथवा उपासना, चतुर्थः फलाध्यायः इति। अस्मिन् वेदांतशास्त्रोपरि बहवः आचार्यैः भाष्यटीकाः विरचिताः सन्ति। तद्यथा शांकरभाष्यम्, रामानुजभाष्यम्, वल्लभभाष्यम्, निंबार्कभाष्यम्, भास्करभाष्यम्, विज्ञानभिक्षुभाष्यम् इति। एतेषु शांकरभाष्यस्य सर्वोपरि गणना भवति। अस्मिन् शास्त्रे ब्रह्मज्ञानः मुख्यः विषयः च जीवः ब्रह्मस्य अंशः तथा जगत् मिथ्या रूपः इति अनेन प्रकारेण ज्ञानं प्रकाशितं कृतमस्ति। तत्रैव जीवस्य विमुक्त्यर्थं विविध साधनानि साधनाध्याये कथितानि सन्ति।

ब्रह्मसूत्रे प्रदत्तानि मोक्षमार्गस्य साधनानि:

ब्रह्मसूत्रे “साधनचतुष्टय” उक्तमेव अस्ति। अपितु तेन जीवः ब्रह्मज्ञानस्य अधिकारीः एव भवति। नतु खलु मोक्षः प्रप्नोति। अनुबंधचतुष्टयं च साधनचतुष्टयं ब्रह्मज्ञानस्य अधिकार प्राप्त्यै अपरं भक्तिस्तु मोक्ष दायिनी इति। वेदांते ब्रह्मतत्त्व ज्ञानार्थं च प्राप्त्यै इमानि साधनानि कथितमस्ति। यथा....

{१} नित्यानित्यवस्तुविवेकः ।	{२} ईहामूत्रार्थभोगविरागः ।
{३} शमदमादिसाधनसम्पत्तिः ।	{४} मुमुक्षा ।

अन्यानि च साधनानि अपि सविशेषेण उद्दिष्टानि सन्ति तद् यथा.....

{१} उपासनासाधनम् ।	{२} भक्तिसाधनम् ।

इमे द्वे साधने ब्रह्मसूत्रे सविशेषेण प्रतिपादिते स्तः। तत्र भक्तिसाधनस्य महत्त्वं सर्वोपरि दृश्यते । सर्वैः भाष्याचार्यैः भक्तिरूपं साधनं स्व-स्व रीत्या विवर्णितं अस्ति ।

भक्तिविमर्शार्थं ब्रह्मसूत्रे सूत्राणीः

- {१} विशेषानुग्रहश्च ।३।४।३८॥   {२} अतस्त्विदतरज्यायो लिंगाच्च ।३।४।३९॥
 {३} अपि च स्मर्यते ।३।४।३७॥   {४} सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ३।४।३४॥

भक्तिविमर्शः

ब्रह्मसूत्रे ब्रह्मज्ञानं प्राप्त्यै आचारकर्माणी च सन्यासादि आश्रममार्गस्य ज्ञानं सुस्पष्टतया प्रदत्तमस्ति। तत्र कर्मधर्मं च ज्ञानधर्मं प्रकटीकृतं दृश्यते । तदुपरि कर्मज्ञानाभ्यां उपासना तथा च उपासनया अथवा स्वेच्छया कोऽपि मानवः, मुमुक्षुजीवः, जनसाधारणो जीवः वा मोक्षमार्गः प्राप्तुं समर्थः भविष्यति । यदि सः मन्त्रादि च श्रुति - स्मृत्यादिभिः प्रोक्तानि कर्माणि कर्तुं असमर्थः चेत् केवलः भक्तिमार्गः स्वीकृत्य ईश्वरानुग्रहेण कृपया च ब्रह्मसायूज्यं प्राप्तुं शक्नोति। अर्थात् भक्त्या एव सर्वे जनाः मोक्षः प्राप्नुवन्ति इति ।

भक्त्याः प्रकाराः

भक्तेः प्रकाराः नवधाः शास्त्रं सम्मतेन स्वीकृताः सन्ति । यथा श्रीमद्भागवते....

“श्रवणम् कीर्तनं विष्णोः स्मरणम्पादसेवनम् । अर्चनम्बंदनंदास्यम् सख्यमात्मनिवेदनं ॥” {७।५।२३}

मोक्षमार्गे भक्तिसाधनम्

ब्रह्मसूत्रस्य प्रथमतः तृतीय अध्यायस्य चतुर्थपादस्य त्रयस्त्रिंशत् सूत्रं पर्यंतं आचार्यैः प्रतिपादितं यत्.....“अनेन शास्त्रेण साधकजनानां कृते च महात्मानां कृते लोकसंग्रहार्थं आश्रमसंबन्धितानां कर्मानां अनुष्ठानं अवश्यं करणीयं इति” तदनंतरं तृतीयस्य चतुर्थपादस्य चतुर्विंशत्तमे सूत्रे उक्तं...सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ३।४।३४॥ सूत्रेनानेन स्पष्टम् भवति यत् श्रुतिस्मृति वाक्यैः कथितं सर्वसर्वैः जनैः जीवने ग्राह्यमेव। यथा.. श्रुवन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः। त एव पश्यन्ति अचिरेण तावकं , भवप्रवाहोपरमं पदांबुजम् ॥ {भागवत-१।८।३६॥}

महात्मानस्तु मां पार्थ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः। भजन्त्यनन्यमानसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्॥ गीता-९।१३

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः। नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते॥ गीता-९।१४

अन्यच्च सूत्रकारेण अपरं सप्तत्रिंशत् सूत्रे कथितं अस्ति यत्...श्रुतिस्मृतिशास्त्रानुसारेण कथितं कर्मोपासना रहितः अपि शरणागतो आत्मनिवेदनयुक्तो भक्तः भक्त्या एव मोक्षः प्राप्नोति। यथा गीतायां.. भक्त्या तु अनन्यया शक्यं अहमेवंविधोऽर्जुन। तथा च भागवते अपि...

न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव! न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथाभक्तिर्ममोर्जिता॥ ११।१४।१९॥

अर्थात् तपत्यागयोगादिभिः यदि लौकिकप्रपञ्च युक्तो जनः मोक्षे असमर्थः तर्हि भक्त्यापि मोक्षमार्गः प्रकाशयितुं समर्थः भवति। यथापूर्वं... प्रह्लादः, शबरी, सुदामा, नरसिंहमहेता, मीरा, बालकधुवश्चेति।

लेखसारसः

अहं भक्त पराधीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विज... इति भगवत्त्वचनानुसारेण मानव जीवने भक्तिसाधनस्य महत्त्वं अस्मिन्काले अधिकं अस्ति। कारणम् भक्त्याः बंधनेन निर्गुण-निराकार “ब्रह्मतत्त्व” स्वरूपो ईश्वरः सगुण-साकाररूपे गत्वा कपिलरामकृष्णादि मानवदेहः धारयति च भक्तजनान् मोक्ष प्रदानं करोति।

संदर्भग्रंथाः

- {१} ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् - मूलग्रंथः -----चौखम्बा वाराणसी
- {२} श्रीमद् भगवद्गीता - मूलग्रंथः -----चौखम्बा वाराणसी
- {३} श्रीमद् भागवत्महापुराण- मूलग्रंथः -----चौखम्बा वाराणसी
- {४} ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् - हिन्दी अनुवादः -----गीताप्रेस गोरखपुरम्
- {५} स्मृतिपादः ----- गुर्जरानुवादः -----पार्श्वप्रकाशनं कर्णावतीनगरम्

'स्वर्ग की झलक' नाटक का विचारबोध

11

सरोजबहन सी. पटेल

सरकारी विनयन एवं वाणिज्य कॉलेज,

सोनगढ जि.तापी

'जय पराजय' नाटक लिखने के बाद उपेन्द्रनाथ 'अशक' जी ने 'स्वर्ग की झलक' अपना पहला सामाजिक और आधुनिक शैली का नाटक लिखा। 'जय पराजय' में पिछली नाटकीय परंपरा के जो गुण-अवगुण ज्ञात-अज्ञात रूप से आ गये थे, उन सब का परिमार्जन इस सामाजिक नाटक में किया गया। अशक की शैली के विकास-क्रम में 'स्वर्ग की झलक' महत्वपूर्ण स्थान रखता है। इसे लिखकर लेखक ने इतिहास के प्राचीन पुरातत्व से नाटक के वस्तु-तत्त्व को चुनने के परम्परा-प्राप्त मोह को भंग किया और नाटक को श्रव्य-काव्य मात्र की सीमा से निकालकर वास्तविक-रूप-दृश्य काव्य में प्रस्तुत करने के लिए, रंगमंच के विकास के साथ उसका सामंजस्य बैठकर, शैली सजाने-सँवारने का कलात्मक प्रयत्न किया। इस दृष्टि से यह याद रखना चाहिए कि 'स्वर्ग की झलक', 'छठा बेटा', 'कैद' और 'उड़ान' से पहले सन् १९३८ में ऐतिहासिक नाटक 'जय पराजय' के बाद लिखा हुआ अशक का पहला सामाजिक आधुनिक नाटक है।

'स्वर्ग की झलक' नाटक मध्यवर्गीय आधुनिकाओं के अस्वस्थ सामाजिक जीवन पर एक व्यंग्य है। साथ ही यह व्यंग्य उन आत्मा भीरू-मध्यवर्गीय नवयुवकों पर भी है जो आधुनिकाओं की दायित्वहीनता और दिखावटी शिष्टाचार से घरड़ाकर या तो उनके आगे आत्मसमर्पण कर देते हैं या एकदम शिक्षित नारियों से ही दूर भागने लगते हैं। इस प्रकार नाटक में संक्रांतिकालीन विवाह और प्रेम की समस्या के एक पहलू का यथार्थ उद्घाटन भी होता है।

रघु एक पत्रकार है। उसकी पत्नी का स्वर्गवास हो चुका है और अब उसके भाई और भाभी उस पर जोर देते हैं कि वह अपनी साली रक्षा से विवाह कर ले। किंतु रघु बी.ए., एम.ए. पास अपने नये मित्र अशोक और राजेन्द्र की सुशिक्षित पत्नियों जैसी अप-टू-डेट पत्नी चाहता है और रक्षा केवल 'भूषण' पास, सीधी-साधी लड़की है इसीलिए रघु कहता है - "इस 'भूषण' के रहते हुए भी पत्र तक वह ठीक से नहीं लिख सकती। बात करने, कपड़ा पहनने की उसे तमीज़ नहीं, चार मित्र आ जायँ तो लाज से दुबक कर अपने कमरे में जा बैठे। मैं पूछता हूँ आप किस तरह मुझे फिर चक्की का पाट गले में बाँधने को कहते हैं।"।

इस विरोध के कारण भाभी रघु की शादी प्रो.राजलाल की बी.ए. पास संगीत-कला-दक्ष अप-टू-डेट लड़की के साथ करने का निर्णय करती है। यहाँ पहला अंक समाप्त हो जाता है और कथा-वस्तु की नाटकीय भूमिका प्रस्तुत हो जाती है।

दूसरे अंक में रघु के मित्र अशोक और श्रीमती अशोक के पारिवारिक जीवन की झाँकी है। रघु को अशोक के घर खाने का निमंत्रण है। अशोक की पत्नी शिक्षित अप-टू-डेट है। अशोक खानापकाने में पटु हैं। अपनी पत्नी से कहता है कि जरा उठकर रोटियाँ सेक ले, खीर और सब्जी तो वे पहले ही पका चुके हैं। किंतु वह इनकार कर देती है। कहती है कि उसका सर दर्द कर रहा है, रात में उसने उठकर अपनी लड़की को दूध पिलाया, रात को वह जगी है, इसीलिए वह कुछ न करेगी। नौकर बीमार है। वह कहती है कि तीन नौकर रख लेने चाहिए और जब अशोक साहब झल्लाते हैं तो कहती है - "मैं क्या जानूँ? मैं स्वयं तो चूल्हा झोंक नहीं सकती।"² इस बात से चिढ़ कर अशोक क्रोध में चीखते हैं कि इतने में रघु आ जाता है। रघु के आते ही अशोक कैसा रंग बदलते हैं... इसका इतना हास्योत्पादक और व्यंग्यपूर्ण चित्र खींचा गया है कि पाठक और दर्शक इस पारिवारिक परिस्थिति पर बिना हँसे और साथ ही बिना तिलमिलाये नहीं रह सकता। जब रघु पूछता है - "क्या बात है इतने ऊँचे चीख रहे हो?"³ तब अशोक अपनी बात को छिपाते हुए कहता है - "चीख रहा हूँ? क्या करूँ, बीस बार कहा कि भाई तुम आराम करो। समय पर एक घड़ी का आराम बाद को एक वर्ष की मुसीबत से बचाना है, पर यह मानती ही नहीं (थके हुए स्वर से) स्वास्थ्य इनका खराब है, रात में सोई नहीं, तो झट रसोई-घर में जा बैठी। मैं सब्जी लेने गया था...मेरे आते-आते इन्होंने खीर पका डाली (हँसते हैं) खीर बनाने में तो सीताजी बस निपुण हैं। मुझे लग गई देर, वापस आया तो बड़ी मुश्किल से रसोई घर से उठाया कि भाई आराम करो, फिर मुझे ही डाक्टरों के पीछे मारा-मारा फिरना पड़ेगा।"⁴

यह संवाद केवल श्रीमती अशोक पर ही कठोर व्यंग्य नहीं है, बल्कि सारी परिस्थिति की विद्रुपता पर व्यंग्य करता है।

इसी प्रकार तीसरे अंक में रघु अपने मित्र राजेन्द्र (दर्शन के अध्यापक) की सुशिक्षित अप-टू-डेट पत्नी की परिस्थिति दयित्वहीनता के दर्शन करता है। श्रीमती राजेन्द्र का बच्चा बीमार है, किंतु बाहरी प्रदर्शन की चिंता है। इस दाम्पत्य जीवन की झाँकी भी व्यंग्यपूर्ण और हास्य-मिश्रित प्रस्तुत की गई है।

चौथे अंक में कंसर्ट का दृश्य है, जिस में रघु, प्रो.राजलाल की लड़की उमा का कला-प्रदर्शन भी देखता है। दूसरी ओर उसकी भाभी उमा के साथ रघु की सगाई पक्की कर लेती है। किंतु अशोक और राजेन्द्र का विषम खीझ पूर्ण जीवन देख कर रघु का आधुनिकाओं से धबराकर अपनी साली से ही शादी करने को तैयार हो जाता है।

इस प्रकार इस नाटक का व्यंग्य जहाँ शिक्षित आधुनिक नारियों की असंतुलित प्रवृत्ति पर चोट करता, वहाँ रघु जैसे मध्यवर्गीय नवयुवक की भीरुता पर भी चोट करता है। यद्यपि इसमें पात्रों का चरित्र-चित्रण उनके जीवन के एक पहलू को ही लेकर किया गया है, किंतु परिस्थिति जन्य सारी संश्लिष्ट समस्याएँ उभरकर सामने आ गई हैं। रघु, भाई साहब, राजेन्द्र-दम्पति और अशोक-दम्पति का चरित्रांकन मूल उद्देश्य को बड़े यथार्थ रूप में प्रस्तुत करता है।

किंतु नाटक का मूल उद्देश्य क्या है? क्या आधुनिक फैशनपरस्त नारियों के प्रति रघु की वितृष्णा द्वारा लेखक प्राचीन संस्कृति का पोषण करता है? क्या लेखक आधुनिक शिक्षा की खिल्ली उड़ाना चाहता है? शायद ऐसा नहीं है। इस नाटक में न तो एकदम प्राचीन संस्कृति का पोषण है और न आधुनिक शिक्षा की खिल्ली ही उड़ाई गई है। जो लेखक 'उड़ान' में माया जैसे स्वाभिमानि नारी-पात्र की सृष्टि कर सकता है, उसका उद्देश्य केवल इतना नहीं हो सकता। लेखक यह भी संकेत कर देता है कि ऐसी एकांगी पत्नियों से घर नहीं बन सकता ऐसी पत्नियों के स्नेहक पतियों के आधुनिकपन इस कुत्रिम जीवन को देखकर उनके प्रति दया और क्षोभ दोनों ही पैदा होते हैं। ऐसे चरित्र एक टाइप हैं जो नार्मल नहीं होते और जिनकी हीन भावना उन्हें अपनी गलतफहमियों से उपर नहीं उठने देती। फिर ऐसे पति-पत्नी अपने दाम्पत्य जीवन में सामंजस्य कैसे पैदा कर सकते हैं?

'स्वर्ग की झलक' नाटक की भूमिका में अपने उद्देश्य को स्पष्ट करते हुए लेखक ने स्वयं लिखा है - " यदि उसे शिक्षित लड़की को विवाह कर सीधा साधा जीवन बिताना पड़ता है तो उसे इस सीधे-साधे जीवन पर नाक-माँ न चढ़ानी चाहिए।... यह कि जहाँ शिक्षा पाकर नारी स्वाभिमान, आत्मविश्वास, व्यापक ज्ञान तथा समाजसेवा की भावनाएँ पाये, वहाँ अपना संतुलन भी न खोये। तभी समाज में व्यवस्था कायम रहेगी।"⁹

नाटक का मूल उद्देश्य तो इसी संतुलन की ओर इशारा करता है, जितना मज़ाक उड़ाया गया है वह सब असंतुलित जीवन के एकांगीपन का है। नाटक से ध्वनित होता है कि न तो केवल फैशन-परस्ती आधुनिकता का नाम है और न अशिक्षा का नाम पुरतनता है। दोनों के समन्वय से ही नारी का स्वस्थ विकास संभव है। रघु की भाभी के चरित्र में इस नूतन पुरातन के समन्वय की कुछ झलक है। इसमें केवल भाई साहब का चरित्र पुरातन संस्कारों का प्रतीक है।

रघु का चरित्र मध्यवर्गीय नवयुवक की सही झांकी प्रस्तुत करता है, जो परिस्थितियों के दबाव से आत्म-भीरु होकर आत्म-विरोधी निर्णय भी कर डालता है। जिस लड़की को वह अपने योग्य न समझता था, उसी को श्रीमती राजेन्द्र, श्रीमती अशोक और कुमरी उमा का कुत्रिम जीवम देखकर, प्रतिक्रियावश, वरण करने को तैयार हो जाता है।

कला की दृष्टि से अशक का यह नाटक 'जय पराजय' के बाद उनकी शैली के चरम-विकास का एक चरण है। इसमें संकलनत्रय का 'जय पराजय' से ज्यादा ध्यान रखा गया है। सुबह दस बजे से रात के दस बजे तक के समय में सामाजिक जीवन की एक लम्बी कहानी को सुगठित रूप में विशेषता इतने स्वाभाविक ढंग से उभर कर सामने आती है कि वस्तु विन्यास में एक प्रवाह पैदा हो जाता है और क्लाइमेक्स तक पहुँचते-पहुँचते संवादों में सहज-रूप से हास्य और व्यंग्य के इतने पुट आते हैं कि नाटक के साथ तादात्म्य स्थापित हो जाता है।

दृश्य-विधान और रंग-संकेत काफी विवरण-पूर्ण हैं और वे नाटक की मूल भावना को उद्घाटित करने में समर्थ हैं। शुरू के तीन अंक स्वयं दृश्य हैं। केवल चौथे अंक में चार दृश्य हैं। मूल नाटक के भीतर एक और स्टेज का सामावेश करना नया प्रयोग है। संदेह हो सकता है कि एक स्टेज पर दूसरा स्टेज कैसे दिखाया जा सकता है, किंतु निर्देशन से यह कठिनाई दूर हो सकती है।

मंचीकरण की दृष्टि से 'स्वर्ग की झलक' सफल नाटक है। यह नाटक बम्बई की नाट्य मंडलियों द्वारा कई बार खेला गया है। यह नाटक इतना प्रसिद्ध हुआ था कि साहित्यकारों तो क्या मिलिटरी के जवानों भी अपनी बेग में इस नाटक की पुस्तक रखने लगे थे। आज तक यह पाँच बार प्रकाशित हो चुका है। इस नाटक की तुलना 'छठा बेटा', 'कैद' और 'उड़ान' जैसे नाटकों से नहीं हो सकती, क्योंकि एक तो 'स्वर्ग की झलक' इनसे पहले पहले की रचना है, दूसरे नाटककार के शैली-विकास का वह प्रथम चरण है।

संदर्भ सूची :-

- (१) स्वर्ग की झलक - उपेन्द्रनाथ 'अशक' - पृ २५
- (२) स्वर्ग की झलक - उपेन्द्रनाथ 'अशक' - पृ ३६
- (३) स्वर्ग की झलक - उपेन्द्रनाथ 'अशक' - पृ ३७
- (४) स्वर्ग की झलक - उपेन्द्रनाथ 'अशक' - पृ ३८
- (५) स्वर्ग की झलक - उपेन्द्रनाथ 'अशक' - पृ ११

॥ महाकाव्यग्रन्थानाम् चरित्रनिर्माणे योगदानम् ॥

12

शोधार्थी:- मनोज गिरी निरञ्जनदेव जे.जे.टी.यूनिवर्सिटी, झुंझुनू, राजस्थान ।

मार्गदर्क:- डॉ० राजेन्द्र आर शुक्ला - श्री स्वामी हीरापुरी जी संस्कृत महाविद्यालय

नीलकण्ठ अखाडा, असारवा, अहमदाबाद- १६

श्री वलदेव व्यास जे.जे.टी. यूनिवर्सिटी राजस्थान ।

अस्माकं जीवने संस्कारस्य उपदेयता -

संसारस्य प्रत्येक वस्तुः अस्माकं जीवन निर्माणाय सहायकाः भवन्ति । तत्र सुदृढचरित्र निर्माणार्थं संस्कारस्य आवश्यकता भवति । प्रथमं तावत् संस्कारस्य अर्थः किम् तत् ज्ञानम् आवश्यकम् , कस्यापि वस्तोः परिमार्जित रूपे प्रस्तुति करणं संस्कारः इति उच्यते । यथा- भूमिसंस्कारः - गोमयादि द्वारालेपनम् एवं शरीरे तैलादिलेपनम् केशोपरिकरणं चन्दनादि सुगन्धित द्रव्य लेपनं वयं संस्कार रूपेण जानीमः । अमरकोषे - श्री अमर सिंह संस्कार विषये कथयति - संस्कारो गन्धमाल्याद्यैयथास्यातदधिवासनम् । सताम् आचारः सदाचारः इति निगद्यते, सज्जनाः यथैव आचरन्ति व्यवहरन्ति च तदवदाचरणं सदाचारः सदाचारेणैव मानवः वास्तवरूपेण मानवः भवितुं शक्नोति । संस्कारेण मानवः दोष रहितं गुण सम्पन्नं भवति , अतः भगवान्मनुः कथयति यत् गर्भाधानानि संस्काराः लौकिक परलौकिकः द्वयोः पापयोः शमनं कृत्वा मानवं निर्माणं कुर्वन्ति । यथा-वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिद्विजन्मनाम् । कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ संस्कारः कथं करणीयं अस्मिन् भगवान्मनुः कथयति गार्भहोमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः । बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ मनु० २-२७ अर्थात् गर्भशुद्ध्यर्थं क्रियमाणं हवनादि कर्म गार्भिकं कथ्यते । जातकर्म, चुडाकर्म, तथा उपनयनादि क्रियमाणकर्मसंस्कारः सर्वेषां मानवानां गर्भादिदोषाः निर्गच्छन्ति । संस्कारेण यदा दोषाणां परिसर्जनं भवति , तदा वेदाध्ययनं व्रत- होम - देव - ऋषि- पितृतर्पण- पुत्रोत्पादन- ज्योतिष्टोमादि महायज्ञैः शरीरं ब्रह्मप्राप्ति योग्यं क्रियते । यथा मनुस्मृतौ - स्वाध्यायेन ब्रतैर्होमैश्चैविद्येनेज्यया सुतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ मनु० २-२८ । भारतीय संस्कृते परम्परायां मानवस्य जन्मतः मरण पर्यन्तं षोडश संस्काराणां विधानं वर्तते । तेषां संस्काराणां वर्णनमत्र समासेन क्रियते क्रमशः ।

(१) गर्भाधान संस्कारः- जीवः गर्भाधान माध्यमेन मातुः उदरे प्रविश्य पुनः संसारे देहधारणं करोति । एषः संस्कारगर्भगत बालकस्य गर्भवासजन्य मलिनता तथा बिजदोषस्य निवृत्ति पूर्वक- उत्तम सन्तान प्राप्त्यर्थं क्रियते ।

(२) पुंसवनसंस्कारः- गर्भाधानस्य द्वितीय तृतीय वा मासे यदा गर्भलक्षणं दृश्यते तदा उत्तमोत्तम- सन्तान प्राप्ति कामनया नान्दीश्राद्धः गणपत्यादि पुजनं कृत्वा वटारोहः, कुशाग्रभागः, सोमलता, सोमलतायाः अभावे गुरुची ब्राह्मी वा जले घर्षणं कृत्वा - तं रसं गर्भिण्याः दक्षिणनासारन्त्रेण पानं कारयते । उत्तम बालकस्य जन्मस्यात् तदर्थं एषः संस्कारः क्रियते ।

(३)सीमन्तोन्नयनसंस्कारः - एषः संस्कारः गर्भात् चतुर्थ मासे सम्पन्नो भवति । तस्य वर्णनं आश्वलायनगृह्य सूत्रे निर्देशो वर्तते यथा - चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् । १-१४-१२ । षष्ठम् वा अष्टम् मासेपि भवति । अस्मिन् संस्कारे हवनं भवति । देव दारु निर्मित पीठोपि गर्भिणी उपविश्य तस्य केशान् द्विभागं विभज्य , अश्वत्य काष्ठं कुशमपि अत्र उपयोगो भवति । अस्मिन् कर्मपि निम्नमन्त्राम् उपयोगो भवति । यथा - १ ऊँ भूर्विर्नयामि २ ऊँ भूवर्विर्नयामि ३ ऊँ स्वर्विर्नयामि । तत् पश्चात् गर्भस्त शिशोः पुष्ट्यर्थं घृत मिश्रित कृशरात्रं गर्भिणि महिलां दीयते । ततः अन्ते द्वाभ्यां दीर्घायुः आशिर्वादः प्रदीयते ।

(४)जातकर्म संस्कारः - नालच्छेनप्राक् शिशोः जातकर्म संस्कारः अभिधियते । यथा - प्राडनाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधियते । मनु० २-२९ ।

(५) नामकरण संस्कारः - नामकरण संस्कारः जन्मतः दशं - द्वादश दिवसे वा कर्तुं शक्यते । यथा- नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहुर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ मनु० २०-३० । चतुर्वर्णानां पृथक् - पृथक् नामकरणस्य विधानं वर्तते । यथा - मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैशस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद् राज्ञो रक्षा समन्वितम् । वैशस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ - २-३-३२ ।

(६) निष्क्रमण संस्कारः - जन्मतः चतुर्थ मासे एषः संस्कारः भवति । यथा - चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । मनु- २-३४ ।

(७) भूम्युपवेशन संस्कारः - एषः संस्कारः पञ्चमे मासे भवति । अस्मिन् संस्कारे प्रथमं पृथिव्याः पुजनं क्रियते यथा - रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे । आयुः प्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥

(८) अन्नप्राशन संस्कारः - अनेन संस्कारेण मातुः गर्भे मलिन भक्ष्यजन्म ये दोषाः बालके समागच्छन्ति ते दोषाः समनं भवन्ति । एषः संस्कारः जन्मतः षष्ठमे मासे कुलरित्यानुसारेण क्रियते - षष्ठे अन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ २-३४ ।

(९) चूणाकरण संस्कारः - वेदाज्ञानुसारेण प्रथम तृतीयवर्षे वा एषः संस्कारः क्रियते । यथा - चूणाकर्म द्विजातीनामं सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेव तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ मनु० २-३५ । आचार्य चरकः आरोग्यदृष्ट्या केषः श्मश्रुः तथा नखादि कर्तनस्य महत्वं प्रदर्शयन् कथयति यत् तेन आयुः पुष्टिः पवित्रता तथा सौन्दर्याभिवृद्धिः भवति । यथा - पोष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रुपविराजनम् । केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ च० सू० ५-९९ ।

(१०) कर्णवेध संस्कारः - अस्य संस्कारस्य धार्मिक दृष्ट्या तु महत्त्वम् अस्ति - परन्तु आरोग्यदृष्ट्यापि कर्णवेधनं संस्कारस्य अतीव महत्वं वर्तते । आयुर्वेदानुसारेण कर्णे यदि वयं छिद्रकर्मः कुर्मः तत्र अन्नवृद्धि रोगः न भवतीति । सुश्रुतसंहितायां अस्य विस्तरेण वर्णनं विद्यते । एषः संस्कारः षष्ठम् मासतः षोडश मास पर्यन्तं कुलाचानुसारेण कर्तुं शक्यते ।

(११) उपनयन संस्कारः- एषः संस्कारः अष्टमवर्षे ब्राह्मणस्य एकादशवर्षे क्षत्रियस्य एवं द्वादशवर्षे वैश्यस्य च क्रियते यथा गर्भाष्टमेव कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकादेशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः॥मनु० २-३६ ।

(१२) वेदारम्भ संस्कारः - उपनयनसंस्कारानन्तरं एषः संस्कारः गणपत्यादि पुजनानन्तरं वेदारम्भ क्रियते ।

(१३) केशान्त संस्कारः - एषः संस्कारः जन्मतः षोडशवर्षानन्तरं भवति । यथा - केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥मनु० २-६५ ॥

(१४) समावर्तन संस्कारः- उत्तरायणे करणीयः , एषः संस्कारः गृहस्थाश्रमे प्रवेशस्य पूर्व प्रसङ्गस्य समारम्भः भवति । यथा - वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ गुरु-मन्त्रोपदेशान्तरं तस्मिन् दिने वा चतुर्थ दिने अथवा एकः त्रयः द्वादश वा वर्षं व्यतीतान्तरं समावर्तनसंस्कारः करणीयः । शुभमुहूर्ते स्वस्तिवाचनं तथा गणपत्यादि पूजनं कृत्वा विधिपूर्वकं हवनादि कार्यं कृत्वा , तत्र स्थापित अष्टमन्त्रपुत कलशानां स्नातकस्य अभिषेकः क्रियते । तदनन्तरं स्नातकं दधि तिल भक्षणं , क्षौरं, मुख शुद्धिकरण-स्नान -चन्दन-लेपनादि कार्यं कृत्वा पितृन् तिलाञ्जलिं ददाति स्नातकः । ततः शुद्ध वस्त्रं पुष्पमालाञ्च धारयित्वा सुसज्जितं स्नातकं आचार्यः विविधाः लोक- परलोकपरकाः हितकारी जीवनोपयोगी उपदेशाः ददाति , येन तस्य जीवन यात्रा निरापदं प्रचलेत्

(१५) विवाह संस्कारः - मानव जीवने अस्य संस्कारस्य विशेष महत्वं वर्तते , समाजे अत्यन्त दायित्व पूर्णः अधिकाराः वर-वधुं विवाह संस्कार माध्यमेन दीयते । येन -प्रकारेण भगवान् विष्णुः समस्त जीवानां पोषणं तथा धारणञ्च करोति तथैव प्रकारेण विवाह माध्यमेन वर-कन्या वैवाहिक यज्ञ माध्यमेन परिणय सूत्रे बद्धोभूत्वा स्वपरिवारस्य प्रत्येक व्यक्तेः उचितानुचितं व्यवहारं सम्यक् विचार्य पालनं, पोषणं संबर्धनञ्च कर्तुं स्वीकरोति ।

विवाहस्य उद्देश्याः - (१) स्त्रीधारां पुरुषधाराञ्च मेलनं कृत्वा स्त्रीं मुक्तेः अधिकारिणीं कृत्वा द्वयोः अनियन्त्रित पशुवृत्तिन् नियन्त्रयित्वा द्वयोः शारिरिकः बौद्धिकः मानसिकः इहलौकिक पारलौकिक तथा आध्यात्मिक उन्नतये द्वयोः सम्मेलनने तयोः पूर्णता सिद्धं कृत्वा तयोः सांसारिक सुखशान्ति प्रदानं प्रथमोद्देश्यः वर्तते । (२) धार्मिकविधानेन संतानोत्पादन द्वारा पितृऋणमुक्तिः प्रजातन्तोः रक्षा च द्वितीयः उद्देश्यः वर्तते । कारणञ्च प्रत्येक मनुष्योपरि देव- ऋषि-पितृ एवं प्रकारेण त्रयः कर्तव्यां भवन्ति , तेभ्यः ऋणेभ्यः मुक्त्यर्थं यज्ञादि अनुष्ठानं धार्मिक ग्रन्थानां पठनं तथा च प्रजोत्पादनस्य विधानं वर्तते । यथा - ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ (३) संयमः सहिष्णुता, परिवारिकः, सामाजिकः एवं राष्ट्रीय जीवनस्य सुव्यवस्था , सुखं , स्वास्थ्य, शान्तेः रक्षा, सहायता, आत्मीयता, प्रेमादि- सद्गुणानां संबर्धनं, तृतीय- उद्देश्यः वर्तते । विवाह संस्कारे मुख्यतः एताः क्रियाः सम्पादिताः भवन्ति । १ नान्दी मुख श्राद्धम् २ हरिद्रालेपनम् ३ कन्यादानम् ४ सप्तेपदि अशमारोहणम् , उत्तरक्रिया, लाजाहोमः, ध्रुवदर्शनम् , वामाङ्गे- उपवेशनञ्च । समष्टिरूपेण विवाह संस्कारस्य समये कन्या प्रतिज्ञाभिः सह वरं स्वात्म समर्पणं करोति । सुखदन्ततौ बध्नाति, येन तयोः जीवनं आदर्शमयः भवति । (४) अग्निस्थापनम् - विवाहपश्चात् नित्यहवनादि कार्यार्थं स्थायिरूपेण अग्निस्थापनं

कृत्वाअग्निहोत्रकरणम् अस्य संस्कारस्य उद्देश्यं वर्तते । विवाह समये यस्मिन् अग्नौ लाजाहोमः क्रियते , तम् अग्निं गृहे नित्वा स्थापनं क्रियते । एतं अग्निं गृह्णाग्निः, आवस्थ्याग्निः, विवाहाग्निः च कथ्यते ।

(१६) अन्त्येष्टि संस्कारः- मानव जीवनस्य पूर्णता अनेन संस्कारेण भवति । एषः संस्कारः मानव जीवनस्य अन्तिमसंस्कारः विद्यते । अस्य सम्पादनार्थं मानवः प्रजोत्पादनं करोति । अस्य सविधि संपादनं पुत्रस्य पुत्रत्वं सार्थकं करोति। यथा - जीवतो वाक्यकरणात् क्षयाहेभूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिर्पुत्रस्य पुत्रता ॥ अस्मिन् संस्कारे व्यक्तेप्राणान्तान्तरं शवं स्नापयित्वा मुखकरणादिच्छिद्रेषु स्वर्णखण्डाः घृतलवाञ्च अक्षिप्यन्ते तथा नूतनवस्त्राणि धारणं कारयामः। मृत्तिस्थापनम् गृहद्वारम्, चतुर्विभक्तमार्गम् , विश्रामस्थलम् , स्मशानभूमिः तथा शवाग्नेः स्थले च षट् पिण्डदानं क्रियते । विधिपूर्वकं काव्याग्नेः शवस्य दाहः क्रियते । मृतव्यक्तेः अन्त्येष्टि क्रिया एकः प्रमुखसंस्कारः विद्यते । अस्मिन् संचयं कृत्वा तेषां सम्यक् पूजनं कृत्वा पवित्रक्षेत्रस्य पुण्यतया नद्याम् अस्थि विसर्जनं क्रियते , तदनन्तरं दशदिवसं यावत् दशगात्र विधिपिण्डदानविधिः तर्पणादि कार्यम् विधाय द्वादशदिवसे अरिष्टशान्त्यर्थं हवनं ब्राह्मणभोजनादि कार्यं क्रियते । अस्माभिः अन्ते एवं कथयितुं शक्यते यत् संस्काराणां उपयोगिता एषा अस्ति यद् संस्कारां माध्यमेन अस्माकं भारतीय संस्कृतेः संरक्षणं तथा च अस्य वैज्ञानिकतयाः दर्शनकारयित्वा सुसज्ज सुदृढ समाजस्य निर्माणं राष्ट्रस्य हितसाधने सर्वे भारतीयाः दृढसंकल्प युक्ताः स्युः इति ॥

બાળમજૂરી

પ્રો. કાનાણી શીતલ મહેન્દ્રકુમાર
શેઠ એસ.વી.આર્ટ્સએન્ડ કોમર્સ કોલેજ માંડવી .
M.COM,M.PHIL,GSLET,LLB.

ભારત વિકાસશીલ તથા ખેતી પ્રધાન દેશ છે.આઝાદ ભારતમાં ઈ.સ.૧૯૪૭ થી આજ સુધી સમાજમાં વિવિધ સમસ્યાઓ જોવા મળે છે.જેવી કે ગરીબી,બેકારી,બેરોજગારી,નિરક્ષરતા,જ્ઞાતિવાદ ,અંધશ્રદ્ધાવગેરે આઝાદીના ૫૬ વર્ષ બાદ પણ આ તમામ સમસ્યાઓથી પીડાતો ભારતીય સમાજ છે.સ્વતંત્ર ભારતમાં આઝાદી બાદ દેશના વિકાસ માટે વિવિધ પંચવર્ષીય યોજનાઓ અમલમાં આવી પરંતુ આ યોજનાઓ અમલીકરણની ત્રિકુંટી ઓના કારણે લોકો સુધી જ વિકાસનો ફાળો પહોંચવો જોઈએ તે પહોંચ્યો નહીં.

બાળમજૂરી એટલે શું ?

બાળમજૂરી નો સામાન્ય અર્થ કરીએ તો જે વ્યક્તિ હજુ કમાવવા માટે સક્ષમ નથી.જેની ઉંમર હજુ કમાવવાની નથી .જેની ઉંમર રમત-ગમતની છે.આનંદ-પ્રમોદની છે.લાલન પાલનની છે.તે ઉંમરે આ બધું છોડીને કમાવાની દુનિયામાં નિરાધાર અને ફરજિયાત પ્રવેશ કરી જેને મજૂરી કરવી પડે છે.તેને આપણે બાળમજૂરી તરીકે ઓળખાવીએ છીએ .

બાળમજૂર અથવા બાળમજૂરી અંગેની વ્યાખ્યા સંબંધે વિદ્વાનોમાં વિવિધ મત મતાંતરો જોવા મળે છે.

બાળમજૂર :-

મહમદ મુસ્તફા અને શર્મા તેમના પુસ્તક “Child labour In India A Butter Truth ” (ભારતમાં બાળમજૂરી એક કડવું સત્ય) ૧૯૯૬ માં જોવા મળે છે કે સામાન્ય રીતે ૧૪ વર્ષની નાની ઉંમરની વ્યક્તિ કુટુંબની અંદર કે બહાર કોઈપણ ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિમાં સવેત કે અવેતનીય કામ કરતી હોય ત્યારે તેવી વ્યક્તિને બાળમજૂર કહેવાય .

આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠન (ILO) જણાવ્યા અનુસાર “ બાળમજૂરોમાં એવા બાળકોનો સમાવેશ થાય છે,જેઓ જો કાચી ઉંમરે પુખ્ત ઉંમરના માણસ જેવું જીવન જીવે છે.ઓછી રોજીથી વધુ કલાકો સુધી એવી પરિસ્થિતિમાં કામ કરે છે.જે તેમના (બાળકોના) આરોગ્ય અને શારીરિક,માનસિક વિકાસને નુકસાન કરે છે.કેટલીક વખત આવા બાળકો તેમના કુટુંબની માટે જરૂરી એવા અર્થપૂર્ણ શિક્ષણ અને તાલીમથી વંચિત રહેવું પડે છે.

બાળમજૂરીના ક્ષેત્રો:-

બાળમજૂરી એ ભારતમાં સર્વત્ર છે.બાળમજૂરીના ક્ષેત્રો પણ વિશાળ છે.જે આ મુજબ વર્ણવી શકાય .કેટલાક જોખમી કારખાના ,ઉદ્યોગો કે ધંધાઓમાં મૂળ બાળમજૂરો જીવનની જોખમે કામ કરતા હોય છે.જેમાં દીવાસળી અને ફટાકડાના ઉદ્યોગો,કાચના કારખાનામાં, ઓઈલ એન્જીનના કારખાનામાં ,વણાટ કામ,તાંબા પીત્તળના વાસણો બનાવવા જેવા કામ કરે છે તેવા કારખાનાઓનો સમાવેશ થાય છે.કેટલાક એવા ઉદ્યોગો છે કે બાળકના શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અંગે જોખમકારક ક્ષેત્રો જોવા મળે છે.

બાળમજૂરીનું સ્વરૂપ :-

ભારત એક વિકસતો અને વિશાળ વસ્તી ધરાવતો દેશ છે.ભારતમાં બાળમજૂરોની સંખ્યા દિન-પ્રતિદિન વધતી જાય છે.વિશ્વમાં સૌથી વધુ બાળમજૂરોની સંખ્યા ભારતમાં છે.એશિયા ખંડમાં કુલ બાળમજૂરો ની સંખ્યા

લગભગ ત્રીજા ભાગની છે.ભારતમાં કુલ શ્રમદળના ૭ % બાળમજૂરો છે.વિશ્વના દેશોમાં ૫ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના ૩૦.૫૦૦ છોકરા-છોકરીઓ નીરાધ્ય કારણોથી મૃત્યુ પામે છે.વિશ્વમાં રોજ ૮.૫૦૦ બાળકો અને યુવાનો HIV ગંભીર રોગનો ભોગ બને છે.આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમસંગઠન સંસ્થા IALC ના મત મુજબ ૫ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમરના ૨.૫ કરોડ બાળકો કેવળ વિકાસશીલ દેશોમાં વિવિધ પ્રકારના કામોમાં રોકાયેલા છે અને ૫ થી ૧૧ વર્ષની વયજૂથના ૫ થી ૬ કરોડ બાળકો જોખમકારક પરિસ્થિતિમાં કામ કરે છે.વિશ્વમાં ૧૩ કરોડથી વધારે બાળકો શિક્ષણથી વિમુખ છે.છેલ્લા બે દશકામાં વિશ્વના અર્થતંત્રમાં વૃદ્ધિદર ઉતરોતર ઊંચો ગયો હોવા છતાં ગરીબીમાં સબળતા લોકોની સંખ્યા વધીને ૧૨૦ કરોડની થઈ ગઈ છે.તેમાં ૬૦ કરોડથી વધુ બાળકો છે.વિશ્વના બાળમજૂરો વિશ્વના

ક્રમ	દેશો	સંખ્યા (મીલીયનમાં)	ટકાવારી
૧	દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા	૨૯.૦	૬૫.૭૭ %
૨	બાકીના એશિયન દેશો	૯.૧	૧૭.૫૦
૩	આફ્રિકા	૯.૭	૧૮.૬૫
૪	દક્ષિણ (લેટીન) અમેરિકા	૩.૧	૫.૯૬
૫	યુરોપ	૦.૭	૧.૩૪
૬	ઉત્તર અમેરિકા	૦.૩	૦.૫૭
૭	આસેનીયા	૦.૧	૦.૧૯

બાળમજૂરી વિશ્વવ્યાપી સમસ્યા છે,તે દિવસે ને દિવસે વધુ વધતી જાય છે.આ બાળમજૂરો નું વિશ્વ સ્તરે નોંધપાત્ર પ્રમાણ છે.વિશ્વમાં બાળમજૂરોનું પ્રમાણ ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ભારતમાં પણ બાળમજૂરોની સમસ્યાનો વ્યાપ વિસ્તાર અવિરત ગતિએ વધી રહ્યો છે.સરકારી આંકડા મુજબ ૧.૨૭ કરોડ બાળમજૂરો ભારતમાં હોવાનો અંદાજ છે.ભારતમાં ઝડપથી વધતી જતી વસ્તીવૃદ્ધિ ના કારણે બાળ-મજૂરોની સંખ્યા પણ વધી રહી છે.ભારતમાં બાળમજૂરોની વાસ્તવિક જાણકારી રાજ્યવાર નીચેના કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થશે .

ક્રમ	રાજ્યો	ભારતમાં બાળમજૂરોની ટકાવારી	બાળકોની કુલ વસ્તી	પુખ્ત કામદારો
૧	આંધ્રપ્રદેશ	૧૪.૫૮	૩.૨૮	૭.૭૫
૨	બિહાર	૮.૦૩	૩.૨૮	૪.૪૧
૩	ગુજરાત	૪.૬૦	૧૧.૩૬	૪.૩૧
૪	હરિયાણા	૧.૪૫	-	-
૫	કર્ણાટક	૮.૪૫	૨.૬૦	૭.૦૮
૬	કેરળા	૦.૬૯	-	૭.૦૮
૭	મધ્યપ્રદેશ	૧૨.૬૪	૦.૬૩	૬.૮૫
૮	મહારાષ્ટ્ર	૧૧.૬૪	૨.૦૧	૫.૨૦
૯	ઓરિસ્સા	૫.૨૪	૧.૯૫	૫.૯૭
૧૦	પંજાબ	૧.૬૨	-	-
૧૧	રાજસ્થાન	૬.૧૨	૧.૭૨	૫.૬૫
૧૨	ઉત્તરપ્રદેશ	૧૦.૭૨	૧.૧૪	૩.૯૦

૧૩	પશ્ચિમ બંગાળ	૪.૫૨	૦.૯૬	૩.૩૯
૧૪	તમિલનાડુ	૭.૨૮	૧.૮૦	૪.૫૮

(સ્રોત:- સામાજિક કલ્યાણ અને ફાયદાઓ -પ્રો એ.જી.શાહ)

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતમાં આંધ્રપ્રદેશમાં બાળમજૂરોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે .જ્યારે કેરાલા,પંજાબ, પશ્ચિમ બંગાળ અને ગુજરાત વગેરે રાજ્યોમાં અનુક્રમે બાળમજૂરો નું પ્રમાણ ખુબજ ઓછું છે.

ભારતમાં શહેરી વિસ્તારો કરતા ગ્રામિણ વિસ્તારો માં બાળ મજૂરોનું પ્રમાણ વધુ છે.તેમાં સ્ત્રી બાળ મજૂરો કરતાં પુરુષ બાળમજૂરોની સંખ્યા વધુ છે.ભારતમાં ખેતમજૂરી ,ખેતીકામ,પશુપાલન,જંગલકામો ,માછીમાર,ખાણ-ખોદકામ,મેન્યુફેક્ચર પ્રોસેસિંગસર્વિસ ,રીપેરીંગ,બાંધકામ ,વેપાર-ધંધા તેમજ અન્ય ક્ષેત્રોમાં બાળમજૂરો જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં બાળમજૂરોનું સ્વરૂપ :-

ગુજરાતમાં પણ અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં બાળમજૂરોની સંખ્યા નોંધપાત્ર છે.૧૯૮૧ ની વસ્તીગણતરી અનુસાર ગુજરાતમાં જોખમી અને બિન જોખમી વ્યવસાયો માં કામ કરતા ૬ લાખથી વધુ બાળમજૂરો હતા.૧૯૯૬ ના એક સર્વેક્ષણમાં ગુજરાત રાજ્યના સુરત શહેરમાં હીરા ઉદ્યોગમાં આશરે ૫ હજાર બાળમજૂરો કામ કરતા હતા .એટલું જ નહીં ગુજરાતના અમદાવાદ,વડોદરા વગેરે શહેરોમાં પણ બાળમજૂરોની સંખ્યા નોંધપાત્ર જો કે ૧૯૮૬ માં સરકારે બાળકામદાર પ્રતિબંધક અધિનિયમ ઘડ્યો.તેથી બાળમજૂરો વિશેના ચોક્કસ સત્તાવાર આંકડા મેળવવામાં મુશ્કેલી ઉભી થાય છે અને જે કાઈ આંકડાઓ છે તેમાં પણ સરકારી અને બિન સરકારી સંસ્થાના આંકડામાં મોટો તફાવત છે.જો કે ૧૯૬૧ પછી બાળમજૂરોના વધતા જતા પ્રમાણ પર નિયંત્રણ ચોક્કસ થયું છે.તેના માટે આર્થિક વિકાસ ,શિક્ષણનો વિકાસ ,સામાજિક જાગૃતિ ,કાયદાનું નિયંત્રણ જેવા પરિબળોના પરિણામે બાળમજૂરોની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે.આમ,છતાં એ પણ હકીકત છે કે ઝડપી વસ્તીવૃદ્ધિ ,ગરીબી,બેરોજગારી ,શિક્ષણ અને વ્યવસાય ના અનુબંધનો અભાવ આર્થિક-સામાજિક પછાતપણું વગેરે પરિબળો બાળમજૂરીમાં એક અથવા બીજી રીતે અવરોધક બને છે.

બાળમજૂરી અંગેની રાષ્ટ્રીયનીતિ અને કાયદાકીય જોગવાઈઓ :-

ભારતે બાળમજૂરો અંગેના આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ સંગઠન સંસ્થા (ILO) ના ઠરાવો સ્વીકારેલા છે.૧૯૭૯ માં મળેલ આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમ પરિષદના ઠરાવ સાથે સુસંગત રીતે બંધારણ અને કાયદાઓમાં બાળમજૂરી અંગેની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.એ ઠરાવોમાં એવો અનુરોધ કરવામાં આવેલો છે કે બાળમજૂરી દુર ન થઈ શકે તેમ હોય ત્યાં ગરીબાને માનવતાભરી બનાવવા માટે પ્રતિબંધાત્મક પગલાઓ લેવા જોઈએ .

બંધારણીય સિદ્ધાંતો તેમજ મૂળભૂત અધિકારોના એક ભાગ તરીકે ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્ય તેની નીતિ એ રીતની રાખશે કે જેની એ સુરક્ષિત થાય છે.

- સ્ત્રી અને પુરુષ કામદારોના આરોગ્ય અને શક્તિ તેમજ બાળકોની નાજુક ઉંમરનો દુરુપયોગ ન થાય

- નાગરિક ને આર્થિક જરૂરિયાત ને લીધે તેમની ઉમર અને શક્તિને અનુરૂપ ન હોય તેવા કામધંધામાં જોડવાની ફરજ ન પડે.
- ખાસ કરીને બાળકોને તંદુરસ્ત રીતે સ્વતંત્રતા અને ગૌરવ ની પરિસ્થિતિમાં વિકસવાની તકો અને સગવડો આપવામાં આવે.
- શૈશવ અને યુવાવસ્થાનું શોષણ સામે રક્ષણ થાય.
- ૧૪ વર્ષની નીચેની ઉમરના કોઇપણ બાળકને કોઈ કારખાના કે બીજી કોઇપણ જોખમી નોકરી પર કામે રાખવામાં ન આવે .

બંધારણીય જોગવાઈઓ :-ભારતીય સંવિધાનમાં બાળકોના હિતોના રક્ષણ માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરવાની ઘોષણા કરવામાં આવી જે મુખ્યત્વે નીચે મુજબ છે.

- ભારતીય સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૪ માં જણાવ્યું છે કે ૧૪ વર્ષની નાની ઉમરના કોઇપણ બાળકને ફેક્ટરીમાં કે ખાણમાં કે અન્ય જોખમી વ્યસાયમાં નોકરીએ રાખી શકાય નહીં .
- અનુચ્છેદ ૩૯ (E) માં કહ્યું છે કે પુરુષો અને સ્ત્રી કામદારો તથા કુમળીવયના બાળકોના આરોગ્ય અને તેમની શક્તિઓનો દુરુપયોગ થવો જોઈએ નહીં .
- તેમજ દેશના નાગરિકોને આર્થિક જરૂરિયાત ખાતર તેમની ઉમર અને શક્તિને પ્રતિકુળ હોય એવા વ્યવસાયો માં મોકલવા ફરજ પાડવી જોઈએ નહીં
- અનુચ્છેદ ૩૯ (F) માં જણાવ્યું છે કે બાળકો અને યુવાનોને શોષણ તથા નૈતિક ભૌતિક અધઃપતન સામે રક્ષણ પુરા પાડવા જોઈએ

આમ બાળમજૂરી નાબુદ કરવા ભારત સરકારે બાળમજૂરી અંગેની રાષ્ટ્રીયનીતિ ઘડી છે અને બંધારણમાં કેટલીક કાયદાકીય જોગવાઈઓ નો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.છતાં વર્તમાન સમયમાં વધતી જતી ગરીબી,બેકારી, બેરોજગારીના કારણે બાળમજૂરોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.જે ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશ માટે વિકટ સમસ્યા છે.

સમાપન

ભારતમાં બાળમજૂરીની સમસ્યા તીવ્ર સ્વરૂપે જોવા મળે છે.ગરીબી,બેકારી,ગ્રામિણ કૃષિ વ્યવસાયો ,ઝડપી વસ્તીવૃદ્ધિ ,જ્ઞાતિપ્રથા ,સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા,જૂની પરંપરા,આવકના સાધનોના અભાવ અને આર્થિક કારણો બાળમજૂરોની સમસ્યા સર્જવામાં તથા ટકાવી રાખવામાં ભાગ ભજવે છે.આ સમસ્યાને હલ કરવા માટે બંધારણીય જોગવાઈઓ કાનૂનો (કાયદાઓ) હોવા છતાં તેનો ઉકેલ થઈ શક્યો નથી .પરંતુ દિવસે-દિવસે આ સમસ્યા વધુ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી છે.ત્યારે બાળમજૂરીની ગંભીર સમસ્યાના સમાધાન માટે સરકાર,સંસ્થાઓ તેમજ સમાજ દ્વારા પ્રયત્ન કરવા જ રહ્યા .

Symbolism implied in the struggle of the man against the sea in 'the old man and the sea'

14

Pro.Vijay G.Chauhan

Arts &Commerce College,Balasinor.

The element of symbolism is present in all the works of Hemingway. The word symbolism came to be associated with him only after the appearance of his novel 'the old man and the sea'. It was felt all of a sudden that he belongs not to the ranks of realists but with writers like Poe, Hawthorne and Melville- the haunted and the nocturnal writers, the men, who dealt in images that were symbols of an inner world.

In "the old Man and the sea" the symbolism has far deeper significance than in any early novels by Hemingway. The story is only the small visible part of the submerged iceberg, built by a series of parables and symbols. The story has become, apart from being a moving little story on fishing, the book can be read as personal parable and a universal allegory.

In 'the old man and the sea' the identification between the author and the hero is complete and the story is an interesting personal allegory. In Santiago's story the reader is to detect the struggles of Hemingway, his determination and his literary vicissitudes. The old fisherman, who sets about his business with care and precision and extraordinary courage, represents Hemingway. Their points of comparison are many. Santiago feels that he has to establish his reputation once more, and this fierce desire makes him strive fearlessly, ignoring all thoughts of pain and suffering. Despite overwhelming difficulties, he wins the fish, though finally, he is defeated by the sharks. But he is happy that he has succumbed neither to the fish nor to the sea. The fisherman and the sea are so apt metaphors for the author and his craft, that they need almost no transformation. Gulf Stream is lime in the can of Hemingway; and the big fish Marlin, hidden in the depth of the sea is the truth that the writer is tirelessly trying to grasp. Santiago's decision to go far out into the sea, represents Hemingway's daring soul seeking new experience reaching out towards the unknown.

While other writers remained satisfied with the region within sight of land, where it is safer and easier to fish. Hemingway's conception of a good writer is indeed as one, who stands in majestic isolation, where no one can help him.

Robert weeks explains;

"The writer is an isolated figure struggling alone in the face of eternity, a kind of cosmic Santiago, courageously trying to land a masterpiece single-handed beyond time and place." This symbolism is not restricted to the personal level. More important than the personal parable is the universal parable that underlies and impregnates the

action. The book is a representation of life as a struggle against unconquerable natural forces in which a kind of victory is possible. Hemingway stresses the point that--- it is not achievement that matters, but aspiration.

By the very nature of Santiago's aspiration, and by the sheer grandeur of his personality, and the inevitable nature of his failure, he reminds us of the great heroes of Greek tragedy, doomed to failure and tragic end, yet struggling nobly against the malice of an adverse fate or unkind gods. Santiago's dictum is;-

"Man is not made for defeat, a man can be destroyed; but not defeated"

Hemingway, by keeping his story within a narrow confines , and by observing the purity of design , and above all , by stressing the fatal flaw of pride in the protagonist makes his novel very much like the tragedies of Aeschylus, Sophocles or Euripides.

Santiago's compassion and natural –piety and the humanity that is always in him are essentially Christian virtues. Inspired of his repeated muttering of Hail Mary's 'he does not look a religious person, yet he has the christen spirit in him.

The book offers several allusions to crucifixion and accentuating the Christian symbolism, several critics have pointed out the similarity between the figure of the crucified Christ and the old man as he settled against the wood of the bough.

Carlos baker says;-

"Santiago shows certain qualities of mind and heart, which are clearly associated with the character and personality of Jesus Christ in the gospel stories. There is the staying power, which helps him in his determination to last to the end of whatever is to come. There is the same essential gallantry, a kind of militancy. There is the ability to ignore physical pain, while concentrating on the larger object, which is to be achieved."

The similarity between the old fisherman and the crucified Jesus is unmistakable. The allusion to Christian symbolism, particularly to the crucifixion, shows a development in Hemingway's novels. They are present in his early novels; but are not as important as in "the old man and the sea'. The symbolism goes on gathering in all his novels and comes to climax in his book.

Hemingway's use of symbolism however is restrained and sparing that he cannot be included with those who are usually labeled as symbolists. Taken at face value, the denomination 'symbolist' has meaning in common language of criticism that is quite inapplicable to him. But beyond this Hemingway uses symbolism, with a severe restraint that in his good works always staunchly protects his realism. So does he use irony. It is the ambiguity of life itself that Hemingway has sought to render, and if irony has served him peculiarly well, it is because he seems life as inescapably ironic. But if we must classify him, let us do justice;-

“With all his skillful use of artistic ambiguity, he remains the greatest realist of twentieth century American fiction.”

(Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari, Vyakhyata Sahayak, Government Arts and Commerce College Bhilad - Sarigam, Dist. Valsad)

1.Introduction :

Bhasa is known as a poet and a dramatic writer. Bhasa was a certainly a talented dramatist judging from the number and variety of his dramas. By the discovery of thirteen dramas about the year 1909-10, by the late Mr. Ganpati Shastri of Trivendram, it seemed that the lost treasure. The plays of the famous dramatist Bhasa were recovered and Bhasa ceased to be a mere name. The plot of each drama is unfolded in a few effective situation that follow each other in their natural sequence and that are calculated to bring out the sentiment in hand. The style is simple, clear and sweet. It is free from all artificiality and rhetorical devices noticeable in the later Sanskrit dramas. The words are simple and apt. In spite of its simplicity, Bhasa's style is sometimes obscure. Sentences are sometimes elliptical and it is difficult to get at their meaning unless we supply the ellipsis. Another feature of Bhasa's style that contributes to its obscurity is his use of forms of words and expressions that became obsolete in the later Sanskrit literature. The archaic or ungrammatical forms and constructions clearly show that the style of Bhasa was greatly influenced by the style of Epics. Along with many beautiful expressions and ideas of the Epics along with their naturalness and simplicity of diction, Bhasa seems to have unconsciously adopted even the solecisms from his great originals. Bhasa's descriptions are simple, natural and straightforward. Bhasa's Characters are sharply distinguished or individualized. The dramas clearly reflect the spirit of an heroic age.

2. Works of Bhasa :

1. Swapnavasavdattam and Pratignayogadhrayan (based on Udayan legend) 2. Dutvakyam, Dutghtotkach, Karnbhar, Madhyamvyayog, Panchratra, Urubhang (based on Mahabharat) 3. Pratima, Abhishek (based on Ramayana) 4. Balcharitam (based on Krishna legend) 5. Avimarak and Charudatta (original or fictitious).

3. Analysis and Critical Evaluation of the acts of Charadatta :

Act – I : The play begins with prologue without the benedictory Stanza. The Sutradhar is terribly hungry and on top of it his wife pokes fun at him. She is observing a peculiar vow and her husband goes out in search of a good brahmana to invite for dinner. Maitreya, the friend of Charudatta is invited but he refuses because he is busy. Maitreya

remembers Charudatta's past personality and his happiness as contrasted with his present condition. He meets Charudatta and they talk about the miseries of poverty. On the other hand Shakara king's brother-in-law and vita are seen pursuing Vasantsena a courtesan by profession. She is awfully frightened and the two villains harass and threaten her Shakara foolishly gives out that the house of Charudatta, who was loved by Vasantsena was there. In the mean-while Charudatta's made Radanika opens the door and Maitreya comes out with a lamp to go to other worship to the deities. Vasantsena blows off the lamp and enters. Charudatta takes her to be Radanika. Shakara takes Radanika to be Vasantsena and catches her by her hair. Maitreya comes to her rescue Shakara asks Maitreya to tell Charudatta to deliver Vasantsena-Charudatta lands over his mantle to Vasantsena under mistake. When Maitreya and Radnika came, the mistake is discovered. Vasantsena asks for protection. Vasantsena deposits her ornaments with Charudatta and is accompanied home by Maitreya.

Act – II : The second act opens with a conversation between Vasantsena and her maid Madarika. Vasantsena reveals her love for Charudatta and states that the ornaments were deposited with so that she can approach him. The act has two scenes, of Samvahak and Karnapata. The Samvahaka suddenly rushes in and seeks protection from his creditor. He is granted protection and respect too. He says he was in the service of Charudatta as a Shampooer but had to leave it because of Charudatta's loss of fortune. He then became a gambler. Vasantsena is overjoyed to see the Samvahaka praise Charudatta beyond measure. She at once pays off his debt and he decides to abandon the world.

Another scene of Karnapura is now introduced. Karnapura also rushes in excitement. He has performed an adventurous feat of driving away an intoxicated elephant, and has thus saved an ascetic being crushed. He is presented a scented garment by a noble gentleman in appreciation of his heroic deed. He is no other then Charudatta. Vasantsena and Madanika catch a glimpse of Charudatta going away.

Act – III : Charudatta and Maitreya return late at night from a musical concert. They are asleep, when Sajjalaka the burglar makes his appearance. He bores a hole, enters the house and finds that the owner is but a poor. Maitreya in hat he was is sleep gives away the golden casket to Sajjalaka thinking that he was handing it over to Charudatta. In the morning it is discovered that the Vidushaka had himself in sleep help the thief with the booty. Charudatta is naturally disturbed, when his noble wife comes forward and cleverly manages to have her pearl necklace accepted by her self-respecting husband. Maitreya is sent to Vasantsena with the necklace to be given her against her lost deposit.

Act – IV : The last act opens with love-stricken Vasantsena and Madanika. She is engaged in painting the portrait of her beloved, Charudatta. She is sent ornaments coming from Shakara by her mother. She is annoyed and bluntly rejects the offer. Sajjalaka, who is also the lover of Madanika enters. He was committed theft for the sake of Madanika's freedom from slavery. Vasantsena overhears the lover's talk. Sajjalaka discloses that he has robbed Charudatta. Madanika recognizes Vasantsena's ornaments and advises him to go to Vasantsena and return them as Charudatta's man. He agrees after his exit comes Maitreya from Charudatta with the pearl necklace. He delivers the necklace to Vasantsena saying that her ornaments are lost in gambling. Vasantsena quietly accepts it and Maitreya surprised at Vasantsena's behaviour leaves. Now enters Sajjalaka with Madanika. He delivers the ornaments as if they were sent by Charudatta. Vasantsena to their astonishment adorns Madanika with the selfsame ornaments, redeems her from slavery and sends the couple in a carriage. She now hastens to Charudatta in stormy weather as an Abhisarika with the necklace and the play ends herewith.

4. Conclusion : The “Charudatta” belongs to the ‘Prakarana’ variety of Sanskrit dramatic composition. Bhasa is a master of humour. Humour is Bhasa's forte, ‘Charudatta’ is particularly remarkable for humour. Bhasa's characters in his drama at once stand out and impress us with their number, wide variety and range and their personality. All characters are sharply distinguished and invested with their distinct individuality. The descriptions of Bhasa are matter-of-fact and detailed showing close and keen observation.

REFERENCES:-

1. Dr. Tapaswi Nandi (1996). *Introduction of Sanskrit Dramas*, Third Edition : Ahmedabad : University Granth Nirman Board.
2. Purohit, Narmada Sankar B. (1933) *Sanskrit Drama*, First Edition : Ahmedabad : Bhadra.
3. Bhasvirachitam, (1909) *Charudattam*, First Edition : Mumbai : Jamnadas and Sons.

ભારતમાં કેન્દ્ર – રાજ્યના વહીવટી સંબંધો

16

ડૉ. હારુનભાઈ એ, મનસુરી

રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ,

મ્યુ.અર્બન આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ,

મહેસાણા

—: કેન્દ્ર-રાજ્યના નાણાંકીય સંબંધો :—

પ્રસ્તાવના :-

સમવાયતંત્રમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય બંને સ્તરની સરકારોને નાણાંની જરૂરિયાત હોય છે. સામાન્ય રીતે એવું કહેવાય છે કે અર્થ સિવાય ઉપાર્જન નથી. ભારતના બંધારણમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યસરકારો વચ્ચે નાણાંકીય આવકની જુદીજુદી યાદીઓમાં સ્પષ્ટતા કરેલી જોવા મળે છે. ભારતમાં કેન્દ્ર-રાજ્યના નાણાંકીય સંબંધો અંગે બંધારણની કલમ 264 થી 290(A)ની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. આમ છતાં ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાંકીય સંઘર્ષો ચાલુ રહ્યા છે. “સમવાયતંત્રી બંધારણોમાં નાણાંકીય આવકના વિભાગોને લઈને કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે મતભેદ અને સંઘર્ષો ઉત્પન્ન થવા સ્વાભાવિક છે.” ગજેન્દ્ર શુક્લ અનુસાર “નાણાંકીય સંબંધોમાં પણ રાજકારણ અસર કરે છે. કેન્દ્રમાં જે પક્ષની રાજ્યમાં સરકાર હોય ત્યારે રાજ્યને સહેલાઈથી અનુદાન મળે છે. જ્યારે રાજ્યોની વિરુદ્ધ હોય તેવા પક્ષોની રાજ્યોમાં સરકાર હોય ત્યારે આ સરકારો કેન્દ્ર તેમને આર્થિક મદદમાં અન્યાય કરે છે. એમ ફરિયાદો કરે છે આ ફરિયાદોમાં તથ્ય પણ ક્યારેક હોય છે.”

કેન્દ્ર-રાજ્યના નાણાંકીય સંબંધો :-

ભારતમાં નાણાં મેળવવાનો એક મહત્વનો સ્ત્રોત કરવેરા ગણાય છે. જો કે બંધારણ અનુસાર પ્રજા પાસેથી કરવેરા દ્વારા નાણાં પ્રાપ્ત કરવા માટે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની સંમતિ જરૂરી ગણાય છે. કેન્દ્ર અને રાજ્યના કાયદાઓથી મેળવાતી તમામ આવક કલમ – 266 પ્રમાણે સ્થપાયેલા ભારતના સંચિતનિધિ તેમજ દરેક રાજ્યના સંચિતનિધિમાં પહેલા જમા થાય છે. વળી, આકસ્મિક નાણાંકીય જરૂરિયાતો માટે કેન્દ્ર અને રાજ્યકક્ષાએ કલમ 267 પ્રમાણેના આકસ્મિક કે સંકટનિધિઓ સ્થાપવામાં આવેલા છે. સંસદ કે વિધાનસભા કાયદાથી નક્કી કરે તેટલી રકમો આ કોષમાં મૂકવામાં આવે છે જે રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલને આધિન રહે છે.

ભારતમાં કેન્દ્ર સરકારને આપવામાં આવેલા નાણાંકીય સાધનો નીચે પ્રમાણે છે. આવકવેરા, જકાતવેરા, તમાકુ અને તેના ઉત્પાદન પરનો કર, તાર-ટપાલ અને સંદેશાવ્યવહારના સાધનોની આવક, જાહેર યોજનાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી આવક, ચલણ અને ટંકશાળની આવક, રાષ્ટ્રીયકરણ કરેલ ઉદ્યોગોના નફાની આવક, કોર્પોરેશન કર વગેરે.

રાજ્ય સરકારોને આપવામાં આવેલા નાણાંકીય સાધનો નીચે મુજબ છે.

જમીન મહેસુલ, કૃષિ પરના આવક વેરાની આવક, જમીન અને વારસાવેરો, ધંધા રોજગારવેરા, મનોરંજન કર, સ્ટેમ્પવેરો, શિક્ષણવેરો, વિજળીવેરો, વાહનવેરો વગેરે.

આ ઉપરાંત ભારતના બંધારણમાં કેટલીક નાણાંકીય આવકોની વહેંચણી ત્રણ પ્રકારે કરેલી જોવા મળે છે.

(૧) અમુક કરવેરા કેન્દ્ર સરકાર નાખે છે અને ઉઘરાવે છે અને તેની આવક રાજ્યોને આપવામાં આવે છે. આવા કરોમાં ખેતીવાડી સિવાયની મિલ્કત પરનો વારસાવેરો, મૃત્યુવેરો, રેલ્વેની ટિકીટ અને નૂરવેરો, તમાકુ જેવી ચીજો પરની આબકારી જકાત, વર્તમાનપત્રો અને જાહેરખબર પરનો વેરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નાખવામાં આવતા પણ રાજ્યો દ્વારા ઉઘરાવવામાં આવતા કરો જે રાજ્યોના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તેવા કરો આમાં દવા, સૌંદર્યપ્રસાધનો પરનો કર, ટોયલેટની બનાવટો ઉપરની જકાત, વીમા પોલિસીઓ અને સ્ટેમ્પવેરો, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૩) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નાખવામાં અને ઉઘરાવવામાં આવતા પરંતુ કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે હિસ્સામાં આવતા વેરા. આમાં આવકવેરા અને કેટલાક ઉત્પાદન કરનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત, પણ ભારતીય બંધારણમાં કેન્દ્ર-રાજ્યો વચ્ચે અન્ય કેટલીક નાણાંકીય જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. કલમ 275 મુજબ રાજ્યોને વિકાસ તથા કલ્યાણરાજ્યની યોજનાઓ જેવી લાંબાગાળાની આવશ્યકતાઓ માટે નાણાં આપવાની કેન્દ્રની ફરજ છે. નાણાંપંચની ભલામણોને આધારે કેન્દ્ર એવી વધારાની તથા સહાયક ગ્રાન્ટ રાજ્યોને આપે છે. અનુસુચિત જાતિ અને જનજાતિઓના ઉત્કર્ષ માટે કેન્દ્રના આદેશથી ઘડાયેલી યોજનાઓ માટે પણ કેન્દ્ર રાજ્યોને ખાસ ગ્રાન્ટ આપે છે. કેન્દ્ર સરકાર એકમ રાજ્યોને લોન પણ આપે છે. બંધારણની કલમ 280 મુજબ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ નાણાંપંચની પાંચ વર્ષની મુદત માટે રચના કરે છે. નાણાંપંચે કરેલી ભલામણોને આધારે દર વર્ષે સંસદ નક્કી કરે તે મુજબ રાજ્યોને નાણાંકીય વહેંચણી અને અનુદાન આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, ભારતમાં આર્થિક વિકાસ માટે આયોજનપંચની રચના પણ કરવામાં આવી છે.

ઉપરોક્ત તમામ બાબતોનો અભ્યાસ કરતાં જોઈ શકાય છે કે કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંનેના નાણાંકીય આવકના ક્ષેત્રો સ્પષ્ટ હોવા છતાં કેન્દ્રના નાણાંકીય ક્ષેત્રો ચડિયાતા જોવા મળે છે. રાજ્યશાસ્ત્રી પાયલી અનુસાર “વર્તમાન સમયમાં રાજ્યોની પાસે સીમિત સાધનો છે અને પોતાની વધારેમાં વધારે વિકાસ યોજનાઓ માટે તેમને કેન્દ્રની સહાયની જરૂરિયાત રહે છે આથી તેમણે કેન્દ્રના નેતૃત્વનો સ્વીકાર કરવો પડે છે અને ક્યારેક ક્યારેક કેન્દ્રના આદેશ આગળ ઝૂકવું પણ પડે છે.”

કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે નાણાંકીય સંઘર્ષના ક્ષેત્રો :-

ધારાકીય અને વહીવટી સંબંધોની જેમ નાણાંકીય આવકના ક્ષેત્રો અને સત્તા એકમ રાજ્યો કરતાં કેન્દ્ર સરકારને ઘણી વધારે મળી છે. પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી નાની પાલખીવાળા લખે છે કે “ રાજ્યોની સતત વધતી જતી જવાબદારીઓ જોતાં કરવેરા અને આવકની વહેંચણી રાજ્યોને અન્યાયકર્તા છે અને તે કેન્દ્રની તરફેણમાં કરવામાં આવી છે તે બાબતમાં કોઈ ન્યાય બુદ્ધિવાળા અને તટસ્થ નિરીક્ષકના મનમાં કોઈ શંકા રહે તેમ નથી”⁷

દર વર્ષે નાણાંપંચે એકમ રાજ્યોને ફાળવેલા નાણાંમાં વધારો કર્યો હોવા છતાં આ નાણાં અપુરતાં છે જને લીધે રાજ્યોએ કેન્દ્રની આર્થિક મદદ માટે મીટ માંડીને બેસવું પડે છે. કેન્દ્ર સરકારના ઓશિયાળાં બની રહેતાં રાજ્યોએ કેન્દ્ર પાસેથી ઉછીના લેવા પડતાં નાણાં તેમને વધુને વધુ દેવાદાર બનાવતાં રહ્યાં છે. ઘણીવાર આયોજનપંચની ભૂમિકાને લઈને પણ કેન્દ્ર -રાજ્ય વચ્ચે વિવાદોમાં વધારો થયો છે. આયોજનપંચ સમગ્ર દેશની યોજના ઘડે છે પણ દરેક રાજ્યોના પ્રશ્નો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. બંધારણ અનુસાર આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું નિયમન કેન્દ્ર સરકારે કરવાનું છે. કેન્દ્ર સરકાર રાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક રાજ્યોના હિતોમાં સમન્વય સ્થાપિત કરવા ક્યારેક હસ્તક્ષેપ કરે છે અને અને કેન્દ્ર-રાજ્ય સરકારો વચ્ચે મતભેદ પેદા થાય છે.

સમાપન :-

ભારતમાં કેન્દ્ર-રાજ્યોની નાણાંકીય આવકના ક્ષેત્રોની બંધારણીય સ્પષ્ટતા હોવા છતાં નાણાંકીય આવકની બાબતમાં કેન્દ્ર સરકાર જ શક્તિશાળી છે અને એકમ રાજ્યોની સ્થિતિ ઘણી નબળી જોવા મળે છે જેને લીધે બંને સરકારો વચ્ચે નાણાંકીય સંઘર્ષ ચાલતો રહ્યો છે. આ સંઘર્ષો વધુ ના વિસ્તરે તે માટે વિચારવું ઘણું જરૂરી છે. ભારતમાં નિષ્ણાતોમાં એક એવી ચર્ચા જોર પકડતી થઈ છે કે ઉદ્યોગો અને વેપારની બાબતમાં રાજ્યોને પોતાની વાજબી સત્તાઓ ફરી પ્રાપ્ત થાય તે અત્યંત જરૂરી બાબત છે. રાષ્ટ્રીય હિત માટે જરૂરી હોય તે સિવાયના તમામ ઉદ્યોગો અને વેપાર રાજ્યોને સોંપી દેવા જોઈએ. એકમ રાજ્યો પોતાના પ્રદેશના નાગરિકો પર નાખી શકાય તેવા વેરા નાખવાનું કે વેરા વધારો કરવાનું રાખતા રહ્યા છે અને ફક્ત કેન્દ્ર પર નિર્ભર બનતા રહ્યા છે તે રાજ્યોની મર્યાદા તેમણે સુધારવી પડશે.

કેન્દ્ર-રાજ્યના નાણાંકીય સંબંધોના સંઘર્ષનો કાયમી ઉકેલ ‘કાયદાઓથી’ નહીં પરંતુ વ્યવહારુતા અને કેન્દ્રિય નેતૃત્વના રાજ્યો પ્રત્યે ‘હૃદયપલ્ટાનો ભાવ’ મહત્વનો સાબિત થઈ શકે. બીજી બાજુ રાજ્યોએ પણ એ વાત સ્વીકારવી પડશે કે સમગ્ર દેશના મહત્વના ક્ષેત્રોની જવાબદારી કેન્દ્ર નિભાવે છે ત્યારે કેન્દ્રની આવકના સ્ત્રોત અને નાણાંકીય ક્ષેત્રો વધારે હોય તે સ્વાભાવિક છે. વળી, રાજ્યોએ એ વાત પણ સ્વીકારવી રહી કે બંધારણસભાના મહત્તમ સભ્યો કેન્દ્રને નાણાંકીય વધુ સત્તા અને નાણાંકીયક્ષેત્રો આપવાની બાબતમાં એકમતી ધરાવતા હતા. જો કે એકંદરે ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાંકીયક્ષેત્ર સંઘર્ષ હોવા છતાં બંને વચ્ચે વિશેષ પ્રકારની સમાધાન વળી, ભારતમાં બંધારણીય અમલથી આજદિન સુધી નાણાંકીય કટોકટીનો અમલ કરવો પડ્યો નથી જે રાજ્યોની નાણાંકીય ક્ષેત્રોને કેન્દ્રસરકાર દ્વારા સચવાતાં રહ્યાં છે તે વાતની સાક્ષી ગણાવી શકાય.

—: સંદર્ભ ગ્રંથ :-

- (1) શુક્લ ગજેન્દ્ર : ભારતીય રાજકારણ પોપ્યુલર પ્રકાશન,
સુરત, પ્ર.આ. 2011 પેજ નં. — 107
- (2) શુક્લ ગજેન્દ્ર : ભારતીય રાજકારણ પોપ્યુલર પ્રકાશન,
સુરત, પ્ર.આ. 2011 પેજ નં. — 108
- (3) Paylee U.M. : Constitutional Government in India
Asia 1977 Pg. No. 678
- (4) પાલખીવાલા એન.એ. : અમે ભારતના લોકો, નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ
પ્ર.આ. 1987 પેજ નં. — 216

"રેલવે બજેટ ૨૦૧૬-૧૭ એક નજરે"

પટેલ મનોજકુમાર વિષ્ણુભાઈ, મહેસાણા

- ૧.૨૧ લાખ કરોડની યોજનાઓ
- મુસાફર ભાડા નૂર દરો યથાવત્
- માત્ર ચાર નવી ટ્રેનોની જાહેરાત
- હમસફર, તેજસ અને ઉદય નામની ત્રણ સુપર ફાસ્ટ ટ્રેનો દોડાવશે.
- પ્રત્યેક ટ્રેનમાં આમ આદમી માટે 'દીન દયાળુ' અનરિઝર્વડ કોચ જોડાશે
- કુલીઓ હવે પેસેન્જર આસિસ્ટન્ટ તરીકે ઓળખાશે.

રેલવે મંત્રી સુરેશ પ્રભુએ ૨૫મી ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૬ના રોજ રજુ કરેલા વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ના રેલ બજેટમાં મુસાફરો અને ગુડ્સ અને પૂર્વીય પટ્ટાના ફેઈટ કોરિડોરમાં ઉત્તર થી દક્ષિણ, પૂર્વ થી પશ્ચિમ તેમજ દરેક ટ્રેનમાં સિનિયર સિટિઝનને ૧૨૦ લોઅર બર્થ અને મહિલાઓને ૩૩ ટકા અનામતની પણ જાહેરાત કરાઈ છે. સુરેશ પ્રભુએ પોતાનાં બીજા રેલવે બજેટમાં ભાડાના દરોની સમીક્ષા કરીને તેમજ પેસેન્જર અને ગુડ્સ શિડ્યુલમાં ફેરફાર કરીને પેન વ્યવહારને વધુ સ્પષ્ટતાત્મક બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ૧.૨૧ લાખ કરોડની યોજનાઓ સાથેના રેલ બજેટમાં હમસફર, તેજસ અને ઉદય નામની ત્રણ સુપરફાસ્ટ ટ્રેનની પણ જાહેરાત કરવામાં આવી છે. હમસફર એક્સપ્રેસમાં ફુડના વિકલ્પની સાથે ફુલ્લી એરકન્ડિશન્ડ સુવિધા ઉપલબ્ધ થશે તેજસમાં ભારતનાં ટ્રેન વ્યવહારના ભવિષ્યની ઝાંખી કરવામાં આવશે. ૧૩૦ કિલોમીટર પ્રતિ કલાક ની ઝડપે દોડતી તેજસમાં મનોરંજન, સ્થાનિક વાનગીઓ અને વાઈફાઈ જેવી સુવિધાઓ હશે. આ બન્ને ટ્રેનનો ખર્ચ તેના ભાડામાંથી વસૂલ થઈ જશે. ઉદય નામની ટ્રેન રાત્રે દોડાવવામાં આવશે, જેની સાથે અત્યંત વ્યસ્ત રૂટો પર ઉત્કૃષ્ટ નામની એસી(એ.સી.) ટ્રેન પણ દોડાવામાં આવશે. અનરિઝર્વડ મુસાફરોની સુવિધા માટે અંત્યોદય નામની સુપરફાસ્ટ ટ્રેન પણ દોડાવશે. દીનદયાળુ અનરિઝર્વડ (અનરિઝર્વડ) કોચમાં નાનકડી પાણીની પરબો અને મોબાઈલ ચાર્જિંગ પોઈન્ટ્સની પણ સુવિધા અપાશે. રેલ્વે મંત્રીએ ચેન્નઈમાં દેશના સૌથી પહેલા ઓટો હબ અને ઈ કેટરિંગની પણ જાહેરાત કરી છે. ચાલુ વર્ષ ૧૦૦ અને આગામી વર્ષ ૪૦૦ રેલ્વે સ્ટેશન પર વાઈ-ફાઈ સેવા ઉપલબ્ધ બનશે. રેલ્વે કુલીઓ હવે પેસેન્જર આસિસ્ટન્ટ તરીકે ઓળખાશે, જેમને કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમમાં જોડવામાં આવશે. બાર કોડ્ડ ટિકિટસ પણ આ વર્ષે લોન્ચ કરાશે.

આ વર્ષે ૧૭,૦૦૦ બાપો ટોઈલેટસ, સ્ટેશનો પર FM રેડિયો સિસ્ટમ અને દરેક સ્ટેશનો પર સ્થાનિક કલા કારીગરીને પ્રોત્સાહન ઓનલાઈન બુકિંગ માટે સ્ટેશન પર રૂમ વગેરેની પણ રેલ બજેટમાં જાહેરાત કરાઈ છે. આ ઉપરાંત વર્ષ ૨૦૨૦ સુધીમાં દેશના તમામ માનવરહિત રેલ્વે ફાટકો બંધ કરવાનો પણ લક્ષ્યાંક રખાયો છે. નવા વર્ષે બે હાર કિલોમીટરની રેલ્વેલાઈનને ઈલેક્ટ્રિફાઈ (ઈલેક્ટ્રિફાઈ) કરાશે. આ વર્ષે ૩૦૦ મોટા સ્ટેશનોને સીસીટીવી સર્વેલન્સ હેઠળ લાવવામાં આવશે. ઈટિકિટિંગની કામના પણ પ્રતિ મિનિટ બે હજાર ટિકિટ થી વધારીને ૭૨૦૦ ટિકિટ કરાશે. આ ઉપરાંત અમદાવાદ, હૈદરાબાદ, ચેન્નઈમાં સબર્બન રેલવે સિસ્ટમ વિકસાવવાની દરખાસ્ત પણ બજેટમાં કરાઈ છે.

- રેલ બજેટની સાથે સાથે.....
- વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ માં રૂ. ૧.૨૧ લાખ કરોડની યોજનાની જાહેરાત જે ગયા વર્ષ કરતાં ૨૦ ટકા વધારે

- મુસાફર ભાડાંની આવક ૧.૮૪ લાખ કરોડ અને નૂર ભાડામાંથી ૧.૩૨ લાખ કરોડની આવકનાં લક્ષ્યાંક સામે રૂ.૧.૨૧ લાખ કરોડની યોજનાની જાહેરાત.
- પેન્શનરોની ચૂકવાની માટે રૂ. ૪૫,૫૦૦ કરોડ ફાળવાયા, ચાલુ વર્ષ રૂ. ૮,૭૨૦ કરોડની બચત થતાં આવકનો મોટો સ્ત્રોત મળ્યો.
- મહિલાઓની સુરક્ષા માટે ૨૪ કલાક ૧૮૨ હેલ્પ લાઈન નંબર.
- ૨૦૦૦ રેલ્વે સ્ટેશનો પર નાગરિકોની સુવિધા માટે ૨૦,૦૦૦ ડિસ્પ્લે સ્ક્રીન મનોરંજન માટે એફ.એમ રેડિયો ટ્રેનની અંદર પીએસ આધારિત ડિસ્પ્લે.
- મોટાભાગની ટ્રેનોને પ્રતિ કલાક ૮૦ કિમીની ઝડપે ચલાવવાનો લક્ષ્યાંક ૩૧૧ રેલ્વે સ્ટેશનો પર સીસીટીવી દ્વારા નજર વારાણસી અજમેર પુરી અને નાગપટ્ટીનમ જેવાં પાત્રાધામોના રેલ્વે સ્ટેશનોને સુંદર અને રમ્ય બનાવાશે. મુસાફરોનાં ભાડાં માટે રૂ. ૩૦,૦૦૦ કરોડની સબસિડી
- ૧૩૯ નંબર પર કોલ કરીને પણ ટિકિટ રદ કરવાની સુવિધા ટૂંક સમયમાં રેલ્વે સ્ટેશનો પર બાળકોના ભોજન માટે ભોજનની સેવા યોજના ઈ ટિકિટિંગ ની ફરિયાદોને ધ્યાને મોબાઈલ એપ લોન્ચ કરાશે. દેશભરના રેલ્વે સ્ટેશનો પર ૧૭૮૯ ઓટોમેટિક ટિકિટ મશીનો.

રેલ્વે પ્રવાસ કરવા ઈચ્છતા મુસાફરો જો મુખ્ય સ્ટેશને થી ટ્રેન ચૂકી જશેતો તેઓને આગળના સ્ટેશનેથી પણ બોર્ડિંગ કરવા મળશે. ઈન્ડિયન રેલ્વે કેટરિંગ એન્ડ ટૂરિઝમ સર્વિસ (IRCTC) ની વેબસાઈટ પર આગળના બોર્ડિંગ સ્ટેશનનો પણ વિકલ્પ મળી રહેશે. રેલ્વે તંત્રએ ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૬ થી આ બાબતોનો અમલ કરવાની તૈયારી શરૂ કરી દીધી છે. ઓનલાઈન ટિકિટ બુક કરાવતા પ્રવાસીઓ ધણી વખત મુખ્ય સ્ટેશને થી ટ્રેન ચૂકી જતાં હોય છે, જે કારણોસર પ્રવાસીઓએ રેલ્વે તંત્રને આ બાબતની જાણ કરી હતી. જેથી રેલ્વે તંત્રએ બોર્ડિંગ સ્ટેશનના નિયમોમાં સુધારો કર્યો છે.

- ભારતીય રેલ બજેટ એક વિશેષ બજેટ છે, જે સામાન્ય બજેટ થી બિલકુલ અલગ છે. સર્વપ્રથમ ૧૦ સભ્યોની એકવર્ષ સમિતિની ભલામણથી ઈ.સ. ૧૯૨૪ માં તેને રજૂ કર્યું હતું.
- બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં રેલ્વેનાં નાણાકીય પ્રદર્શનમાં સુધારો કરવાના પગલા સૂચવવા બનેલી સમિતિના અહેવાલના આધારે રેલ્વે બજેટ પ્રસ્તુત કરવાની ભલામણ કરાઈ હતી, તેના આધારિત અર્થશાસ્ત્રી વિલિયમ એકવર્ષ હતા.
- રેલ બજેટ લોકસભામાં ધન વિધેયક સ્વરૂપે કેન્દ્રીય રેલ્વેમંત્રી દ્વારા પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. રેલ બજેટનું ટીવીપર સીધું પ્રસારણ ૨૪ માર્ચ ૧૯૯૪ થી શરૂ થયું.
- ભારતીય બંધારણમાં રેલ બજેટ જેવા શબ્દનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી તો પણ તેને બંધારણની કલમ ૧૧૨ અને ૨૦૪ અંતર્ગત લોક સભામાં રજૂ કરવામાં અને પાસ કરવામાં આવે છે.
- સામાન્ય રીતે રેલ બજેટ કેન્દ્ર સરકારના સામાન્ય બજેટનાં એકાદ-બે દિવસ પહેલા રજૂ કરવામાં આવે છે. તેમાં પાછલા નાણા વર્ષનું આર્થિક સર્વેક્ષણ પણ કરવામાં આવે છે.
- ભારતીય રેલ ભારતમાં એક સૌથી મોટું જાહેર ક્ષેત્રનું એકમ (પીએસયુ) છે, તે લગભગ ૧૩.૬ લાખ લોકોને રોજગાર પ્રદાન કરે છે.
- ભારતમાં પહેલીવહેલી મુસાફર ટ્રેન ૧૬ એપ્રિલ ૧૮૫૩માં મહારાષ્ટ્રનાં મુંબઈ અને થાણાની વચ્ચે ચલાવવામાં આવી હતી.
- દિલ્હી ના ચાણક્યપુરીમાં સ્થિત રેલ્વે માહિતી પ્રણાલી (સીઆરઆઈએસ) દ્વારા પહેલીવાર ૧૯૮૬ માં રિઝર્વેશન સિસ્ટમની શરૂઆત કરાઈ હતી.

●બિહારના પૂર્વ મુખ્યમંત્રી લાલુ પ્રસાદ યાદવનાં નામે સતાવાર રેલ બજેટ પેશ કરવાનો રેકૉર્ડ છે, તેઓ યુપીએ સરકાર માં ૨૦૦૪ થી ૨૦૦૯ સુધી રેલમંત્રી હતાં.

●પ્રશ્નિત બંગાળના વર્તમાન મુખ્યમંત્રી મમતા બેનરજી રેલ બજેટ પેશ કરનારા પહેલા રેલ મંત્રી હતા. ૨૦૦૨માં તેમણે અટલ બિહારી બાજપાઘીનાં નેતૃત્વ હેઠળની એનડીએ સરકારનાં રેલમંત્રી તરીકે રેલ બજેટ પ્રસ્તુત (પ્રસ્તુત) કર્યું હતું.

❖ રેલ્વે બજેટનો ઇતિહાસ અને મહત્વપૂર્ણ તથ્યો.....

ટેકનિકલ અર્થમાં બજેટ જેતે વાર્ષિક નાણાકીય અવધિ (મુદત)માં ભારતીય રેલ્વે સાથે સંબંધિત અંધકત આવક અને ખર્ચનું આકલન છે. વસ્તુતઃ રેલબજેટ એક મુખ્ય નીતિગત દસ્તાવેજ છે જે નો ઉપયોગ ભારતીય રેલ્વેના વિકાસ સાથે સંબંધિત કાયદાઓ અને સરકારની પહેલોનું વિસ્તૃત વિવરણ પ્રસ્તુત કરવા માટે કરાય છે. ભારતીય રેલ બજેટ ભારતીય સંસદીય પ્રણાલીની એક અનોખી વિશેષતા છે. ભારત વિશ્વનો પ્રથમ દેશ છે. જ્યાં પરિવહન ક્ષેત્ર માટે એક વિશેષ બજેટની જોગવાઈ છે. ભારતીય રેલ્વે ભારતનાં આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્રીય ભૂમિકા નિભાવે છે. ભારત સરકાર દ્વારા બે બજેટ રજૂ થાય છે. જેમાં એક કેન્દ્રીય અને બીજું રેલ્વે બજેટ છે. રેલ્વે બજેટ ને વર્ષ ૧૯૨૧ થી કેન્દ્રીય બજેટથી અલગ કરવામાં આવ્યું છે. જે માત્ર રેલ્વે મંત્રાલય સાથે સંકળાયેલું હોય છે, જ્યારે કેન્દ્રીય બજેટ ભારત સરકારનાં રેલ્વે સિવાય ના બધા જ મંત્રાલયોને સાકળી લે છે. વર્ષ ૧૯૮૨ થી પ્રથમ રેલ્વે તથા સામાન્ય બજેટ નું ટેલિવિઝન પરથી પ્રસારણ શરૂ થયું હતું. અત્રે યાદ અપાવવું રહ્યું છે. વર્ષ ૧૯૪૭ માં રચાયેલી વચગાળાની સરકારમાં રેલ્વેમંત્રી તરીકે આસીફ અલી અને ૧૯૪૭માં રચાયેલી પ્રથમ મંત્રી મંડળમાં જહોન મથાઈ રેલ્વે મંત્રી તરીકે ફરજ બજાવતા હતા.

❖ સંદર્ભસૂચિ : (સંદર્ભ સૂચિ)

૧)રેલ્વે મંત્રાલય બહાર પાડેલ રેલ્વે બજેટ ૨૦૧૬-૧૭ ની માહિતીનાં આધારે.

૨)WWW.INDIDNRDLWAY.COM

૩)વર્લ્ડ ઈન બોક્સ મેગેઝિન (ISSN-2321-0176)

૪)YOJANA (ISSN-0971-8400)

૫)સંદેશ, ગુજરાત, દિવ્ય ભાસ્કર વર્તમાન પત્રોમાંથી માહિતી ૨૬-૦૨-૨૦૧૬ નાં અંકમાં આપેલ માહિતી નાં આધારે.

૬)Kurukshtra - Journal

स्तोत्रेषु शिवः

पण्ड्या प्रकाशकुमार वासुदेवभाई

(एम.ए., एम.एड्)

➤ प्राक्कथनम्

‘महेशान्नापरो देवः’ संसारेडस्मिन् महेशात् पर देवः अर्थात् अपरः देवो न विद्यते । भगवान् शिवः समस्तजगतः आधि, व्याधि, उपाधि परं भयादि नाशकः वर्तते । जगतः सारभूतम् एकमेव अद्वितीयम् शिवतत्त्वमेवास्ति । शिवस्य स्मरण-मात्रेण संसारक्लेशदुःखादीनां निवृत्तिः संसारक्लेशदुःखादीनां निवृत्तिः अचिरात् जायते । यस्य देवस्य भगवतः वा सूर्यचन्द्रमसौ नेत्रे स्तः तत्र च अकल्याणस्य भावः एव न समुद्यपद्यते । शिवः, शङ्करः अर्थात् कल्याणः प्रसन्नसमाधि अवस्थाज्ञानमिति । भगवतः शिवस्य गुणप्रागट्ये उक्तं च.....

असितगिरिसमं स्यात्कज्जलं सिंधुपात्रे
सुरुतुरुवरशाखा लेखिनी पत्रमूर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न यानि ॥

(शिवमहिम्न स्तोत्रम् 32)

भगवतः शिवस्य महिमा अपरम्पारः एवास्ति अर्थात् शिवः निर्गुणः, सगुणः, निर्विकारः, निरीहः, निर्विकल्पः कथितमित्यत्र विषयस्य पन्थाः शिवास्ते सन्तु । विषयः विशालः अहं बालः तथाडपि प्रयत्नः करोमि ।

➤ शिवतत्त्वविधायकानि स्तोत्राणि

- (1)द्वादशज्योतिर्लिङ्गस्तोत्रम् (2)शिवमानसपूजास्तोत्रम्
- (3)शिवपञ्चाक्षरस्तोत्रम् (4)शिवमहिम्नःस्तोत्रम्
- (5)शिवषडक्षरस्तोत्रम् (6)रूद्राष्टकम्
- (7)शिवनामाष्टकम् (8)चन्द्रशेखराष्टकम्
- (9)वेदसार शिवस्तवः स्तोत्रम् (10)निर्वाणष्टकम्
- (11)अर्धनारीश्वरस्तोत्रम् (12)बिल्वाष्टकम्
- (13)शिवताण्डवस्तोत्रम् (14)शिवाष्टकम्
- (15)सिद्धनाथदशकम् (16)अरण्येश्वरस्तोत्रम्
- (17)मन्त्रगर्भवैजनाथस्तोत्रम् (18)पशुपतिअष्टकम्
- (19)श्रीनटराजस्तुतिः (20)नारेश्वरस्तोत्रम्

(21)भूतनाथस्तवः स्तोत्रम् (22)मन्त्रगर्भमृत्युञ्जयस्तोत्रम्

(23)शिवभजनात्मकं स्तोत्रम् (24)विश्वनाथाष्टकम्

➤ विषयनिरूपणम्

‘शिवोऽहं शिवोऽहं
सच्चिदानन्दोऽहम् ।’

भगवान् शिवः स्तोत्रेषु सच्चिदानन्दघनस्वरूपः ऊँकारस्वरूपश्च प्रतिभाति, समस्तप्राणीनाम् कल्याणकर्ता, धर्ता, हर्ता, एवं भर्तारूपम् शिवतत्त्वमस्ति ।

➤ भगवतः शिवस्य कार्यम्

‘श्मशानेष्वक्रीडा स्मरहरपिशाचाः सहचराः
श्चिताभस्मालेपः स्त्रगपि नृकरोतिपरिकरः ।
अमंगल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं
तथाऽपि स्मर्तॄणां वरद परमं मंगलमसि ॥’

(शिवमहिम्नस्तोत्रम्-24)

‘भगवान् शिवः अमंगलहारि परं मंगलकर्ता अपि च स्मर्तॄणां वरदोऽपि शिवतत्त्वमस्ति ।’

➤ स्तोत्रेषु शिवस्य वैविध्यम्

शिवः स्वयं अर्कः सोमः पवनः हुतवहः, आपः, व्योमः, धरणिः आत्मा इत्यादिरूपं शिवतत्त्वमेवास्ति ।

त्वकर्मस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवह
स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरमिरात्मात्वमिति च ।

(शिवमहिम्नस्तोत्रम्-26)

➤ शिवस्य ज्योतिर्लिङ्गानि

भगवतः शिवस्य द्वादशज्योतिर्लिङ्गानि द्वादशदित्या स्वरूपाणि मन्यन्ते ।

यथा-

‘सौराष्ट्रे सोमनाथं च श्रीशैले मल्लिकार्जुनम् ।
उज्जयिन्यां महाकालं ऊँकारममलेश्वरम् ॥’ इत्यादि....

(शिवद्वादश ज्योतिर्लिङ्ग स्तोत्रम्)

सम्पूर्णसंस्कृतसाहित्याकाशे शिवतत्त्वम् प्रजानाथं नाथेति प्रतिपादितम् परं निराकारः सगुणः निर्गुणेति शिवतत्त्वम् प्रोक्तम् ।

शिवमानसपूजायाम् आदिगुरुशङ्कराचार्यः कथयति यत् -

आत्मा त्वं गिरिजामतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहम्
पूजा ते विषयोपभोगरचना निद्रा समाधिस्थितिः ।

संचारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरा
यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शंभो तवाराधनम् ॥
जीवनमार्गः अर्थात् सर्वावस्थासु संसेव्यमानं शिवतत्त्वम् एवाडस्ति ।
➤ भगवतः शिवस्य स्वरूपम् ।

नागेन्द्रहाराय त्रिलोचनाय
भस्मांगरागाय महेश्वराय ।
नित्याय शुद्धाय दिगम्बराय
तस्मै 'न'काराय नमः शिवाय ॥
यक्षस्वरूपाय जटाधराय
पिनाकहस्ताय सनातनाय ।
दिव्याय देवाय दिगंबराय
तस्मै 'य'काराय नमः शिवायः ॥

(शिवपञ्चाक्षरस्तोत्रम्)

नागः, त्रिलोचनम्, अङ्गेषु भस्म, दिगम्बरो देवः महादेवः अस्ति ।
दिव्यमूर्तिः देवः, पिनाकहस्तः, जटाधारकः, यक्षस्वरूपः सनातनश्च शिवः ज्ञेयः ॥

➤ शिवलिङ्गस्य माहात्म्यम्

शिवः गुरुरूपः षडक्षरस्तोत्रे प्रतिपादितम् । यथा
यतो जायते पाल्यते येन विश्वं
तमीशं भजे लीयते यत्र विश्वम् ।

ज्ञानस्य देवतारूपः शिवः ज्ञेयः यथा -

“ज्ञानमिच्छेत् महेश्वरात्”

सर्वव्यापी सर्वलोकभयङ्करः जगन्नाथः इत्यादिनामानि स्तोत्रेषु सम्प्राप्यते । लिङ्गाष्टके दृश्यते
चेत् .....

ब्रह्मामुरारीसुरार्चितलिङ्गं निर्मलभासितं शोभितलिङ्गम् ।
जन्मजदुःखविनाशकलिङ्गम् तत्प्रणमामि सदाशिवलिङ्गम् ॥

(लिङ्गाष्टकम्-1)

➤ निराकारं शिवतत्त्वम् ।

प्रायेण शिवतत्त्वम् सुस्पष्टम् अनेन श्लोकेनैव ज्ञातुं शक्यते....

नमामीशमीशानं निर्वाणरूपं

विभुं व्यापकं ब्रह्मवेदस्वरूपम् ।

निजं निर्गुणं निर्विकल्पं निरीहं

चिदाकाशमाकाशवासं भजेऽहम् ॥

भगवतः शिवस्य पर्यायः शुभसङ्कल्पः, कल्याणमिति ज्ञेयम् । यत्र कुत्रापि चैतन्यं सम्भवति दृग्गोचरं च जायते तत्र शिवतत्त्वम् सञ्चरति इति विज्ञेयम् ।

समस्तेषु स्तोत्रेषु शिवस्य माहात्म्यं दिव्यतया गानं कृतम् यथा कालविजयः, मृत्युञ्जयेति विषयेषु शिवतत्त्वम् स्तोत्रे अमरतत्वं प्राप्यते सिद्धं जायते च ।

➤ निष्कर्षः

अस्मिन् किल कलिकाले शिवस्य भक्तिः चिंतनं मननमेव मोक्षदायकं ज्ञेयम् । शिवस्य महिमागानं अकालमृत्युहरणं, सर्वव्याधिविनाशनम् परं पुनर्जन्मनिवारकम् विदितं हि शास्त्रेषु ।

स्त्रीत्रेषु शिवः एवं प्रतिभाति यत् ...

तव तत्त्वं न जानामि कीदृशोऽसि महेश्वरः ।

यादृशोऽसि महादेवः तादृशाय नमो नमः ॥ (शिवमहिम्नस्तोत्रम्-41)

शिवतत्त्वम् ज्ञानसान्निध्यप्रदायकं, त्रिकालजातपापस्य विमुक्त्यर्थं परं शिवलोकप्राप्तिः हेतवे विशदेन वर्णितम् । शिवस्य स्वरूपं कार्यञ्च मनोहरं दिव्यं अदभूत अनौपम्यं च विज्ञेयम् सुराः परं असुराश्च भगवतः आराधनां कुर्वन्ति स्म परं सिद्धिः शुद्धिः, सात्त्विकमतिः प्राप्तुकामः शिवं ध्यायेदिति । अन्ते च .....

करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा

श्रवणनयनजं वा मानसं वाडपराधम् ।

विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व

जय जय करुणाब्धे श्रीमहादेव शंभो ॥

(श्रीशिवमानसपूजा-5)

संदर्भग्रंथाः-

1. रङ्ग हृदयम् रङ्गावधूतः (गुजरात नारेश्वर)
2. शिवउपासना कलायम् प्रेरणा ठाकोर (मध्यप्रदेश-रतलाम)
3. स्तोत्ररत्नावली गीता प्रेस, गोरखपुर
4. याज्ञिकरत्नम् डॉ. मुकुन्दचन्द्र एस. ठाकर
5. पाथेयः दत्तमंदिर-गांधीनगर गुजरात

त्याग की मूर्ति ; गबन की जालपा

19

प्रो.कटुवा विनोद मालशी
आर्ट्स & कोमर्स कोलेज -मुन्द्रा ।

भारतीय समाज को करीब से जानना चाहते हो तो आप को प्रेमचंद का साहित्य पढ़ना चाहिए । प्रेमचंद के साहित्य में चाहे वह कहानी हो या उपन्यास उसमें भारतीय समाज का वास्तविक अंकन हुआ है । प्रेमचंद ने अपने साहित्यिक जीवन में स्त्री चरित्र को महत्व दिया है । उनका गबन उपन्यास तो स्त्री समस्याओं का मानो झरोखा ही है । इसमें स्त्रियों की आभूषणप्रियता के साथ-साथ मोह के त्याग की कथा है । प्रस्तुत उपन्यास में ऐसे भावों का वहन करनेवाला पात्र है जालपा ।

प्रेमचंद ने जालपा को केंद्र में रखकर भारतीय नारी को महत्व प्रदान किया है । समग्र उपन्यास का केंद्रबिंदु जालपा का पात्र ही है । वह त्याग की मूर्ति के रूप में हमारे सामने आती है । उपन्यास के प्रारंभ में लेखक ने जालपा के पात्र को आभूषणप्रिय पात्र के रूप में प्रस्तुत किया है । पिता ने माँ के लिए चन्द्रहार खरीदा था ,वैसा ही उसे भी चाहिए । जब शादी में भी ससुराल से चन्द्रहार नहीं आता तो ससुरालवालों का जीना दूभर कर देती है । बात-बात में ससुरालवालों को ताने देती रहती है । जब तक चन्द्रहार नहीं मिलेगा ,तब तक कोई भी गहना नहीं धारण करूंगी ,ऐसा प्रण भी लेती है । जब गहनों की चोरी हो जाती है तो खाना-पीना भी छोड़ देती है । माता के द्वारा भेजा गया चन्द्रहार भी वापस लौटा देती है । जब उसका पति रमानाथ उसके लिए गहने लाता है तो वह आनंदित हो जाती है ,किन्तु समय करवट लेता है । रमानाथ के द्वारा गबन किये गये गहनों के बारे में उसे पता चलता है तो मोहभंग होता है । गबन के डर से रमानाथ धर छोड़कर भाग जाता है परन्तु जैसे ही जालपा को सम्पूर्ण वास्तविकता का पता चलता है तो ,वह अपना चन्द्रहार बेचकर सारा कर्जा चुका देती है । जालपा रमानाथ के धर से भाग जाने के लिए खुद को जिम्मेदार मानती है ।

गबन में एक ओर प्रसंग भी है ,जो जालपा के त्याग की पूर्ति करता है । जब चरनदास पैसे मांगने आता तो वह अपने कंगन बेचकर उसके रूपए दे देती है । अपने पति के साथ जो हालात बने उसके लिए वह अपनी आभूषणप्रियता को दोषी मानती है । यहाँ लेखक ने बताया है कि कोई भी व्यक्ति अच्छा हो या बुरा बनता है ,उसके पीछे आसपास की परिस्थितियाँ भूमिका निभाती हैं । जालपा की आभूषणप्रियता पीछे भी जालपा के लालन-पालन को महत्वपूर्ण माना है । उसके पिता हमेशा बाहर से आते तो उसके लिए कोई न कोई गहना ही खरीदकर लाते थे । जालपा जब छोटी थी तो उसकी दादी ने भी उसको गहनों की बात बताई थी । इस प्रकार धर,स्त्री चर्चा,ससुराल, सखियाँ आदि सभी में आभूषणमंडित वातावरण की वजह से ही जालपा को आभूषण से इतना लगाव हो गया था ।

रमानाथ का धर से भाग ने के साथ ही जालपा का आभूषण प्रेम मोहभंग होता है । आखिरकार एक दिन उसने इन सब चीजों को जमा करवा दिया- मखमली,स्लीपर, रेशमी मोज़े, तरह-तरह की बेलें ,फीते, पिन, कन्धियाँ,आईने कोई कहाँ तक गिनाए । अच्छा खासा एक ढेर हो गया ।

वह इस ढेर को गंगा में डूबा देगी और अब से एक नये जीवन का सूत्रपात करेगी | इन्हीं वस्तुओं के पीछे आज उसकी यह दशा हो गई है | आज वह इस मायाजाल को नष्ट कर डालेगी | यह यात्रा अँधेरे से उजाले की, मिथ्या से सत्य की थी | आज से उसके नये जीवन का आरम्भ होगा | इस प्रकार वह त्याग का प्रण लेती है | पिताजी धर ले जाने के लिए आते हैं तो वह उनके साथ भी नहीं जाती और जब ससुर बीमार हो जाते हैं तो वह भयानक बीमारी में भी उनकी सेवा करती है | सब त्याग कर वह सादगीसभर जीवन व्यतीत करती है |

जालपा को जैसे ही रमानाथ के कलकते में होने का पता चलता है तो वह कलकता जाने के लिए तैयार हो जाती है और अपने देवर के साथ सुदूर चले जाने का साहस भी करती है | उसको जैसे ही रमानाथ के पकड़े जाने की खबर मिलती है तो वह उनसे मिलकर उन पर गबन का कोई मुकदमा नहीं है ऐसा साबित करती है | किन्तु रमानाथ स्वार्थी हो गया है ,उसके गलत बयान से न जाने कितने बेगुनेहगारो को कारावास और फांसी होगी | ईन सबके पीछे वह अपने आपको दोषी मानती है | रमानाथ जब उसे मिलने आता है और रूपए की थैली देना चाहता है तो जालपा ने व्यथित कंठ से कहा- “ मैं शायद उस थैली को हाथ से छूती भी नहीं ,आज मालूम हो गया,तुम मुझे कितनी नीच, कितनी स्वार्थिनी,कितनी लोभी समजते हो | इसमें तुम्हारा कोई दोष नहीं,सरासर मेरा दोष है | अगर मैं भली होती ,तो आज यह दिन ही क्यों आता ? जो पुरुष तिस-चालीस रूपए महीने का नौकर हो ,उसकी स्त्री अगर दो-चार रूपए रोज खर्च करे,हजार-दो हजार के गहने पहनने की नियत रखे ,तो वह अपनी और उसकी तबाही का सामान इकट्ठा कर रही है |अगर तुमने मुझे धनलोलुप समजा तो कोई अन्याय नहीं किया | मगर एक बार जिस आग में जल चुकी,उसमें फिर न कुदुगी | ईन महीनों में मैंने उन पापो का कुछ प्रायश्चित किया है और शेष जीवन के अन्त समय तक करूंगी |

जालपा के समजाने पर भी रमानाथ ने बयान नहीं बदला | सजा पानेनालों में खाली दिनेश है | बाकी लोगों के धर को तकलीफ नहीं होगी ,ऐसा देवीदीन से पता चलते ही जालपा दिनेश के धरवालों की सहायता के लिए उनके यहाँ काम करने लगती है | जब कुछ दिनों के बाद रमानाथ जालपा को काम करते देखता है तो उसका हृदय परिवर्तन हो जाता है और जज के धर जाकर सच्चाई बता देता है |

इस प्रकार जालपा का चरित्र हमारे सामने एक त्याग की मूर्ति के रूप में आता है ,जो अपने परिश्रम से अपने पति को भी जूठा बयान देने से रोकती है | अगर जालपा त्याग और पश्याताप नहीं करती तो रमानाथ में भी परिवर्तन नहीं आता | सचमुस जालपा एक त्याग की मूर्ति बनकर हमारे सामने आती है और सबका भला करती है |

दलित साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि

आहिर ज्योतिका एस

एम,ए,हिन्दी

मुलाकाती व्याख्याता आर्ट्स & कोमर्स कोलेज -मुन्द्रा।

भूमिका :-

भारतीय साहित्य में उभरी नई साहित्यिक संकल्पनाओं नारी-अस्मिता, दलित-अस्मिता, एवं आदिवासी-अस्मिता के चलते २१ वीं सदी साहित्यिक उपलब्धि की सदी मानी जायेगी। भारतीय साहित्य से पूर्व विश्व साहित्य मंच पर ये नये साहित्यिक विमर्श 'FEMINISM' एवं 'BLACK LITERATURE' की संज्ञा के तहत अपनी विशेष पहचान के साथ स्थायी जगह बनाने में सफल रहे हैं। भारतीय साहित्य में इन तीनों विमर्श के उदभव के मूल में वर्चस्ववादी मानसिकता रही है। चाहे वह वर्ण व्यवस्थाजनित 'जातिभेद' (castism) की आड़ में पनपनेवाली सवर्ण (ब्राह्मणवादी) मानसिकता हो या फिर पितृ सत्तात्मक व्यवस्था से उपजे लिंगभेद (gender bias) से जन्मी पुरुष वर्चस्ववादी मानसिकता। ये दोनों 'जातिभेद' और 'लिंगभेद' अंततः वर्चस्ववादी मानसिकता के ही दो खौफनाक रूप हैं। वर्चस्ववादी मानसिकता की ज्यादातियों, जो हुकमी, षड्यंत्रों-कुचक्रों के चलते ही भारतीय समाज का एक बहुत बड़ा वर्ग (स्त्री, दलित, और आदिवासी) न केवल पशु से भी बदतर हालत में जीवन जीने को बाध्य होता रहा, बल्कि उसकी हेवानियत ने उन्हें इतना आतंकित बना दिया कि यह समुदाय अस्मिता-अस्तित्वहीन हुए मनुष्य के रूप में अपनी पहचान खो बैठा।

आज का नारी, दलित एवं आदिवासी-लेखन एक साहित्यिक मुहिम के तहत सामाजिक परिवर्तन की चाह लेकर अस्मिता-अस्तित्वहीन हुए मानव समुदाय को गौरवान्वित कर उसकी 'मनुष्य' के रूप में पुनः प्रस्थापना के लिए प्रतिबद्ध भी है और कृत संकल्प भी। इन तीनों ही विमर्शों ने निश्चय ही हिन्दी साहित्य को एक नया और विशिष्ट आयाम प्रदान किया है। उनके केंद्र में सामाजिक सरोकार हैं और अभिशप्त समाज की व्यवस्था, व्यथा-कथा को बहुत ही प्रामाणिकता से उभारा गया है। जहाँ तक दलित साहित्य का सवाल है उसके केंद्र में मनुष्य है। दलित साहित्य की बुनियाद है बुद्ध, कबीर, फुले, आम्बेडकीय विचारदर्शन। आज का दलित लेखन शिक्षा संगठन, संघर्ष एवं समता-स्वतन्त्रता बन्धुत्व रूपी दलितोत्थान अभियान के क्रान्तिकारी विचारों से उर्जावान होता जा रहा है।

दलित शब्द का अर्थ एवं परिभाषा :-

भारतीय संस्कृति और सामाजिक परिप्रेक्ष्य में देखे तो दलित वह व्यक्ति है, जो निम्न सामाजिक स्थिति का अनुभव करता है, जिसके जीने के अधिकारों को छिना गया है मात्र जन्म और जाति के आधार पर जिनको समाज में उपेक्षित जीवन जीने को मिला हो। मनुष्य के रूप में उनके अस्तित्व को नकारा गया है। मानव के रूप में जिनके अधिकारों को ठुकराया गया है। जिन्हें सदियों से सवर्ण समाज ने दबाकर रखा है, जिन्हें सामाजिक, धार्मिक एवं आर्थिक सुविधाओं से वंचित बनाये रखा है। यहाँ निम्न सामाजिक स्थिति से वर्ण व्यवस्था अथवा जातिभेद का अर्थ अभिप्रेत है।

दलित शब्द का कोशगत अर्थ :-

शब्दकोश के अनुसार भी दलित शब्द के भिन्न अर्थ मिलते हैं। जैसे डॉ.हरदेव बाहरी के हिन्दी कोश के अनुसार 'दलित' का अर्थ है -कुचला हुआ,दबाया हुआ। तो कहीं दलित शब्द को इस रूप में दिया गया है -दल +कत अर्थात् टुटा हुआ - चिरा हुआ,फाड़ा हुआ,टुकड़े-टुकड़े किया हुआ,फैला हुआ।

संस्कृत भाषा में - शुद्र-चौथे वर्ण का पुरुष (कहा जाता है कि वह पुरुष ब्रह्मा के पैरों से उत्पन्न हुआ- पदभ्यां शुद्रो अजायतः) आर्यों के मुख्य चार मुख्य वर्णों में से अंतिम वर्ण का पुरुष।

हिन्दी भाषा में -अंत्यज - अंतिम वर्ण में पैदा हुआ,शुद्र।

अस्पृश्य - जो छूने योग्य न हो।

दलित -जिसका दलन हुआ हो ,जो कुचला गया हो (१) मसला हुआ ,मर्दित (२) दबाया, रौंदा या कुचला ,वर्जित (३) विनष्ट किया हुआ।

शूद्र- भारतीय समाज की धुरी के समान वर्ण-व्यवस्था के मुताबिक अंतिम वर्ण (निम्न वर्ण)का।

अछूत- ऐसा व्यक्ति जो छूने योग्य न हो।

शोषित - जिस वर्ग का सदियों से सामाजिक, धार्मिक,आर्थिक ,नैतिक एवं शारीरिक रूप से शोषण होता रहा हो।

पीड़ित -जो व्यक्ति सदियों से अभिजात्य वर्ग के अन्याय,अत्याचार से पीड़ा भोग रहा है।

वंचित -जिस किसी को वैदिक काल से शिक्षा,धर्म,संस्कृति एवं मानवीय अधिकारों से वंचित रखा गया है।

उपेक्षित -जो व्यक्ति सदियों से सवर्ण समाज द्वारा अवहेलना जेलता आया है।

प्रताड़ित- जो मनुष्य सदियों से अपने अधिकारों से वंचित होकर परेशान होता रहा है।

अतः दलित वह है जो भारतीय समाजव्यवस्था के कारण सदियों से सताया गया है। अस्तु डॉ.चन्द्रकुमार वरठे के शब्दों में कहे तो -“ दीनता,दासत्व,अपमान,जाती ,वर्ग विश्व बन्धुत्व तथा क्रान्तिबोध के अलावा भी जितने भाव-बोधों का ज्ञान इस शब्द से हो सकता है -वही दलित है।

दलित साहित्य के प्रेरणास्त्रोत :-

दलित आंदोलन या जातिविरोधी आंदोलन का शुभारम्भ बुद्ध और महावीर के विचारों और सिद्धांतों से हुआ था। गौतम बुद्ध ने वेदों के प्रामाण्य को वैदिक कर्मकांड को एवं वैदिक हिंसा आदि को चुनौती दी थी। बुद्ध के प्रहार से पुरानी ब्राह्मणवादी व्यवस्था बदली थी। आगे चलकर जाती विरोधी आंदोलन को सशक्त बनाने में महात्मा ज्योतिबा फुले,श्री नारायण गुरु, रामास्वामी नायकर, बाबासाहब भीमराव आंबेडकर ,महात्मा गाँधी और जगजीवन राम ,काशीराम आदि की भूमिका महत्वपूर्ण रही है। इनमें भी महात्मा ज्योतिबा फुले एवं डॉ. बाबासाहब भीमराव आंबेडकर का नाम विशेष रूप से उल्लेखनीय है।

महात्मा ज्योतिबा फुले :-

महात्मा फुले (सन १८२७ -१८९०) उन्नीसवीं सदी के महाराष्ट्र में जन्मे एक निचली जाती से आए सामाजिक क्रांति के अग्रदूत थे। उन्होंने भारतीय समाज -व्यवस्था और हिंदू धर्म की एक सम्यक समीक्षा प्रस्तुत की। भारतीय समाज वर्ण व्यवस्था पर आधारित था। उन्होंने इसके दैवी निर्धारण के विचार को चुनौती दी। उनके विचार से निम्न वर्णों को छलने के लिए ही ऐसा दावा किया जाता था। उन्होंने हिन्दुओं के धार्मिक ग्रंथों के खोखलेपन का पर्दाफाश करने का निश्चय किया। उन्होंने हिन्दुओं के धार्मिक ग्रंथ ,सामाजिक व आर्थिक दासतासे मुक्त कराने और समानता तथा स्वतन्त्रता के आधार पर एक नए समाज की रचना की संकल्पना की

थी | जिस पर समाज में जाती-पाती का भेदभाव न हो, धर्म का छल और मिथ्या आडम्बर न हो, स्त्री-पुरुष को समान अधिकार प्राप्त हो | विशेषकर नारी, दलितों और पिछड़ों को अंधकारमय जीवन से निकालकर शिक्षा के आलोक द्वारा मानवीय जीवन जीने स्वतंत्र वातावरण में साँस लेने और आत्मविश्वास के साथ अपनी आर्थिक व सामाजिक स्थिति सुधरने के लिए उन्हें प्रेरित किया और अपने अधिकारों के प्रति दलितों को जागृत किया |

महात्मा फुले का दृढविश्वास था की शिक्षा समाज- परिवर्तन का प्रभावी माध्यम है | सदियों से पिछड़े हुए दलितों एवं स्त्रियों को उपर उठाना है तो शिक्षा के आलावा दूसरा रास्ता नहीं है | शिक्षा के सहारे ही वे यह जन लेगे कि वे आज जहाँ हैं वहाँ क्यों हैं ? अतः १८४८ ई. में पुणे के भिड़े बाड़े में शुद्रातिशुद्र लड़कियों के लिए विध्यालय आरंभकर इस शुभ कार्य का श्री गणेश किया | इस क्षेत्र में कार्य करनेवाले वे पहले भारतीय थे | इस विध्यालय में अध्यापन कार्य करने के लिए शिक्षिका मिलना कठिन था | अतः ज्योतिबा ने स्वयं अपनी पत्नी सावित्रीदेवी बाई को इस कार्य के लिए तैयार किया और १८५१ ई. में अछूतों के लिए पहली पाठशाला खोली | उच्चवर्णीय शिक्षकों में शुद्रातिशुद्रों के प्रति आत्मीयता न होने के कारण ज्योतिबा फुले की धारणा थी कि उन्हें पढ़ाने के लिए इस पीड़ित वर्ग के बिच से उनकी जाती के शिक्षक तैयार करना जरूरी है | वे कहते थे कि ब्राह्मणों की तरह तुम शिक्षक बनो, उनका स्थान लो |

डॉ. भीमराव आंबेडकर:-

डॉ. आंबेडकर के आदर्श महात्मा बुद्ध, संत कबीर और सबसे अधिक ज्योतिबा फुले थे | ज्योतिबा फुले ने सामाजिक बदलाव की जो लड़ाई लड़ी थी उसने आंबेडकर के जीवन को सबसे अधिक प्रभावित और प्रेरित किया था | आंबेडकर के जीवन का एक मात्र लक्ष्य था - दलित समाज का सर्वांगी विकास और कल्याण | वे कहा करते थे - मेरी कोई आकांक्षा नहीं है | मुझे इस बात का गर्व है कि मैं दलित वर्ग में पैदा हुआ हु तथा दलितों के हक और अधिकार की लड़ाई लड़ रहा हूँ | बाबा साहेब अपने समय में जिस समाज की लड़ाई लड़ रहे थे - वह सदियों से सोया हुआ समाज था | ऐसे मूक, बधिर और अंधे समाज का नेतृत्व करना अपने आप में कितना मुश्किल कार्य था, यह सहज ही अंदाजा लगाया जा सकता है | किन्तु अपनी प्रखर प्रज्ञा अपरिमित धैर्य से किसी भी पीकर के प्रलोभन या अवसरवाद में फंसे बिना और हिंसा का सहारा लिए बिना कलम-किताब के सहारे ही उन्होंने दलित हित की साड़ी लड़ाईयां जित ली थी |

आंबेडकर ने दलितों की दुर्दशा के लिए हिन्दू शास्त्रों को उतरदायी माना था | उनकी मान्यता थी कि शास्त्रों की रचना ब्राह्मणों द्वारा अपने निहित स्वार्थों की रक्षा के लिए की गई है | महात्मा फुले की भांति ही आंबेडकर भी दलितों के विकास के लिए शिक्षा के प्रचार-प्रसार को अत्यधिक महत्व देते थे | दलितों में शिक्षा के विकास के उद्देश्य से उन्होंने ' पीपुल्स एज्युकेशन सोसायटी ' नामक संस्था बनाई | बम्बई में २८ जून १९४९ में सिध्दार्थ कोलेज तथा ओरंगाबाद में १ सितम्बर १९५१ को मिलिंद कोलेज की स्थापना की |

आंबेडकर ने अस्पृश्यता के उन्मूलन के लिए अथाक प्रयास किए | उनका मानना था कि अस्पृश्यता के उन्मूलन के बिना देश की प्रगति नहीं हो सकती | आंबेडकर की मान्यता थी कि धर्म मनुष्य के लिए है, मनुष्य धर्म के लिए नहीं |

निष्कर्ष:-

दलित साहित्य का विषय क्षेत्र अन्यन्त व्यापक है | वह सामाजिक वैषम्य, अमानवीयता तथा तदजनित क्रूर यन्त्रनाओ, धार्मिक दम्भ एवं मिथ्याभिमान, अंधविश्वास, कुरीतियों, मानव अधिकारों का दहन करनेवाले तत्वों के खिलाफ आवाज उठानेवाला, शोषित, पीड़ित, बेधर, भूखे-प्यासे, वंचित, धृणित और उपेक्षित जनसमूह का प्रतिबंध लेखन है |

दलित साहित्य परिवर्तनशीलता को अस्वीकार करनेवाले सभी धर्मों का निषेध करता है । दलित साहित्य अन्याय,अत्याचार,भेदभाव,असमानता आदि को खत्म करके न्याय,समानता व मानववाद को विजेता के रूप में देखना चाहता है ।

संदर्भ सूचि :-

- (१) डॉ.हरदेव बाहरी-हिन्दी शब्दकोश -पृष्ठ -३८६
- (२) रामचन्द्र वर्मा-संक्षिप्त हिन्दी शब्द सागर- पृष्ठ -३५
- (३) डॉ.चन्द्रकुमार वरठे-दलित साहित्य आंदोलन - पृष्ठ -६८
- (४) डॉ.रामगोपाल सिंह - डॉ. आंबेडकर विचार दर्शन -- पृष्ठ -१५५
- (५) डॉ.चन्द्रकुमार वरठे-दलित साहित्य आंदोलन - पृष्ठ-७६
- (६) डॉ. पुरुषोत्तम सत्यप्रेमी -दलित साहित्य और सामाजिक न्याय - पृष्ठ-८३-८४
- (७) वही- पृष्ठ-८४
- (८) वही- पृष्ठ-८८

GANDHIYAN ECONOMIC THOUGHTS

21

Dr. (Mrs.) DINA HARESH LODHIYA
Assi. Prof. in Economics
Bahauddin Govt. Arts College
College Road,
Junagadh

Introduction:

There's a lot in Gandhian economics that is immediately useful. It is micro-group organizing for self-reliance and local production and can be seen in urban, suburban, and exurban environments as well as rural villages. We are accustomed to believe that the widespread poverty observable in the less-developed economies reflects the inadequate modernization of these economic systems. Gandhi asserted, on the contrary, that the growing poverty of the backward economies was the direct result of an excessive and indiscriminate preference for technical modernization. Before any improvement in conditions of living of the masses can be looked for, growing structural unemployment must be halted. Investible resources being limited, growing structural unemployment can be halted only by revitalizing the labour-intensive occupations of the traditional sector. This is the kernel of Gandhian economic thought; the fundamental analytical insight from which the rest of Gandhian economic thought can be derived as a series of elaborations. The solution in each case is the same - the development of dispersed but numerous rural industries which can, at the same time, relieve the burden of agrarian unemployment and provide an expanded supply of consumer goods.

Gandhi's basic development strategy:

We have seen that Gandhi's basic development strategy is one of increasing the weight age of labour-intensive activities in the investment-mix so as to bring about a reduction in structural unemployment. The next step, in the context of contemporary conditions, is to see how this idea can be fitted into a theory of investment allocations in a framework of development planning.

- Gandhi poses the planning choice as between more employment and more accumulation in the current period. A second point... is that the problem of making adequate provision for the future is posed on an objective basis; in the form of the condition that the rate of capital accumulation must exceed or equal the rate of growth of the labour force. By posing the employment target both concretely and objectively as a certain minimum increase to be attained in the current period; it brings employment planning to a relevant and practical level. By posing the planner's decision problem as an exercise in satisficing choice, it rejects the conventional superstition that the planner has the duty of determining a social intertemporal optimum. Finally, the approach directs attention to the importance of 'balance' in investment allocations and develops it into a trenchant critique of the ideology of rapid growth via investment imbalance.

The low rate of reinvestment in the labour-intensive activities can be increased by three types of changes. First, the rates of reinvestment actually prevailing in the labour-intensive sector can be improved by (a) better arrangements for 'marketing' its products, (b) better organized and less exploitative modes of credit and input supply, and (c) building into the credit-and-marketing cycle institutionalized processes of 'retention and reinvestment' of savings. These are in fact the critical functions which Gandhi set as the prime targets for the associations of constructive workers he formed to revitalize village industry.

1. There should be a programme for marketing of labour-intensive products and for supply of inputs to the labour-intensive activities.

2. The saving-investment process in the sector of labour-intensive activities must be reformed and institutionalized in such a manner as to increase the own-investment level of this sector

3. The propensity of the labour-intensive sector to purchase the products of the capital-intensive sector must be lowered.

4. Restrictions must be imposed on the competition between products of the capital-intensive and labour-intensive activities.

5. The labour-intensive sector must be encouraged to utilize the resources and needs not utilized by the capital-intensive sector.

6. Technical extension and credit must be made available to the labour-intensive activities, so as to encourage labour-intensive technical improvements.

With the help of Input-Output Analysis, however, several important points connected with the issue of inter-activity relationship within a Gandhian strategy can be effectively cleared up. Incidentally, a greater degree of precision is also attained in the matter of the overall inter-sector relationship between the labour-intensive sector and the capital-intensive sector.

The logical basis of the Gandhian approach is that the Government should restore to the labour-intensive sector more than it takes from it.

This 'community planning council' is visualized by Gandhi as controlling (a) the disposal and allocation to various activities of the village land, the 'ownership' right being converted into the equivalent of well-protected tenancy rights, (b) the utilization of 'surplus labour' available to the community for carrying out community works, and (c) planning the overall purchasing and marketing pattern of the community in consultation with the local farming and craft groups as well as the units of the cooperative agencies located in the central village of the local rural cluster.

This effort [socio-transformational rural development], Gandhi believed, can be most effectively mounted by voluntary social workers, working through seva ashrams (service monasteries), operating at the rural cluster level. This approach is based on the principle of living and working among the people, starting with 'minimum level' mobilization programmes and gradually bringing the local communities to maturity and into full and effective participation in the total programme of the village development described above.

Gandhi placed great stress on this aspect of the problem [management of the large-scale sector] and suggested the development of trusteeship councils, composed of representatives of owners, management, workers, government, and the public (local), which will supervise the activities of management.

Meanwhile let us note that the approach here recommended is incompatible with 'free trade' in exactly the same sense in which the Gandhian approach to the domestic economy is incompatible with 'free markets'. The reason also is the same. All Gandhian decisions are evaluated in terms of incremental employment and incremental savings at the social level. In free markets this criterion disappears entirely from the picture and is replaced by the national aggregate of incomes or (more realistically) by the sum of expected private profits.

Clearly, therefore, the Gandhian approach to international trade requires that this should be implemented through a single integrated national agency for the management of exports and imports, guided by a joint body of the national representatives of official (central) planners, the cooperative structures, and the privately-owned large industrial units. Only when all exports and imports are routed through such a single agency does the possibility arise of a socialization of the process of international trade that Gandhi recommended.

Gandhi visualizes anti-poverty action:

Gandhi visualizes anti-poverty action through the following categories of activity:

1. The generation of employment/self-employment opportunities which can be utilized by the poor to add to their incomes.
2. The increased production of the goods that the poor will need to consume and whose demand will grow as the poor secure higher levels of income.
3. The increased production of the inputs that the mass-employment activities will need in order to sustain the increasing level of production in the labour-intensive sector.
4. The coordination of credit, input supply, marketing, and saving investment activities which will enable activities of the first three types to flourish.
5. The application of coordinated measures to ensure that activities competing with mass-employment activities are discouraged and, wherever possible Eliminated.

The organization of cooperative groups of small farmers and artisans, The atomization of local communities as thinking-planning-acting units, The conversion of large-scale economic organizations into trusteeship units, The alteration of the working, consuming, and saving habits of the poor in particular and the community in general in the directions required by the macro-strategy against poverty, The management of class-conflicts that tend to surface in processes of improving the lot of the poor by non-violent methods. The above may be regarded as the Gandhian strategy of micro-social activity against poverty.

Final component of the Gandhian line of attack on poverty:

The third and final component of the Gandhian line of attack on poverty is constituted by the total subordination of public policy to the aims defined above. The entire process of (a) the raising of public money, (b) the allocation of public funds to productive and physical infrastructure investment, (c) the funding and running of socio-infrastructure activities, and (d) even the process of maintenance of external security and internal law and order is visualized as being committed exclusively to the support of the anti-poverty strategy. This programmed of expansion/extension/qualitative strengthening of the activities of the cooperative structure will generate both short and long term 'planning' of the type undertaken by large multi-plant and multi-outlet business organizations. Only, the process of planning will be of the growth-maximizing and not the profit-maximizing type.

Thus, the first level of development planning is represented by area planning at the cluster level constituted by coordination between the four instruments of: (1) seva ashram activities, (2) community plans at village level, (3) the cluster plan for infrastructure, and (4) the production, marketing, and reinvestment plans formulated by the local cooperative units. This coordination is achieved primarily by the catalyzing activities of the seva ashrams, so that it is they who constitute the ultimate but indirect leaders of the micro-level development process. Without either striving for power or seeking the benefits of dominance, they must take up the job of a local elite and also of recreating and transforming local elites into patterns suitable for Gandhian development. It is this transvaluation of values which marks out the distinctive feature of the Gandhian approach to planning. Every feature of the conventional development planning structure is utilized and yet the operational logic of that structure is neatly inverted in that (a) it is the peripheral development patterns which guide the pattern of core sector development, (b) it is the voluntaristic and freely developing sectors of mass employment which guide the centrally directed development of large industry and infrastructure, and (c) it is the developmental initiatives of the peripheral masses which constrain the decisions of the core elite.

As long as we continue to believe that it is core sector decisions about core sector development that must guide the national planning process, it is impossible to sincerely apply any of the Gandhian principles of economic reconstruction. Dominance of the core over the periphery, of large industry over small, of town over village - these constitute the essence of exploitation and unless these are replaced by their opposites no cure of poverty has any chance of working. It is this transvaluation of values to which Gandhi referred when he talked of the necessity of village orientation, trusteeship principles, and of a 'change of heart' on the part of the elite. Without such a transvaluation of values, the mere replacement of one elite by another through 'political revolution' will not contribute in the slightest to the welfare of the masses.... The end-product of the Gandhian process of economic reconstruction is not a conventional affluent economy of the Western type. Rather it is a no-poverty economy serving a different concept of mass economic welfare.

The fundamental characteristic of the behavior of human beings:

The fundamental characteristic of the behavior of human beings in the economic sphere consists in the relationship of the individual to socio-economic micro-groups and the relationship of micro-groups to society. The fundamental economic act is neither the choice between economic alternative nor the social distribution of the national economic product. It is the adjustment (sometimes happy, sometimes unhappy) between individuals and the micro-groups to which they belong and of those micro-groups to society (conceived as a hierarchical arrangement of micro-groups), which is the fundamental and characteristic economic act. It is 'collaboration' which is the fundamental theme of economic life. First, let us note that the choice and behavior of collaborative micro-groups are subject to Bourdette's four famous axioms of growth preference, equality preference, sharing preference, and loss avoidance

1. The group prefers any given increment of its income the more equally it is shared by members of the group.

2. The group avoids any increase in group income which leads to increased inequality of incomes within the group.

3. Among ways which bring about equal reduction in group income, the group accepts the one which causes the greatest reduction in within-group inequality.

4. The group, however, unless forced, refuses to take any measures to increase within-group equality at the cost of group income.

Gandhi's answer was the principle of 'trusteeship'. Basically this principle means three things. In the first place the organization as a whole cannot be free to set its own goals but must have its goals defined by the planning system. This provides the context in which the members of such organizations can clearly see their own role as trustees of the community interest as articulated in the targets and norms set by the planning system. Second, using this concept of trusteeship, the two major interest groups within the large-scale unit (labour unions and owner-management groups) must be involved into the face-to-face planning of output, productivity, and income distribution. Third, the dual context of planning from outside and planning from inside must be coordinated in such a manner that the owner-manager groups come to develop a practical consciousness of their micro-social and macro-social responsibility as trustees.

Thus we can see that the entire structure of the Gandhian system of economic organisation is so conceived as to induce collaborative endeavor as the ruling pattern of economic behavior at every level. This is why it can be visualized as a consistent application of the principle of non-violence as the logic of economic system design. In other words, while an individualistic system reckons its progress in terms of per capita consumption, and while collectivist societies equally naturally measure their progress by the rate of growth of aggregate national product, the collaborative economic order is oriented towards the target of full utilization of human labour power. As against the interpretation that makes him a forerunner of contemporary scare-mongers about 'pollution' and 'resource exhaustion', it deserves noting that Gandhi does not share their concern with population growth as a factor needing

to be checked as an urgent priority. Anyone who thinks in terms of exhaustion of a limited planetary environment, as the modern limited-growth ideologists do, must regard a high birth rate as the greatest possible calamity. This Gandhi must emphatically did not do. He cannot, therefore, be regarded as a limited growth-rate theorist.

Summary:

To summaries, the Gandhian critique of modern economic growth is at three levels. First, we have the argument based on the 'need' of developed regions for backward hinterlands and the resulting non-feasibility of an uniformly affluent world. At the second level, we have the argument of the 'non-feasibility' of the degree of capital accumulation necessary for removal of poverty through modern economic growth in the backward economies. At the most fundamental level, we have the argument based on the problems of resources exhaustion and environmental damage brought about by modern economic growth and the impossibility of sustaining modern economic growth all over the world at rates which can really have a chance of eliminating poverty. Once the validity of the fundamental argument is accepted (i.e., when the illusion of limitless growth potentials is given up), we see the first two levels of argument also in a new light. Since the size of the affluent population (in the visible future) is limited, the struggle for development reduces to a struggle for capturing (on behalf of a national economy) a larger share of the available affluence. To the extent that more and more countries participate in this struggle, the objective chance of failure rises rapidly. Similarly, there being an upper limit to the world rate of capital accumulation, the idea that sufficient capital can be made available for poverty elimination through modern economic growth in the backward economies is seen to be completely non-feasible. In this sense, the lower level of Gandhian arguments turns out to be simplified and partial versions of the fundamental critique of modern economic growth.

કાદમ્બરીની માં -નારીની વ્યથા-કથાની ગાથા .

ઝાલા કવિતા પી.

M.A,M.PHIL.(GUJRATI)

22

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારીની મહત્તા વધારવા તેમજ સ્ત્રી શક્તિનો પરિચય આપવામાં સફળ થયેલા એવા સ્ત્રી લેખિકા ધીરુબેન પટેલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનન્ય સ્થાન ધરાવે છે. ધીરુબેને અનેક વાર્તાઓ, નવલકથાઓ તેમજ નવલિકાઓ તેમજ લઘુનવલો રચી છે. વર્તમાન સમયમાં નારીની સ્થિતિને સુધારવાનો પ્રયાસ કરતા તેમજ દરેક સ્ત્રીને પુરુષ સમોવડી બનાવતા નારીના અધિકારોની ચર્ચા તેમણે ' કાદમ્બરીની માં ' લઘુનવલમાં કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નારી વિષયક સાહિત્ય સતત ખેડાતું રહ્યું છે. નારીવાદી અભિગમ ઈ.સ ૧૯૬૦ પછી જ જાણે બળવાન બન્યો. પુરુષની સરખામણીમાં સ્ત્રીને નિમ્ન સ્થાન આપતા સમાજને પડકારવા માટે લેખિકાઓ પણ જોડાવવા લાગી. તેમની અન્ય નવલકથાઓ જેવી કે વિશ્વમ્ન મનસ્વિની, આંધળી ગલી આ બધી નવલકથામાં નારીસંવેદના અને સામાજિક સમસ્યાઓને વાચા આપી છે.

'કાદમ્બરીનીમાં ' પણ નારીસંવેદના , નારીના મનોભાવો ,વિચારોના વમળો વચ્ચે અને જીવનની નાવમાં ઝોલા ખાતી નારીની કથા છે. આ નવલકથા કુન્દનિકા કાપડીયાની ' સાત પગલાં આકાશમાં ' ની નાવિકાનું અચૂક સ્મરણ કરાવે છે. આ કથામાં એક અસહાય નારીની વાત આવે છે. 'કાદમ્બરીની માં' લઘુનવલ માં માં-બાપ, પત્ની, સાસુ, સસરા જેવા અનેક સ્નેહીજનો હોવા છતાં સંસારમાં એકલી-અટૂલી સ્વતંત્ર જીવન જીવવાનો અધિકાર ગુમાવી ચુકેલી કાદમ્બરીની કથા છે. જેમ વાહનો પેટ્રોલ -ડીઝલથી ચાલે છે ,તેમ કાદમ્બરી માં અને પતિના ઈશારા પર ચાલે છે. તેને સ્વપ્નો જોવાનો કોઈ અધિકાર નથી .તેનું જીવન સતત આં ગોથા જ ખાય છે. તેને હૃદયમાં મનોભાવો કેવા હોય છે ? જે એક સ્ત્રી જ સમજી શકે છે .કાદમ્બરી આવા જ મનોભાવો ધરાવતી હૃદયમાં દુઃખને દબાવતી એકલી સ્ત્રી છે. તે મનની વાત કહી શકતી પણ નથી અને સહી શકતી પણ નથી . કાદમ્બરીનો આંતરસંઘર્ષ આ લઘુનવલ ને જીવંત બનાવે છે. માં શબ્દમાં તો કેટલી કડુણા છે, મમતા છે ,પોતાના બાળક પ્રત્યેનું વાત્સલ્ય નીતરે છે ,પણ માં શબ્દ સાંભળતા કાદમ્બરીના ચહેરા પર માં બોલવાની કોઈ જ ખુશી ઝલકતી નથી. નાનપણમાં કાદમ્બરી રોતી ત્યારે લાડ લડાવતી, માથામાં તેલની મસાજ કરતી માનો પ્રેમ કાદમ્બરીના સાસરે ગયા પછી ઓછો નથી થયો પણ દીકરીના સુખને જોવાનો જે દ્રષ્ટિકોણ છે તે થોડો બદલાઈ ગયો છે. કાદમ્બરીની માં એની દીકરીને એટલો પ્રેમ કરે છે કે તે પોતેની દીકરીને અઢળક સમ્પત્તિવાળા સાસરામાં સુખેથી રહે તેમ ઈચ્છે છે અથવા તો તે એની દીકરીના પ્રેમમાં એટલી આંધળી થઈ ગઈ છે કે સુખ-દુઃખ, અરમાનોથી માતાને કોઈ જ ફર્ક પડતો નથી .તે માત્ર સુખમાં આનંદ કરતી દીકરીને ઝંખે છે.

અહીં આપણને મહાભારતના પુત્રપ્રેમી ધૃતરાષ્ટ્ર ની યાદ અવશ્ય આવશે .તે પોતાના પુત્ર દુર્યોધનના પ્રેમમાં એટલો આંધળો હતો કે તેનું સારું-નરસું ન જોઈ શક્યા. પુત્ર એ જે કહ્યું તે જ કર્યું . ધૃતરાષ્ટ્ર બાહ્યચક્ષુની સાથે આંતરચક્ષુ થી પણ અંધ હતા .પણ અહી વાત થોડી ઉલટી છે. 'કાદમ્બરીની'માં તેના પ્રેમમાં એટલી આંધળી છે .કે તેની દીકરી તેના પતી સાથે ખુશ છે કે નહી તે જાણવાની તસ્દી જ લીધી નથી . કાદમ્બરીની તેની માં અડુણા જેમ કહે તેમ કરતી હતી . કાદમ્બરીનો પતી એટલો ફૂર પુરુષ હતો કે તેના અત્યાચારો કાદમ્બરી રોજ સહન કરતી . મારફૂટ કરવી, દારૂ પીઈને ઘરે આવીને ધમાલ કરવી, કાદમ્બરી તો જાણે તેના માટે માત્ર

ભોગવવાની વસ્તુ હતી,પત્ની નહીં.તેનો પતી અનીલ નિમ્ન કક્ષાનો પુરુષ હતો ,પણ તેનો વ્યવહાર અરુણાબેન પ્રત્યે એટલો સરળ અને સુશીલ હતો કે તેના જેવો સારો પતી કાદમ્બરીને મળી જ ન શકે.

કાદમ્બરી અનિલના ત્રાસથી કંટાળીને પિયર આવતી તો માં તેને રાખવા તૈયાર જ ન હતી .તે હમેશા તેના જમાઈના જ ગુણ ગાતી . જમાઈરાજ ને એકલા મુકીને આવી? બે દિવસ પછી ચાલી જજે,નહિતર તારી સાસુ બધું હડપ કરી લેશે. આવી વાતો અરુણા કાદમ્બરીના મનમાં નાખ્યા કરતી.પોતાની દીકરીના અંતઃકરણમાં શું ચાલી રહ્યું છે,તે શા માટે બંગલો,ગાડી ,આલીશાન ભોગવિલાસ છોડીને પિયર આવતી હશે ..... તે જાણવાની જરાય ઉત્સુકતા અરુણામાં ન હતી ,તેને તો એક જ રટ કે તું સાસરે જા. કાદમ્બરી એક નિર્જીવ વસ્તુની જેમ અહીંથી અહીં ફંગોળાતી રહેતી .ત્યાંથી અનીલ કાઢે અને પિયરમાંથી માં કાઢે છે.કોની ચરણમાં જાય તો જાય.

વરસાદની એક વાદળી દેખાતા ખેડૂતને વરસાદ આવવાની આશા બંધાય છે. તેમ કાદમ્બરીના જીવનમાં એક આશાનું કિરણ ચમકે છે.આટલા વર્ષો સુધી તે જે સાસુની સાથે એક ઘરમાં રહી પણ જેની સાથે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નથી તે સાસુ તેને આ દુઃખમાંથી બાર કાઢવા આગળ આવી.સાસુ વિજયાબેન કાદમ્બરીને પોતાની દીકરી ગણે છે.અનિલની ફૂર હરકતોથી બચાવે છે, કાદમ્બરીનું રક્ષણ કરે છે.પોતાના દીકરાનું આલીશાન ઘર જે વિજયાની માનું છે,તે પણ છોડી દે છે . કાદમ્બરીને લઈને બીજાને ત્યાં રહેવા ચાલ્યા જાય છે.વિજયાબેન સિવાય બીજા કોઈનો ટેકો કાદમ્બરીને મળતો નથી.તેમના અન્ય દીકરા-દીકરીઓ અનિલનો સાથ આપે છે . તે જોઈ તે ભાંગી પડે છે પણ પાછા સ્વસ્થ થઈને કાદમ્બરી માટે અનન્ય લડાઈ લડે છે અને તેના રક્ષક બને છે. કાદમ્બરીની રક્ષા કરવા જતા તેમને પોતાના દીકરા અનિલના મુખેથી અપશબ્દો સાંભળવા પડે છે.અરુણાબેનની પણ ઘણી વાતો સાંભળવી પડે છે પણ આવા ક્વેણોની પરવા કર્યા વિના તે કાદમ્બરીને મુસીબતો સામે લડવાની પ્રેરણા આપે છે.

વિજયાબેન પોતાની પાછી આવેલી દીકરીને પણ દિલાસો આપે છે .જે પતિને છુટાછેડા આપી ચુકી છે.જયારે અરુણાબેને તો પતિના ત્રાસથી કંટાળેલી પેટની દીકરીને સહારો આપવામાં પણ આનાકાની કરેલી. ભોળી,લાચાર,બિચારી બનીને રહેવા કરતા કાદમ્બરી મરી જવાનું વધુ પસંદ કરે છે.અંતે જયારે અનિલના કુકર્મો અને અઢળક ત્રાસથી કંટાળીને કાદમ્બરી ગર્ભવતી અવસ્થામાં આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે વિજયા જ તેને બચાવી લે છે .તેને સમજાવે છે અને પતિના અત્યાચારો સામે લડવા અડીખમ ઉભા રહેવાનું કહે છે. અનીલ અને અરુણા વચ્ચે ઝોલા ખાતી કાદમ્બરીને વિજયાબેન નવી કેડી કંડારી આપે છે અને પોતાના આવનાર બાળક માટે કાદમ્બરીને નવીન જિંદગી જીવવાની આવડત શીખવે છે ,હકારાત્મક હોશ પેદા કરે છે.

પહેલાની કાદમ્બરી એની માં સિવાય કોઈનું પણ કહ્યું ન કરતી તે અંતમાં વિજયાબેન તેની સાસુ જેને ખરા અર્થમાં તેની સાસુ માનો ધર્મ નિભાવ્યો તે જેમ કહે જે તેમ કરતી થઈ જાઈ છે.જયારે અરુણાબેનને ખબર પડે છે કે કાદમ્બરી એ આપઘાતનો પ્રયાસ કર્યો છે તેમજ અનીલ તો બીજા લગ્ન કરવાનો છે ત્યારે તેમના પશ્ચાતાપનો પાર રહેતો નથી . તેમણે પોતાની જ પેટની દીકરીને તરછોડી તેનો અફસોસ થાય છે. હવે જયારે અરુણાબેન અનિલના સત્યથી વાકેફ થયા છે તો કાદમ્બરીને પોતાના પિયર લઈ જવા તૈયાર થાય છે.પણ કાદમ્બરી પોતાની માં એટલે કે વિજયાબેન પાસેથી જવા માંગતી નથી . અંતમાં વિજયાની જીત થાય છે . તે કાદમ્બરીમાં અતુટ વિશ્વાસ અને અન્યાયો સામે લડવાની શક્તિનું સર્જન કરે છે .

લધુનવલનો અંત લેખિકાએ ભાવક પર છોડી દીધો છે .અથવા તો અંતમાં પણ ઔત્સુક્ય બનાવી રાખ્યું છે. આગળ શું થયું હશે? અનીલ સુધરી ગયો હશે ? કાદમ્બરી એ નીડર બનીને અનિલના અત્યાચારોનો સામનો કર્યો હશે ? કે પછી અનિલે બીજા લગ્ન કર્યા હશે ? આવા બધા સવાલો સહૃદયી ભાવકોના મનમાં ઉઠે છે.

‘કાદમ્બરીની માં કોણ ? ’ અહીં શીર્ષક મુજબ જોઈ શકાય છે કે કાદમ્બરીની માં તો તેની સાસુમાં છે . જે તેની પડખે ઉભી રહે છે. જ્યારે સગી માં તેને તરછોડે છે. કાદમ્બરીના હૃદયમાં મરી ગયેલ જિજીવિષાને જન્મ આપીને તેને નવીન જીવન શીખવતી તેની માં વિજયા છે.આમ,અંતે તો ‘કાદમ્બરીનીમાં ’ લધુનવલમાં વિજયાબેન જ કાદમ્બરીની સાચી માં સાબિત થાય છે.જે તેને જીવન જીવતા શીખવે છે,મુસીબતો સામે અડગ રાખતા શીખવે છે અને પોતાના જ દીકરા સામે અવાજ ઉઠાવે છે .જે ખરા અર્થ માં સાસુ નહીં પણ એક માં છે તે પણ ખાસ કરીને કાદમ્બરીની માં છે.

विश्वभाषा हिन्दी

23

डॉ. रावत डेर
सुरगपरा, 'यादव'
वडिया-देवली।

आज की हिन्दी भूगोल को नकार रही है। विश्व के एक लम्बे भू-भाग पर यह प्रतिष्ठित हो चुकी है। इसकी गुणवत्ता को विश्व ने स्वीकार कर लिया है। विदेशी संस्थानों के उच्च अध्ययन में इसको महत्व मिल रहा है। अब हिन्दी भाषा गँवारू भाषा नहीं रह गई है। अंतर्राष्ट्रीय संधि में इसको स्थान मिल चुका है। आज यह अंतर्राष्ट्रीय भाषा के रूप में आ चुकी है। अंग्रेजी उन्नत हिन्दी के लिए पथ प्रदर्शिका है। संयुक्त राष्ट्र संधि की सातवीं भाषा है, दुनिया के सबसे बड़े लोकतंत्र की राष्ट्रभाषा और राजभाषा है। “एक दिन हिन्दी एशिया में ही विश्व की पंचायत में ही महत्वपूर्ण भूमिका अदा करेगी।” (गणेशशंकर विद्यार्थी) परन्तु इसका विकास अपने देश में रुका हुआ है। हिन्दी आज भी शासन और प्रशासन की भाषा नहीं हो रही है। इसके लिए भाषा की राजनीति बाधक है। आज आत्मपरीक्षा की आवश्यकता है। “आज की अंग्रेजी शिक्षा ने हमें निकम्मा नकलसी बना दिया है। कोई विदेशी भाषा हमारी संस्कृति और हमारे स्वरूप तथा भाव को व्यक्त करने की क्षमता नहीं रखती।” - (डॉ. राजेन्द्र प्रसाद) हिन्दी के श्रेय को भुलाया नहीं जा सकता है। आज यह सबसे अधिक भारतीयों के भावों को व्यक्त कर रही है। महात्मा गाँधी ने ठीक कहा है कि- “अंग्रेजी का अध्ययन इसके वाणिज्य कथाकथित राजनितिक महत्व की वजह से किया जा रहा है।” हमारे लड़के सोचते हैं मौजूदा हालत के हिसाब से सही ही सोचते हैं कि बिना अंग्रेजी के सरकारी नौकरी नहीं मिल सकती। मैं ऐसे परिवारों को जानता हूँ जहाँ अंग्रेजी को मातृभाषा बनाया जा रहा है। सैकड़ों युवकों को विश्वास है कि अंग्रेजी ज्ञान के बिना भारत के लिए स्वाधीनता व्यवहार में असंभव है। यह कैंसर समाज में इस कदर फैल चुका है कि कई मामलों में तो शिक्षा का मतलब केवल अंग्रेजी का ज्ञान प्राप्त करना हो गया है।”

(महात्मा गाँधी, 'पहल' ५८, पृष्ठ-१७)

अंतर्राष्ट्रीय मंच पर हिन्दी के बढ़ते हुए आयाम और परिवेश को देखते हुए हिन्दी प्रकाशन जगत का दायित्व बढ़ गया है। देखना होगा कि अंतर्राष्ट्रीय महत्व की कितनी पुस्तकें हिन्दी में लिखी गईं और प्रकाशित हुईं। स्पष्ट है कि इस संबंध में केन्द्रीय हिन्दी निर्देशालय, नेशनल बुक ट्रस्ट-दिल्ली तथा केन्द्रीय हिन्दी संस्थान-आगरा की

महत्वपूर्ण भूमिका है | आज भारत ही नहीं बल्कि मारिशस, फीजी, सूरीनाम, गुयाना, ट्रिनीदाद, ट्यूबैको, श्रीलंका, नेपाल, थाईलैंड, लीबिया, मलेशिया, जमनी, इंग्लेण्ड, ओस्ट्रेलिया, इटली, अमेरिका जैसे देश जहाँ अधिक संख्या में हिन्दी के अनुयायी हैं वहाँ किसी न किसी रूप में हिन्दी पढ़ी-पढ़ाई, बोली और समझी जाती है | अकेले इंग्लेण्ड में ही दस लाख से अधिक भारतीय मूल के लोग हैं, जो हिन्दी अथवा उसकी एक शैली उर्दू में अपने दैनिक कार्य करते हैं | हिन्दी हमारे देश की राष्ट्रभाषा है, राजभाषा है, प्रान्तीय भाषा है | हिन्दी का चौथा रूप भी है, जिसे पूरक भाषा कहते हैं | यह हिन्दीतर प्रान्तों में या पुरे देश में हिन्दी पूरक भाषा के रूप में प्रयुक्त होती है और हिन्दी का यह रूप जब पूर्णरूप से उभार पा जाएगा तब अंग्रेजी स्वतः ही निर्वासित हो जाएगी | यह रूप उभर रहा है | देश में राष्ट्रभाषा होते हुए भी सम्पूर्ण देशवासी भाषा के प्रति गौरवान्वित नहीं होते | अंग्रेजी भाषा की से अपने को मुक्त नहीं समझते | राष्ट्रभाषा को अपनाने के लिए प्रति वर्ष १४ सितम्बर को ' हिन्दी दिवस ' का आयोजन किया जाता है, गोष्ठियाँ, सभाएँ, विचार मंथन होता है | कार्यालयों में हिन्दी में कार्य करनेवाले कर्मियों को पुरस्कृत किया जाता है, अन्य प्रकार से भी प्रोत्साहन दिया जाता है, ताकि राष्ट्रभाषा अपने गौरव को प्राप्त कर सके | देश में वोट की राजनीति के कारण हिन्दी को आज भी बैशाखी की आवश्यकता पड़ रही है | बहुधर्मी, बहुभाषा और अनेक प्रकार की विभिन्नताओं के होते हुए भी हिन्दी एक समर्थ भाषा है तो सम्पूर्ण भारत को एकता के सूत्र में बांध सकती है | हिन्दी भारत की आत्मा है | आज से सदियों पूर्व भारत के मूल निवासी जहाँ-जहाँ गए जिन-जिन देशों में गए वहाँ उनके साथ हिन्दी भी गई और आज तो विश्व का कोई भी कोना ऐसा नहीं है जहाँ भारतीय न पहुंचे हो और हिन्दी न पहुंची हो |

विश्व हिन्दी सम्मेलनों ने भी हिन्दी की महता की ओर विश्व समुदाय का ध्यान आकृष्ट किया | इन सम्मेलनों का उद्देश्य हिन्दी भाषा तथा साहित्य की उपलब्धियों एवं सम्भावनाओं पर विचार-विमर्श करना, हिन्दी के माध्यम से संस्कृति को आज के समदर्भ में देखते हुए संबल प्रदान करना तथा सांस्कृतिक अस्मिता बनाये रखने की दिशा में प्रयास करना था | इन सम्मेलनों में यह भी निश्चय किया गया कि एक स्थायी हिन्दी सचिवालय की स्थापना की जाय जो निरंतर हिन्दी के विकास के लिए कार्य करता रहेगा | यह कार्य तेजी से हो रहा है |

કર્ણભાર રૂપકમાં માનવાધિકાર

ચાચીયા રાકેશ ડી.

M.A., M.Phil., UGC-NET

સંસ્કૃત ભવન,

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

માનવ અધિકારનો વિચાર સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સભ્યતાના વિકાસની સાથો સાથ મનુષ્ય પોતાના અધિકારો વિશે સભાન થવા લાગ્યો. વ્યક્તિથી કુટુંબ અને કુટુંબથી સમાજ અને સમાજથી રાષ્ટ્ર સુધીની યાત્રામાં કુદરતી તેમજ પ્રાકૃતિક અધિકારોના વિચારે જન્મ લીધો. પરંતુ માનવ અધિકાર જીવનની એવી પરિસ્થિતિ છે કે જેમના વગર કોઈપણ વ્યક્તિ સર્વોત્તમરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પના કરી શકતી નથી.

“દરેક વ્યક્તિની ઈચ્છાઓ અને સ્વપ્નોને સાકાર કરવાનું માધ્યમ માનવ અધિકારો છે.”

“વિશ્વને ખુણે ખુણે કોઈપણ અપવાદ વગર, અલગ-અલગ પ્રજાઓને એક સૂત્રથી બાંધતી કોઈ બાબત હોય તો તે છે માનવ અધિકારી.”¹ આપણા વૈદિક સાહિત્ય અને ઉપનિષદોની નીચેની પંક્તિઓ માનવાધિકારોની ભાવનાને વિકસિત કરવામાં પૂર્ણ રૂપે સહાયક બની છે.

ॐ સહ નાવતુ । સહ નૌ ભુનક્તુ ।

સહ વીર્યં કરવાવૈ ।

તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવૈ ।

ॐ શાન્તિ : શાન્તિ: શાન્તિ: ।।²

અમારું બંનેનું સાથે પાલન સાથે પાલન કરો. અમારું બંનેનું સાથે રક્ષણ કરો, સાથે (વિદ્યાકૃત) સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ. અમારું બંનેનું અધ્યયન કરેલું સામર્થ્યવાળું થાઓ. (અમે બે પરસ્પર) દ્વેષ ન કરીએ. ॐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ.

ભારતીય સંસ્કૃતિ સદાયે માટે માનવાધિકારની પોષક અને રક્ષક રહી છે. જેનાં જુદાં જુદાં પ્રમાણો આપણને વેદ, પુરાણ, ગીતા, રામાયણ, મહાભારત વગેરેમાં મળે છે.

● કર્ણભારમાં માનવાધિકાર

કર્ણભાર મહાકવિ ભાસનું મહાભારત પર આધારિત એક અંકનું રૂપક છે. આ રૂપકનું કથાવસ્તુ સંપૂર્ણ પછે મહાભારત પર આધારિત છે. મહાકવિ ભાસે કર્ણવિષયક છૂટી છવાઈ કથાઓના તણખલાને વીણીને તેને કુશળતાથી ગુંથવાનું સાહસ કરીને ‘કર્ણભાર’નો માળો બનાવ્યો છે. જેમાં મહાકવિ ભાસે મૂળ કથામાંથી થોડા પરિવર્તનો કરીને પાત્રોની ઉદાત્ત ભાવના પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કર્ણ જન્મ્યો ત્યારથી મૃત્યુ પામ્યો ત્યાં સુધી જગતે તેની સાથે અન્યાય જ કર્યો છે. તેના અધિકારો છીનવ્યા છે. સૂતપુત્ર ગણી તેના અધિકારોને હણવામાં આવ્યા છે. પ્રસ્તુત રૂપકમાં તત્કાલીન સમાજમાં મહાકવિ ભાસે ઈન્દ્રના છળકપટથી કર્ણના અધિકારોનું જે હનન

¹ સામાજિક વિજ્ઞાન, NCERT ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ધોરણ-૮, પૃ.૧૮૮

² કઠોપનિષદ, શાન્તિપાઠ

કર્ણુ છે તેનું પ્રતિબિંબિત જોવા મળે છે. કર્ણની સામે થયેલા અન્યાયમાં પણ કર્ણની જે ઉદાત્ત ભાવના છે તેને કવિએ લોકો સમક્ષ રાખવાનો યત્ન કર્યો છે.

● શસ્ત્રશિક્ષા અધિકાર

પ્રસ્તુત રૂપક કર્ણભારમાં તત્કાલીન સમાજમાં શસ્ત્રશિક્ષાધિકાર જોવા મળે છે. પરંતુ તત્કાલીન સમાજ માં ચાર વર્ષોમાંથી માત્ર એક જ વર્ષ બ્રાહ્મણ વર્ગને જ ઉપરોક્ત શિક્ષાધિકાર જોવા મળે છે. જે કર્ણના મુખે શલ્ય રાજાને પરશુરામના શાપનો વૃતાન્ત જણાવતાં કહે છે જ્યારે કર્ણ પરશુરામ પાસે શસ્ત્રવિદ્યા શીખવા ગયો હતો ત્યારે પરશુરામે કહ્યું હતું.

“બ્રાહ્મણેષૂપદેશં કરિષ્યામિ ન ક્ષત્રિયાણામિતિ ।

પરશુરામે કર્ણને ‘તું કોણ છે?’ એમ પૂછ્યું, કર્ણ પોતે બ્રાહ્મણ છે એમ કહીને પરશુરામ પાસે વિદ્યા શીખવા માંડી. પરશુરામ બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય કોઈને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવાડતા ન હતા. તત્કાલીન સમાજમાં માત્ર બ્રાહ્મણને જ શિક્ષાનો અધિકાર હતો તે જોવા મળે છે.

● દંડ અધિકાર

કર્ણ શલ્યને પોતાના અસ્ત્રો નિષ્ફળ જવાના કારણરૂપ ઘટના જણાવે છે. કર્ણ પરશુરામ પાસે શસ્ત્રવિદ્યા શીખવા જાય છે, પરંતુ પરશુરામ માત્ર બ્રાહ્મણને જ શસ્ત્રવિદ્યા શીખવે છે તે જાણી કર્ણ ક્ષત્રિય હોવા છતાં તે પરશુરામના પૂછવાથી તે બ્રાહ્મણ છે એમ કહી જૂઠું બોલી શસ્ત્રવિદ્યા શીખે છે. કેટલાક સમય બાદ કર્ણ પરશુરામ સાથે ફળ, મૂળ, સમિધ, દર્ભ અને પુષ્પો લેવા જાય છે. વનમાં ભ્રમણ કરવાથી ગુરુ થાકી ગયા અને કર્ણના ખોળામાં માથું રાખી સૂઈ ગયા. નસીબ જોગ વજ્રમુખ નામનો એક કીડો કર્ણની સાથળને કોરવા લાગ્યો. એ કીડાએ કર્ણની બન્ને સાથળોને કોરી નાખી. ગુરુની ઊંઘમાં ખલેલ ન પહોંચે તેથી કર્ણ ધીરજપૂર્વક વેદના સહી લીધી. કર્ણના સાથળમાંથી વહી નીકળતા લોહીના સ્પર્શથી પરશુરામ સમજી ગયા કે કર્ણ બ્રાહ્મણ નથી પરશુરામ કર્ણને ઓળખીને શાપ આવ્યો કે,

બુદ્ધ્વા માં ચ શ શાપ કાલવિફલાન્યસ્ત્રાણિ

તે સન્તિવતિ – ભાસ,કર્ણભારમ્- પૃ.૧.૧૧

ઉપરોક્ત પરશુરામના કથનથી એ પ્રતિબિંબિત થાય છે કે, તત્કાલીન સમાજમાં દંડ અધિકાર પણ જોવા મળતો હતો.

● દાન અધિકાર

વૈદિકકાળથી ચાર વર્ષોમાં બ્રાહ્મણનું સ્થાન અગ્રે રહ્યું છે. જેનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તમાં પણ જોવા મળે છે.

બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસીદ્ । ઋગ્વેદ-૧૦.૯૦, પુરુષસૂક્ત-૧૨

બ્રાહ્મણોનું જેટલું ઉત્તમ સ્થાન હતું તે પ્રમાણે તેના અધિકારો પણ જોવા મળતા હતા. જેમ કે, શિક્ષા આપવાનો અધિકાર, શિક્ષા લેવાનો અધિકાર, દક્ષિણાલેવાનો અધિકાર, દાનગ્રહણ કરવાનો અધિકાર વગેરે બ્રાહ્મણ ના સામાજિક અધિકારો ગણાતા. કર્ણભાર એકાંકીમાં ઉપરોક્ત અધિકારો જોવા મળે છે. તેમાં દાન અધિકાર વિશેષ રીતે પ્રકટ થાય છે. કર્ણ યુદ્ધ કરવા આગળ વધે છે, ત્યારે બ્રાહ્મણના વેશમાં દેવરાજ ઈન્દ્રનું આગમન થાય છે. ઈન્દ્ર આવીને મહત્તરાં

ભિક્ષાં

યાચે

।

એમ કહી કર્ણ પાસે દાનની માંગણી કરે છે. કર્ણ ઈન્દ્રને ગાય, ઘોડા, હાથી, પૃથ્વી, અપર્યાપ્ત સુવર્ણ, છેવટે પોતાનું મસ્તક અને કંઈ જ બાકી ન વધતાં પોતાના કવચ-કુંડળ દાનમાં આપવા તૈયાર થઈ જાય છે. આમ, કર્ણભારમાં દાન અધિકાર પણ ફલિત થતો જોવા મળે છે.

● પારિવારિક અધિકાર

વર્તમાન સમયમાં ભારતીય બંધારણમાં નાગરિકોના મૂળ કર્તવ્યના સન્દર્ભમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, “ભારતના બધા લોકોમાં સમરસતા અને સમાન ભ્રાતૃત્વની ભાવનાઓનું નિર્માણ કરે. જે ધર્મ, ભાષા અને પ્રદેશ અથવા તો વર્ગ પર આધારિત બધા ભેદભાવથી પર હોય.” બધા જ લોકો સમાનતાથી કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર રહી શકે તેમજ એવા પ્રકારની પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ થવું જોઈએ કે, જેમાં ભ્રાતૃત્વનો ભાવ હોય. પારિવારિક ભાવનાઓના વિકાસમાં ભેદરેખાને અવકાશ ન હોય અને દરેક પોતાની લાગણીઓ, ભાવનાઓ, સંવેદનાઓ વગેરે વ્યક્ત કરવા અથવા તો અનુભૂતિ કરવાના અધિકારોને પ્રાપ્ત કરી શકે.

વર્તમાન પારિવારિક ભાવનાઓના અધિકારોનો દષ્ટિકોણ કર્ણભારમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષરૂપમાં જોવા મળે છે. કર્ણભાર એકાંકીમાં કર્ણ પાંડવોમાંથી માત્ર અર્જુનને જ હણશે કાં તો પોતે હણાશે કા અર્જુન હણાશે. એ સંજોગો માં કુન્તાના પાંચ પુત્રો રહેશે જ. આ કુન્તાને આપેલા વચનથી પારિવારિક ભાવના દષ્ટિગોચર થાય છે. સાથે સાથે પારિવારિક અધિકાર ન મળતા દુઃખ પણ અનુભવે છે તે જણાવે છે કે,

પૂર્થ કુન્ત્યાં સમુત્પન્નો રાધેય ઇતિ વિશ્રુતઃ ।

યુધિષ્ઠિરાદયસ્તે મે યવીયાંસસ્તુ પાણ્ડવાઃ ॥૭૧॥ -ભાસ, કર્ણભારમ્

પોતે કુન્તી દ્વારા ઉત્પન્ન થયો હોવા છતાં કૌન્તેયને બદલે રાધેય કહેવાયો તે કેટલું દુઃખદ છે ! કર્ણ જાણે છે કે યુધિષ્ઠિર વગેરે તો પોતાના નાના ભાઈઓ છે. આમ, કર્ણભારમાં કર્ણ પોતાની ભ્રાતૃત્વ ભાવના અને પારિવારિક અધિકાર ન મળ્યાનો શોક પણ અનુભવે છે.

● સામાજિક અધિકાર

મહાકવિ ભાસ રચિત કર્ણભાર એકાંકીમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ માતાના સામાજિક અધિકારો, એની સામે પુત્રના અધિકારો માતા કુન્તી તથા કુન્તીપુત્ર કર્ણના પાત્રો દ્વારા ભારતીય સમાજને સંસ્કૃતિનો સન્દેશ આપી જાય છે. યુદ્ધ પહેલા માતા કુન્તી કર્ણને એના જન્મ વિશેની સાચી પરિસ્થિતિ જણાવીને કુન્તીમાતા કર્ણને પાંડવપક્ષે લડવાનો અનુરોધ કરે છે. ત્યારે કર્ણ કશું બોલી શકતો નથી અને મનોમન વિચાર કરીને પોતાના નિર્ણય માં મક્કમ રહેવા છતાં પણ ભારતીય આદર્શમાતાને હૈયાધારણા આપતા કહે છે કે, “યુધિષ્ઠિરની આખી સેનામાં હું માત્ર અર્જુન સાથે જ લડીશ. એટલે હે યશસ્વિની ! તારા એટલે તારા પાંચેય પુત્રો પાંડવો સલામત રહેશે. અર્જુન હણાશે તો કર્ણ રહેશે અને હું હણાઈશ તો અર્જુન રહેશે.”³ ઉપરોક્ત વાતનો મહાકવિ ભાસ કર્ણભારમાં માત્ર નિર્દેષ કરે છે. કર્ણ શલ્યરાજને જણાવે છે કે,

અયં સ કાલઃ ક્રમલબ્ધશોભનો

³ અર્જુનેન સમં યુદ્ધં મમ યૌધિષ્ઠરે બલે ।

ન તે જાતુ નશિષ્યન્તિ પુત્રાઃ પન્ચ યશસ્વિનિ ।

નિરજુના સર્કર્ણા વા સાર્જુના વા હતે મયિ ॥ મહાભારત-ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય, ૧૪૬

શ્લોક-૨૧ તથા ૨૩ (તૃતીય ખણ્ડ) પૃ.૨૪૨૯

गुणप्रकर्षो दिवसोऽयमागतः ।

निरर्थमस्त्रं च मया हि शिक्षितं

पुनश्च मातृवचनेन वारितः ।। भास, कर्णभारम् - ८

કર્ણ શલ્યરાજાને પોતાના અસ્ત્રો નિરર્થક થવાના લીધે અને માતા કુન્તીને આપેલ વચનને લીધે વિષાદ અનુભવે છે.

અહીં ભારતીય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ માતા અને પુત્રના ભાવનાત્મક અને સંવેદનાત્મક સામાજિક અધિકારો વર્તમાન ભારતીય સમાજને નાવિન્યપૂર્ણ દિશા આપવાનો સંકેત જોવા મળે છે. જન્મથી કર્ણ તરછોડાયેલો હોવા છતાં પણ પોતાની માતાને નિરાશ કે દુઃખી જોવા માંગતો નથી તે કર્ણની ફરજના રૂપમાં અધિકાર છે. જ્યારે તેની સામે માતાએ પોતાના સન્તાનોનું હંમેશા હિત ઈચ્છવું તે તેનો અધિકાર છે.

● અન્ય સામાજિક અધિકાર

કર્ણભાર એકાંકીમાં કર્ણ કૌરવપક્ષ તરફથી અંગદેશના રાજા તરીકે પાંડવપક્ષ સમક્ષ લડવા જાય છે ત્યારે યુદ્ધ સમયે રાજા કર્ણના આદર્શ-વિચારો, બીજા પરત્વેની મનોવેદના, અધિકારોની ભાવના જોવા મળે છે. કર્ણ શલ્યરાજાને પોતાનો વૃતાન્ત જણાવે છે ત્યારે શલ્યરાજા દુઃખ વ્યક્ત કરે છે. ત્યારે કર્ણ શલ્યને વિષાદ ન કરવા જણાવે છે અને પછી કહે છે,

अक्षयोऽस्तु गोब्राह्मणानाम् ।

अक्षयोऽस्तु प्रतिवृत्तानाम् ।

अक्षयोऽस्तु रणेष्वपराङ्मुखानां योथपुरुषाणाम् ।

अक्षयोऽस्तु मम प्राप्तकालस्य । भास, कर्णभारम्-પૃ.૧૩/૧૪

ગાયો અને બ્રાહ્મણોનું અક્ષય થાઓ. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ સલામત રહો. યુદ્ધમાં વિમુખ ન થનારા યોદ્ધાઓનું અક્ષય (સલામતી) થાઓ. જેનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે એવા મારી સલામતી રહો.

કર્ણે અહીં ગાય, બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી વગેરેના પરોક્ષરીતે તેમના અધિકારોની વાત કરી છે. તે સમયમાં બ્રાહ્મણ, ગાય અને સ્ત્રીના વિશેષ અધિકાર જોવા મળે છે. ગાય ભારતની સમૃદ્ધિ છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ ગાય ‘ગોધન’ ના મહત્ત્વને સૂચિત કરે છે. આપણા ઇતિહાસ, પુરાણોમાં ‘ગોધન’નો મોટો મહિમા છે. કર્ણ અહીંયા સ્ત્રીની સલામતી પણ ઈચ્છે છે. આમ, તે સમયે સ્ત્રીને પણ મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવતું હતું કર્ણભારમાં બ્રાહ્મણનો વિશેષ અધિકાર જોવા મળે છે જ્યારે ઇન્દ્ર છળકપટથી બ્રાહ્મણવેશે કર્ણ પાસે દાન લેવા આવે છે ત્યારે કર્ણ જાણે છે કે ઇન્દ્ર છળકપટથી કવચકુંડળ મેળવવા માંગે છે, પરંતુ બ્રાહ્મણ વેશ ધારણ કરીને આવ્યો હોવાથી કર્ણ તે કવચકુંડળ દાન માં આપી દે છે. કર્ણ બ્રાહ્મણો પ્રત્યે અપાર બહુમાન ધરાવે છે. કર્ણ યુદ્ધના મેદાન પર જતાં-જતાં બ્રાહ્મણોનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે. કર્ણ બ્રાહ્મણોને હંમેશા દાન આપવું એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી છે, જ્યારે કર્ણ –

‘धिग् दत्तस्य न प्रतिगृह्णामि।’

એમ કહીને પ્રતિદાન લેવાની સાફ ના પાડી દે છે ત્યારે દેવદૂત ‘બ્રાહ્મણનું વચન છે માટે સ્વીકારો.’ એમ કહી દે છે, કર્ણ હવે લાચાર છે.

किं ब्राह्मणवचनमिति, न मयाति क्रान्तपूर्वम् ।

देवदूतः ननु ब्राह्मणवचनाद् गृह्यताम् । भास, कर्णभारम्- પૃ.૨૫

આમ, અહીં બ્રાહ્મણના વિશેષાધિકારની પણ ઝાંખી થાય છે. કર્ણ જ્યારે—

અક્ષૈઃ સહૈવ જનિતં મમ દેહરક્ષા

દેવાસુરૈરપિ ન ભેદ્યમિદં સહસ્રૈઃ ।

દેયં તથાપિ કવચં સહ કુણ્ડલાભ્યાં

પ્રીત્યા મયા ભગવતે રુચિતં યદિ સ્યાત્ ॥૨૧॥ ભાસ,કર્ણભારમ્

એમ કહે છે ત્યાં તરત જ દદાતુ

દદાતુ

કહીને તે ઈન્દ્ર સ્વીકારવા તત્પર થઈ જાય છે. પણ શલ્ય કર્ણને કહે છે કે, ‘ન દાતવ્યં ન દાતવ્યમ્ ।’

એમ તેને રોકવા છતાં કવચકુંડળ દાનમાં આપતા કહે છે.

શિક્ષા ક્ષયં ગચ્છતિ કાલપર્યયાત્

સુબદ્ધમૂલા નિપતન્તિ પાદપાઃ ।

જલં જલસ્યાનગતં ચ શુષ્યતિ

હુતં ત દત્તં ચ તથૈવ તિષ્ઠતિ ॥૨૨॥ ભાસ, કર્ણભારમ્

આમ, કર્ણ પોતાની પ્રાણરક્ષા વાળા કવચકુંડળને પણ બ્રાહ્મણને દાન આપતાં અચકાતો નથી. તત્કાલીન સમાજમાં બ્રાહ્મણનો દાન અધિકાર વિશેષ રીતે પ્રગટ થતો જોવા મળે છે.

સંદર્ભ ગ્રન્થસૂચિ

૧. ભાસનાટકચક્રમ્, સમ્પા. આચાર્ય બલદેવ ઉપાધ્યાય, પ્રકા. ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન-વારાણસી, સંસ્કરણ-૨૦૦૨, પ્રથમ દ્વિતીય ભાગ
૨. મહાભારત, ડૉ. રાહુલ, સ્ટેન્ડર્ડ પબ્લિશર્સ (ઈન્ડિયા), ન્યૂ દિલ્હી - ૧૧૦૦૫૯, પ્રથમ સં. - ૨૦૦૩
૩. માનવા અધિકાર એવં કર્તવ્ય, લે. પ્રો. આર.પી.જોશી, પ્રકા. અભિનવ પ્રકાશન, પ્રથમ સંસ્કરણ-૨૦૦૫
૪. ઈશાદિ નૌ ઉપનિષદ્, પ્રકા. ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર, ચતુર્થ સંસ્કરણ-૨૦૦૦

भारतीयशास्त्रेषु अहिंसा-विचारः**Bhatt Harishchandra kiritkumar****m.a,b.ed.Shixashastri,****shreenarayan Sanskrit mahavidyalay,petlad.**

मानवाः संघर्षनिवारणाय, इच्छितवस्तोः प्राप्त्यर्थम्, शीघ्रपरिणामप्राप्त्यर्थम् अहिंसायाः स्थाने हिंसामङ्गीकुर्वन्ति । हिंसा निश्चितपद्धत्या, शस्त्रास्त्रैः, रणनीत्या च भवति । तत्र स्वार्थसङ्कीर्णता वर्तते । यदि वयमाधुनकेन दृष्टिकोणेन अहिंसां दृष्टुकामाः भवामः चेत् अस्माकं नयनयोः पुरतः महात्मा गांधी अस्त्येव । अनेन गांधीना अहिंसकान्दोलनेन स्वतन्त्रतायाः बीजानि भारतराष्ट्रे आरोपितानि ।

सामान्यतया केचन आतङ्कवादीयवनान् त्यक्त्वा वर्तमाने काले सर्वे देशाः, संस्कृतयः, धर्माश्च अहिंसायाः प्रचारं प्रसारं कुर्वन्तः सन्ति । सर्वत्र समग्रे विश्वस्मिन् अहिंसायाः मूलानि तु भारतेनैव वपितानि । भारतेन एव एतस्य महती व्याख्या कृता, अभ्यासः कृतः, अनुसरणं कृतम् अतः तु स्वतन्त्रता प्राप्ता अस्माभिः । अहिंसामार्गस्य आचरणं नातिदुःखकरम् । अस्याः पालनाय अस्माभिः सनातनधर्मशास्त्राणाम्, विचारकाणाम्, शासकानाम्, संदर्भाणां परीक्षणं कृत्वा अहिंसायाः अवधारणा स्पष्टीकर्तव्या ।

भारतीयधर्मशास्त्रेषु अहिंसा :-

सनातनधर्मशास्त्रदृष्ट्या अहिंसा इत्युक्ते सर्वदा-सर्वथा मनसा, वाचा, कर्मणा प्राणिनं प्रति अद्रोहः ।

अहिंसा सर्वदा सर्वथा सर्वभूतानामनभिद्रोहः ।

पातञ्जलयोगसूत्रम् २/३०

योगशास्त्रे प्रदत्ते यमनियमे अहिंसामूलके एव स्तः । कदाचित् एताभ्यां हिंसावृत्तेः उदयः भवति चेत् एतौ साधनायामुपकारकौ न अपितु बाधकौ भवतः । सत्यस्य श्रेष्ठता सर्वत्र वर्णिता अस्ति । किन्तु अहिंसया सह यदा तस्य संघर्षो जायते तदा तत्र सत्यं सत्याभासः एव अनुमीयते । सनातनधर्मशास्त्राणि अहिंसा-सत्य-अस्तेय-अपरिग्रह-ब्रह्मचर्ययमाः जाति-देश-काल-समयेभ्यः अनवच्छिन्नाः सन्ति अतः समानभावेन सार्वभौमत्वेन महाव्रतत्वेन स्वीकृताः । तत्रापि सर्वेषां महाव्रतानामाधारत्वात् अहिंसाव्रतमेव श्रेष्ठतमम् ।

भारतीयधर्मशास्त्रेषु अहिंसायाः चिन्तनं चरमस्थाने वर्तते । सनातनधर्मशास्त्रेषु अहिंसायाः मूलभूतसिद्धान्ताः स्वस्य सभ्यतया सह निर्णायकभूमिकायां वर्तन्ते । 'अहिंसा' शब्देनैव प्राचीनसनातन-बौद्ध-जैनधर्माणामुपदेशस्य अभिव्यक्तिं करोति । भारतीयविचारधारायां अहिंसायाः विचार-व्यवहार-वर्तनैः गहनः प्रभावः स्थापितः ।

Ω वेदेषु अहिंसा :-

वैदिककाले अहिंसायाः सिद्धान्तः सम्माननं प्राप्तवान् । यथा -

- अग्ने यं यज्ञमध्वरं.....(अध्वरम् = हिंसारहितम्)

ऋग्वेदः १/१/४

- मा हिंसीः परमे व्योमन् ।

शुक्लयजुर्वेदः १३/४२

- अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां .....

पूर्वार्चिक-आ.का. अ.१, तृ.खण्डः- मं-१

- मा हिंसीः पशु पुरुषाँश्च ।

अथर्ववेदः

अनेन प्रकारेण सर्वेषु वेदेषु भूरि अहिंसायाः प्रमाणानि प्राप्यन्ते । तत्र अहिंसा एव परमो धर्मः इति मन्यमानाः ऋषयः स्वाचारविचारवर्तनैः अहिंसाव्रतं पालितवन्तः । तदनन्तरमायाति ब्राह्मणयुगः ।

Ω ब्राह्मणयुगः :-

ब्राह्मणयुगे (१५०० ई.सा.५००) यज्ञेषु बलिदानस्य माध्यमेन हिंसायाः आरम्भः अभवत् । पशोः बलिदानमिदं नैतिकं कर्म एवं पशुमोचनस्य साधनमासीत् । मनुमहाराजाः तु यज्ञीयहिंसां हिंसा इति नानुमनुते । ब्राह्मणसाहित्ये अहिंसायाः तुलनायां हिंसायाः प्रमाणानि सन्दर्भाः अधिकाः प्राप्यन्ते । ब्राह्मणग्रन्थेषु हिंसात्मकपूजायाः प्रयोगः आसीत् । तैत्तिरीयसंहितायां^१ अहिंसायाः नैतिकमर्थं त्यक्त्वा अन्यस्मिन् अर्थे अर्थघटनं जातम् ।

शतपथब्राह्मणे^२ उक्तमस्ति यत् दुष्टमनुष्याणाम्, आतङ्कीपशूनाम्, युद्धे दुश्मनानाम्, आजिविकायै पशूनां च मारणे हिंसा न कथ्यते । वैदिककाले पशूनामनर्गलहत्यायाः प्रतिक्रियायाः स्वरूपे अहिंसायाः अवधारणा उत्पन्ना जाता ।

किन्तु तथापि सर्वत्र हिंसायै अनुमोदनं न प्रदत्तम् । अस्माकं ऋषयः मूलतो अहिंसकाः एव आसन् अतः ते अहिंसायाः एव मार्गमन्वगच्छन् । ब्राह्मणग्रन्थेषु अपि अनेनैव कारणेन अहिंसात्मकपूजाप्रयोगः दृश्यते ।

Ω उपनिषत्साहित्यम् :-

अहिंसायाः मतम् ई. पू. १३०० तः महत्वपूर्णशक्तिरूपेण प्रारम्भिकावस्थायां विकसितोऽभवत् । मनुष्यस्य पञ्चसु गुणेषु अहिंसा मुख्यः गुणः वर्तते । गुणोऽयं छान्दोग्य-उपनिषद्मतानुसारं^३

^१ तैत्तिरीयसंहितायां - ५/२/८/७ १२

^२ शतपथब्राह्मणे - ११/१७/१/३

^३ छान्दोग्य-उपनिषद् ३/१७

रहस्यमयस्य मार्गस्य अभिव्यक्तिं प्राप्नोति । सत्य-अहिंसा-तपः-दान-आर्जवमिति पञ्चसु गुणेषु एकः अहिंसा गुणोऽपि वर्तते । पवित्रस्थानेषु तीर्थक्षेत्रेषु च पशूनां बलिदानं हिंसारूपेण नामन्यत ।^४

२ रामायणम् :-

महान् भारतीयेतिहासकाव्यरामायणेऽपि दंडस्वरूपाहिंसा हिंसा न मन्यते । सा अहिंसा एव कथ्यते । अन्येषां जनानां कल्याणाय कृता हिंसा अहिंसा एव अस्ति । रामायणे निःस्सदेहं मानवमस्तिकस्य उत्तमानुत्तमयोः प्रतिकात्मकं रूपं दृश्यते । तत्र प्रतिकात्मरूपे द्वे अङ्गे स्तः । रामः रावणश्च । उत्तमः अनुत्तमः । सज्जनः दुष्टश्च । रावणः हिंसास्वरूपस्य अनुत्तमतत्त्वस्य प्रतिनिधित्वं करोति । रामः अहिंसास्वरूपस्य अमूर्तविचारस्य उत्तमतत्त्वस्य प्रतिनिधित्वं करोति । अतः रामरावणयोर्युद्धोत्तमानुत्तमयोः मध्ये शाश्वतसंघर्षः वर्तते ।

भगवता वाल्मीकिना मृतस्य नरक्रौञ्चस्यकृते मादाक्रौञ्चस्य विलापः दृष्टः । तेन तस्य हृदये अहिंसात्मककरुणायाः भावः जागृतः । तस्मत् तस्य मुखात् श्लोकः निर्गतः -

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वती समाः ।

यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

इत्युक्ते आदिकाव्यस्य रामायणस्य उद्भवः अपि अहिंसायाः सङ्कल्पातः एव जातः ।

२ महाभारतम् :-

महाभारतमपि अस्माकं संस्कृतेः भारतीयेतिहासस्य महाकाव्यमस्ति । महाभारतमेकपक्षे सर्वोच्चरूपेण अहिंसां मनुते । किन्तु दुर्व्यवहारकर्तारं प्रति क्षत्रियस्य कर्तव्यं स्मारयन् हिंसां हिंसनत्वेन न पश्यति । महाभारतस्य दृष्ट्या दुर्व्यवहारकर्तारं प्रति कृता हिंसा अहिंसा एव कथ्यते । संपूर्णं महाकाव्यमिदं युद्धपूर्णमेवास्ति तथापि अस्य रसः शान्तः । कारणं तत्र धर्मयुद्धमस्ति ।

महाकाव्यानां माध्मेन कवयः मानवमस्तिष्के ये हिंसाहिंसयोः, सत्यासत्ययोः, उत्तमानुत्तमयोः च विचाराः सन्ति तान् विचारान् समाजे प्रस्थापयितुं प्रयत्नान् कुर्वन्ति । एतस्य महाकाव्यस्य अन्तिमे चरणेऽपि भीष्मः युधिष्ठिराय कथयति यत् 'अहिंसा परमो धर्मः, अहिंसा उच्चतमं तपः, अहिंसा समेषां कर्मणां श्रेष्ठतमं कर्म ।'^५ ब्राह्मणपदप्राप्तयेऽपि क्षमा-शान्ति-अहिंसादिषु दशसु गुणेषु अहिंसायाः स्थानमस्त्येव । युद्धविषयमाधारीकृत्य अपि अस्य मुख्यरस्तु शान्तः । युद्धविषयं विवृणुन् अत्र मुख्याः अहिंसायाः, सत्यस्य एव चिन्तकैः चिन्तनं कृतमस्ति ।^६

२ श्रीमद् भगवद्गीता :-

कथं विचार्यते यत् अहिंसायाः भूमिका श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । यत्र नातिदीर्घे काले युद्धं जायमानमस्ति । यत्र अनेकाक्षौहिणीसेनायां मानवानां प्राणिनां च वधः भविष्यति तत्र कथं अहिंसायाः

^४ छान्दोग्योपनिषद् — ६/४४२

^५ महाभारतम्, शान्तिपर्व

^६ महाभारतम्, शान्तिपर्व

चिन्तनं भवेत् । किन्तु श्रीमद्भगवद्गीतायाम् अहिंसायाः प्रमुखं स्थानमस्ति । श्रीमद्भगवद्गीतायाः शिक्षणे केन्द्रीयं स्थानमात्मज्ञानस्यास्ति । इदमेव मार्गं विद्यते यत् अनासक्तकर्मयोगस्य अवधारणां प्रति अस्मान् नयति । निःस्वार्थ-अनासक्तिः एव अहिंसा । तत्र भगवता उक्तं निःस्वार्थतायाः भावेन राज्यं प्राप्तुम् अहिंसायाः अभ्यासस्यावश्यकता वर्तते । श्रीमद्भगवद्गीतायाम् अहिंसा इत्युक्ते परोपकारः, स्थितप्रज्ञः, त्रिगुणातीतः वा । श्रीमद्भगवद्गीतायाः अहिंसा सांसारिकाकर्षणैः मुक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य चरित्रचित्रणमस्ति । निष्कामकर्मयोगिनः चरित्रचित्रणे श्रीमद्भगवद्गीता सत्यस्वरूपस्य, अहिंसाप्रतिरोधकस्य च भूमिकायामस्ति ।

श्रीमद्भगवद्गीता धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे केवलं भगवता अर्जुनाय कृतः धर्मोपदेशः एव नास्ति । अपितु भगवतः गीतमिदं महाभारतस्य अभिन्नः अङ्गः वर्तते । कालानुक्रमेण श्रीमद् भगवद् गीतायाम् वेदानाम्, उपनिषदाम्, रामायणस्य च दर्शनं, नैतिकता च सम्मिलिता । अतः श्रीमद्भगवद्गीतायाः शिक्षा अहिंसायाः एव वर्तते ।

सदाचारीणः मनुष्याः वयं कस्मैश्चिदपि प्राणये हिंसां कर्तुं नेच्छामः । कस्यापि व्यक्तेः पीडा अस्माकीना पीडा मन्यमानाः वयं कथं हिंसां कुर्मः ।

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

अस्माकं शास्त्रेषु अपि सर्वत्र अहिंसायाः प्रमाणानि प्राप्यन्ते । त्रिषु प्रमाणेषु आगमप्रमाणं वरमिति अस्माकमवधारणा वर्तते । अपरञ्च गीतायामपि उक्तत्वात् —

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

श्रीमद्भगवद्गीता - १६/२३

इत्युक्ते शास्त्राज्ञा सर्वथा सर्वदा अस्माभिः पालनीया । स तत्र हिंसायाः शास्त्राज्ञा शास्त्रकारैः ऋषिभिः इत्थं प्रतिपादिता -

मा हिंसीः तन्वा प्रजाः

शुक्लयजुर्वेदः - १२/३२

मनुस्मृतावपि अहिंसा कथिता । यथ -

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥

मनुस्मृतिः - ६/६०

इन्द्रियाणां संयमेन, रागद्वेषयोः निवारणेन, प्राणिनामहिंसया च मुनिः मुक्तियोग्यः भवति । अर्थात् मुमुक्षुणां कृते अत्रापि अहिंसायाः आवश्यकता वर्तते । अहिंसकः मुनिः एव अमृतत्वं प्राप्तुं शक्नोति ।

कामपि करुणामहिंसां प्रति मानवं प्ररीतं करोति सा अवधारणा हिन्दूनामेव भवति । ईश्वरीयसिद्धान्तानाम्, आदर्शानाञ्च ज्ञानम् ऋषिणां तपस्विनां मुनीनां च आचारेण भरतीयाः प्रजाः अकुर्वन् । तत्र तैः एका आध्यात्मिकाशक्तिः उत्पादिता सा शक्तिः स्वोपस्थित्या ब्रह्माण्डे स्थितचेतनाचेतनयोः पदार्थेषु शक्तिसञ्चयमकरोत् । तत्र कस्यापि जीवस्य हानेः विषये विचारः अपि नासीत् । सतत्र हिंसाहिंसयोः कल्पना एव नासीत् ।

संस्कृतम् , साहित्यम् संस्कृतिश्च ।

26

शोधछात्र :- श्रीमितेशः शर्मा , श्री जे जे टी युनिवर्सिटी, झुन्झुनु , राजस्थान

मार्गदर्शक :- श्रीबलदेव व्यासः एवं श्रीललित पटेलः ।

प्राक्कथनम् ।

साहित्यं समाजस्य दर्पणवत् विराजते । यथा समाजः तथा साहित्यं भवति । समाजस्य स्वरूपम्, वृद्धिः-हासः, उत्थानं पतनम्, समृद्धिः दुर्गवस्था एतेषां निश्चितं ज्ञानप्रधानसाधनं तत्कालीयं साहित्यमेव भवति । तथैव साहित्यं संस्कृतेः प्रधानवाहकमस्ति । संस्कृतेः आत्मा साहित्यतः स्वमधुपतीति महर्मुहुः कारयति । संस्कृतेः योग्यप्रचार-प्रसाराय सर्वश्रेष्ठसाधनं साहित्यमेवास्ति । संस्कृतेः मूलाधारः यदा भौतिकवादाश्रितः प्रभवति तदा तत्साहित्ये कदापि आध्यात्मिकतायाः प्रभावः न द्रिश्यते । यदि संस्कृती आध्यात्मिकतायाः विशेषः प्रभावः भवति चेत् तद्देशजात्यादिनां साहित्ये आध्यात्मिकतायाः प्रतिबिम्बं आविर्भवति । साहित्यं सामाजिकभावना तथा सामाजिकविचाराणां विशुद्धिः-अभिव्यक्तिः एताभ्यां साहित्यनिर्माणं प्रभवति ।

संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः पूर्वोक्तसिद्धान्तस्य पूर्णसमर्थकः । संस्कृतसाहित्यं भारतीयसमाजस्य भव्यविचारधारायाः विजयस्तम्भः विद्यते । भारतवर्षः सांशारिकजीवने उपकरणां सौलभ्येन भारतीयसमाजः जीवनसंग्रामस्य विकटसंघर्षात् स्वात्मानं पृथक्कृत्वा आनन्दस्य अनुभूतिं , शाश्वतानन्दस्य , उपलब्धिः इति लक्ष्यं स्वीकुर्वन्ति । अतः संस्कृतसाहित्यं जीवनस्य विषमावस्थायामपि आनन्दप्राप्तौ सदा संलग्नः भवति । आनन्दः सच्चिदानन्दस्य भगवतः विशुद्धं पूर्णस्वरूपमस्ति । अतः संस्कृतकाव्यस्य आत्मा रसः । रसस्य उन्मीलनं श्रोता तथा पाठकानां हृदये आनन्दोन्मेषः इत्येव काव्यस्यान्तिमं लक्ष्यमस्ति । संस्कृतालोचनाशास्त्रे औचित्यं रीतिः , गुणः तथालंकाराः आदि काव्यांगानां विवेचनं प्रभृति सति रसविवेचनमेव मुख्यतया प्रतिपाद्य विषयः । भारतीयसमाजस्य मेरुदण्डः गृहस्थाश्रमः , अनयाश्रमाणां निर्वाहः गृहस्थाश्रमाधारेण एव फलतः भारतवर्षस्य प्रवृत्तिमूलकसमाजः अतः गृहस्थधर्मयि पूर्णं महत्त्वं प्रददाति । एवं संस्कृतसाहित्ये गार्हस्थधर्मस्य चित्रणं वर्णनं सागोपांगरेण , पूर्णहृदयवर्जकरूपेण उपलब्धः । संस्कृतसाहित्यस्य आद्यकाव्यं वाल्मीकीयरामायणं गार्हस्थधर्मस्य धुर्युपरि परिभ्रमति । दशरथस्य आदर्शपितृत्वम् , कौशल्यायाः आदर्शमातृत्वम् , सीतायाः आदर्शसतित्वम् , भरतस्य आदर्शभ्रातृत्वम् , सुग्रीवस्य आदर्शबन्धुत्वम् , एवम् अतीवप्रसिद्धः श्रीरामस्य आदर्शपुत्रत्वम् , भारतीयगार्हस्थधर्मस्य एव विभिन्न अंगानाम् आराधनीय आदर्शानां मधुमया , मनोरमा , अभिव्यक्तिः चास्ति ।

साहित्यम् एवं संस्कृतिः -

संस्कृतसाहित्यं भारतीयसंस्कृतेः प्रधानवाहकः अस्ति । यदि संस्कृतकाव्येषु भारतीयसंस्कृतिः स्वकीया अनुप्रमगाथां श्रावयति , तथा संस्कृतनाटकेषु भारतीयासंस्कृतिः स्वकीया कमनीयां क्रीडां प्रदर्शयति । भारतीयसंस्कृतेः प्राणाः आध्यात्मिकभावना अस्ति । त्यागेन अनुप्राणिता तपस्यया पोषिता तपोवनेन संवर्धिता च इयं भारतीय संस्कृतिः । भारतीयसंस्कृतेः रमणीयं आध्यात्मिकस्वरूपं संस्कृतभाषायाः ग्रंथेषु सुन्दरतया प्रदर्शितमस्ति । वाल्मीकिव्यासकालिदासभवभूतिबाणदण्डिनः पाठकानां हृदये मनोरमकाव्यनिर्माणमाध्यमेन विशिष्टं स्थानं धारयन्ति । तथा संस्कृतसाहित्यमाध्यमेन भारतीयसंस्कृतेः विशुद्धं स्वरूपं चित्रयन्ति तेन आदरणीयाः सन्ति । केचनालोचकाः संस्कृतकवीन् राजगृहे मिथ्याभाषिन् स्वीकुर्वन्ति । परंतु संस्कृतकवयः एतादृशाः नासन् । यत् राजगृहसभायामेव स्वविचारान् स्थापयन्ति । संस्कृतकवयस्तु समाजस्य विशुद्धवातावरणे विचरन्ति , समाजस्य

सुखदुःखस्य भावान् अनुभवन्ति च , दीनजनान् अवलोक्य अश्रूणि स्वतः प्रवहन्ति । संस्कृतकविस्तु भारतीयसंस्कृतेः एव एकः प्राणिः अस्ति । यस्य हृदयसिन्धुभावेन आपन्नं भवति । संस्कृतकविः यथा देशकालादिमाध्यमेन काव्ये विचारान् स्थापयति । तथैव तस्मिन् एव काव्ये आध्यात्मिकविचारान् प्रस्थापयति । अनेन भारतीयसंस्कृतेः प्रगटस्वरूपं विश्वस्य संमुखे प्रस्थापितमस्ति । सपूर्णभारते संस्कृतसाहित्यस्य प्रचारप्रसारः खड्गेन नाभवत् अपितु लेखनमाध्यमेन अभवत् । अद्यापि भारतदेशस्य संस्कृतेः सभ्यतायाः संस्काराणां संगठने संस्कृतसाहित्यस्य महत्वपूर्णं योगदानमस्ति । संस्कृतसाहित्यमेव कठोरहृदयं परिवर्त्य सभ्यसंगीतकलासंपन्नजनानां निर्माणं करोति । हिंसायाः अवकाशः शिष्टाचारस्य उदयः अनेनैव अभवत् ।

साहित्यम् एवं तत्त्वज्ञानम् -

संस्कृतसाहित्यं स्रग्निर्मणिविकासोपरि तत्त्वज्ञानस्य विशेषः प्रभावः । भारतीयदर्शनशास्त्रं सर्वदा आशावादस्य तुष्टिकरणं करोति । नैराशस्य कालिमा दर्शनस्य अवकाशे प्रभवति परंतु आशावादितायाः चन्द्रोदयः तथा तस्य चन्द्रिका कालिमां दूरी करोति । संस्कृतसाहित्ये नाटकानां सुखान्तम् । एतदवधानं तस्य मूले भारतीय दार्शनिकविचारधारायाः परिचयः प्राप्तः भवति । भारतीय तत्त्वज्ञानं नैराश्ये आशायाः , विपत्तौ संपत्तेः तथा दुःखे सुखस्य उदगमः अवश्यं भात्येव एतत् स्वीकृतम् । संसारस्य पर्यवसानं दुःखे नास्ति । तत् जीवनं व्यक्तित्वस्य विकासे स्वकीयं महत्त्वं संस्थापयति । संघर्षे शांतेः लालिमां दीव्यते । संग्रामे विजयस्य शंखनादः घोषितो भवति । मानवेः वैयक्तिकपूर्णतायाः अभिव्यक्तौ एतत् जीवनम् एकं साधनमात्रमस्ति । निष्प्रपञ्चब्रह्मणः प्राप्तिः प्रपञ्चे एव भवति । फलतः संसारस्य व्यापकं दुःखं परिदृश्यमानः संतोषः तथा वैषम्यमयः क्लेशः अन्ततः गत्वा सुखे , सौख्ये , आनन्दे परिवर्तितो भवति । इयं दार्शनिका विचारधारा यथा कारणेन जीवने संघर्षं प्रदर्शिते सति नाटकस्य समापनं मंगलमयमेव भवति । संस्कृतसाहित्ये दुःखान्तं नाटकानामभावः एतत् गुप्तरहस्यं दार्शनिकविचारान् प्रकटयति । संस्कृतनाट्यकारेषु अयं आक्षेपः प्रस्थापितः यत् नाटके केवलं सौख्यपक्षस्य एव प्रदर्शनं क्रियते । परंतु अयमाक्षेपः सर्वथायोग्यः । काव्यं जीवनस्य पूर्णं अभिव्यक्तिः योग्यः कविः सुखे-दुःखे च क्लिडति । सः एव कविः समाजस्य जीवनं , दुःखम् अनुभूय तेषां मार्मिकप्रसंगानां कमनीयभाषायां अभिव्यक्तं करोति । तस्य काव्येन सर्वेषां हृदयं स्पंदनमनुभवति । अनेन समाजस्य मूकवदनां स्वकाव्ये प्रभावशाल्यभिव्यञ्जनया प्रस्तौति । कवेः काव्ये जीवनस्य परिभाषा सुख-दुःखं , वृद्धिः , ह्रासः , रागः , दूषः , मैत्रिविरोधः , परस्परसंघर्षः एतेषु उत्पन्ना स्थितिः स्वरूपमेव जीवनम् । किं संस्कृतकवयः सर्वदा सौख्यभावस्य प्रकटने एव चरितार्थतां स्वीकुर्वन्ति? न नैव संस्कृतिजनजागरणस्य अग्रदूतः सः कविः तात्त्विकरूपेण जीवनस्य अंतस्तलं चिनोति पश्यति च । तथा तस्य सत्यवर्णनं प्रस्तौति । परंतु जीवनस्य मंगलमयपर्यवसानं तथा कल्याणमयुद्देश्यं भवति तेन कारणेन सः दुःखपर्यावसानं काव्यानां नाटकानां रचनाकरणे सर्वदा परांगमुखः भवति । संस्कृतसाहित्यस्य एतदेव मौलिकं वैशिष्ट्यमस्ति ।

साहित्यम् एवं धर्मः -

भारतवर्ष-धर्मप्राणदेशः एवं भारतीयसंस्कृतिः धार्मिकभावनाद्वारा परिपक्वः । भारतीय धर्मस्य आधारपीठः आस्तिकता , सर्वशक्तिरूपभगवतः सत्तायां पूर्णविश्वासः । भारतवर्षः पादयुगले स्वात्मानं समर्पणमेव सार्थकतां स्वीकरोति । संसारस्य क्लेशभावना मानवान् तावत् क्लृप्तं तथा संतप्तं करोति यावत् ते भगवतः निजसेवकः न प्रभवति । तावत् रागादिदोषाः चोरसदृशाः संतापदायकाः गृहं कारागृहवत् एवम् अयं मोहः पादबंधनवत् भवति । भगवत्तज्जने भवने सति मोहशृंखला निष्काषिता भवति । एवं जीवः ज्ञानस्य मधुरां अवतंत्रताम् अनुभवति ।

तावत् रागादयः स्तेनास्तावत् कारागृहं गृहम् ।

तावन्मोहोऽग्निनिगडो यावत् कृष्णं न ते जनाः ॥भागवत 10/14/36॥

भगवत्प्रति भक्तिभावप्रचूरमरूपेण संस्कृतसाहित्ये एकं विशालं साहित्यभागस्य जन्मः अभवत् । यत् स्तोत्रसाहित्यम् अस्ति । हृदयदीनता , आत्मनिवेदनं , अपराधस्वीकारः आदि विविधभावानां प्रकटकरणे मनोवैज्ञानिकसाहित्यं संसारस्य साहित्येषु अद्वितीयमस्ति । संस्कृतकाव्यानाम् एतत् वैशिष्ट्यं भारतीयधर्मस्य भक्तिप्रवणतोपरि आधारितः अस्ति । मम तु मन्तव्योऽस्ति संस्कृतसाहित्यं गीतिकाव्यं तथा प्रगीतमुक्तकानां जनकः अस्ति । संस्कृतभाषायाः मधुरता अपि संस्कृतकाव्यानां गेयरुपता एक साधनमस्ति । अनेन कारणेन संस्कृतकाव्येषु कोमलकान्तपदावलीनां बाहुल्यमस्ति । तथा हृदयकमलं विकशकारी भक्तिमयकाव्यानां प्राचुर्यमस्ति । ऋग्वेदस्य मन्त्रतः अद्यपर्यन्तं मनोमुग्धकारी स्तोत्राणाम् अयं प्रवाहः अविच्छन्नरूपेण प्रवाहितः भवति । यथा वैदिकऋषिः वरुणं क्षमाप्रार्थनां करोति

अपराधसहस्रभाजनं पतितं भीमभवार्षोदरे ।

अगतिं शरणागतं हरे कृपया केवलमात्मसात्कुरु ॥ मुकुन्दमाला ॥

साहित्ये कथामहत्त्वम् -

मानवस्य प्रकृतिः स्वाभावतः एव कौतुकविष्मयोः प्रति आकृष्टः भवति । नित्यप्रति व्यवहारिकजीवने परिचितकार्ये यत् किमपि नविनतां विचक्षणतां दृश्यते तत् विस्मयस्य जन्मभूमिः भारतवर्षस्य विविधरंगिनवातावरणे विस्मयस्य स्थानम् अधिकमस्ति । संस्कृतालोचकेषु आश्चर्यरसः एनमेव आदिमरसत्वेन स्वीकृतः । एतादृशाणाम् आचार्याणाम् अपि एकः विशिष्टः संप्रदायः वर्तते । मनुजानां कौतुकमयीं प्रकृतिं चरितार्थतां प्राप्तुं भारतीयसाहित्ये एका नवीनकाव्यपरंपरायाः उदयः अभवत् । सा कथा इति नाम्ना प्रख्याता । सामान्यरूपेण कौतुकवर्धनकथानमुदयः प्रत्येकदेशस्य साहित्ये अभवत् भविष्यति च । मानवस्य स्वाभाविकप्रकृतिं चरितार्थकर्तुम् अयं स्वाभाविकप्रयासः विद्यते परंतु संस्कृतसाहित्येन सह कथायाः विशेषः संबंधः । विश्वेऽस्मिन् कथानामुद्गमभूमिः अस्ति अस्माकं संस्कृतसाहित्यं यत्रत्याः कथाः पश्चिमपूर्ववर्तिदेशानां यात्रां कृत्वा तद्देशसाहित्ये स्थानम् अलंकृतम् । तथा तस्य देशस्य रीतिः , जीवनं , आचारव्यवहारे सम्मिलितम् । भारते कथाः केवलं कौतुकमयीं प्रवृत्तिं चरितार्थं कर्तुं न आविर्भूताः । अपितु धार्मिकशिक्षणप्राप्तुम् उपयुज्यते । अनेन एव ब्राह्मणजैनबौद्धैः समानभावेन साहित्यस्य अस्य अंगस्य परिवर्धनं उपवृहणं कृतम् । बौद्धानां जातकसाहित्ये तथा बौद्धकलासंवर्धने विशेषमहत्त्वमस्ति । कथालेखने जैनमुनीन् प्रायः पराजयितुं न शक्यते । तेषां पार्श्वे एतस्य विपुलं साहित्यम् अस्ति । पञ्चतंत्रं स्वयं कथानां महासागरः अस्ति । अयं ग्रन्थः कथानां संग्राहकः न अपि तु साहित्यदृष्टौ नितान्त उपादेयः ग्रन्थः अस्ति । यस्य प्रभावः भारतस्य साहित्ये विद्यते अपि तु संसारस्य सर्वेषु साहित्येषु दरिदृष्यते ।

साहित्ये शैलीविन्यासः -

संस्कृतसाहित्ये पश्चिमालोचकानां विषये दोषारोपणं कृतमस्ति संस्कृतसाहित्यं नितान्तम् अलंकारपूर्णं कृत्रिमं चास्ति । ते संस्कृतसाहित्यस्य नैसर्गिकतां स्वाभाविकताम् अलंकारहीनतां एताः न जानन्ति । परंतु पाश्चात्यानां आरोपः भारतीय आलोचकानां कृते वेदवाक्यसमानरूपेण मानयः ग्राह्यः तेन महानर्थकः प्रभवति । संस्कृतभाषायां निबद्धकाव्ये हृदयभावानां तदृशी स्वाभाविकी अभिव्यक्तिः यादृशी कस्मिन् चित् प्रौढसाहित्ये तथा मननीयमहाकाव्ये दृश्यते । प्राचीनकवीनां काव्येषु स्वाभाविकतायाः साम्राज्यमस्ति । एते कवयः मानवहृदयं जानन्ति । तथा स्वानुभूतिं प्रस्तुतकरणे रसमयीपद्धतेः आश्रयः कृतः । वाल्मीकिः , व्यासः , कालिदासः , अश्वघोषः एतेषु कविषु कोऽपि जनः कृत्रिमकवितालेखनदोषः प्रस्थापयितुमसमर्थः । अलंकाराणां चित्रणं सप्तमाष्टमशताब्दोः अनन्तरम् एका घटनाभवत् तेन कारणेन एतादृशं काव्यम् अभवत् । सप्तमाष्टमशतके भारतवर्षस्य साहित्यिकेतिहासे पाण्डित्ययुगः आसीत् । एतस्मिन् समये बौद्धाः नैयायिकाः जैनदर्शनिकाः इत्यादीनां वेदविरोधतर्काणां खण्डनं ब्राह्मणपण्डितैः अतीवप्रौढतया प्रामाणिकयुक्तिमाध्यमेन कृतम् । तस्मिन् समये वायुमण्डलं वायुदधमाध्यमेन कर्कशतर्काणां सहायेन विताडितमभवत् । पाण्डित्यमेव कवित्वस्य सत्यपरिपक्वता स्वीकृता । पाठकानामादर्शेऽपि परिवर्तनमभवत् । प्राचीनैः

कविभिः विश्वासभाजकपाठकानां कृते काव्यनिर्माणं कृतम् । परंतु एतदवसरे कवयः तर्कभावना मण्डितपाठकानां कृते रुचिः अनुसारं कविता निर्माणं कृतम् । काव्यलक्षणे परिवर्तनं नभवत् तथापि समयानुसारं पाठकानां रुचिः अनुरूपम् लेखनावसरे अलंकारशैल्याः उपयोगः कृतः । अन्यथा संस्कृतालोचनाशास्त्रस्य मान्यशैल्याः अलंकारस्य भव्यभूषायाः मण्डितं ओजप्रधानं समासबहुलताशैलीः अन्यतमप्रकारमात्रमेवास्ति । एतत् काव्यस्य सर्वस्वं नास्ति । अतः संस्कृतस्याद्यलोचक-भामहेन तर्कप्रधानशास्त्रेण भावप्रधानकाव्यानां विभेदः प्रदर्शितः आविद्वदंगनाबाल-प्रसिद्धार्थ इति लिखितम् । काव्यं केवलं विदुषां पुष्टमतेः उत्पत्तिः नास्ति अपि तु शास्त्रमिदं अनभिज्ञस्त्रीणां तथा बालकानां समक्षं प्रस्तूयते । यदि काव्यं केवलं केचनपाठकाः एव जानन्ति चेत् किं काव्यमहत्वं? तत् काव्ये सति अप्रतीतिरर्थः दोषेण दुष्टकाव्यमभवत् । काव्यस्य लक्ष्यं, प्रथमः सामान्यजनः न तु विशेषजनः । प्रसन्नकाव्यस्य इदमेव लक्ष्यम् । स्त्रीबालकाः काव्यं यथा जानन्ति तथैव विशेषजनाः अपि ज्ञातुं समर्थाः भवेयुः । माधुर्यं तथा प्रसादगुणाः काव्यस्य आत्मावत् विराजते । एतयौ उपस्थितौ सति काव्ये दोषारोपणं निरर्थकम् ।

अयमेव निष्कर्षः अस्माकं देवीवाक् संसारे श्रेष्ठा । अस्माकं संस्कृतसाहित्यं समग्रसभ्यसमाजे प्राचीनतमं , व्यापकं , अभिरामतं विशिष्टमस्ति । यदि भूमौ प्राचीनतमा भाषारूपेण या प्रसीद्धा सा केवलं अस्माकं संस्कृतभाषा एवास्ति । अद्यतनीयाः याः जातयः स्वगतसभ्यतायां गर्वं कुर्वन्ति । परंतु ते न जानन्ति यदि तेषां पूर्वजाः वनेषु भ्रमणम् अटनं कुर्वन् संकेतमात्रमाध्यमेन एव स्वमनोगतभावानां प्रत्यायनं कुर्वन्ति स्म । तस्मिन् काले वा तदप्रागेव अस्माकं पूर्वजाः आर्यजनाः देवभाषया सरस्वत्याः तीरे भगवतां विभूतीनां पूजां कुर्वन्ति । ऋचां गायन्ति सामगानं कुर्वन्ति । तस्मिन् आध्यात्मकजगतः समस्यां निवृत्तिं कृत्य स्वोन्नतमस्तकस्य परिचयम् अयच्छत् । विश्वस्य प्राचीनतमः ग्रन्थः अस्माकं वेदः अस्माकं धर्मसर्वस्वम् । अनया देववाचा आराधनीय ऋषिद्वारा परमात्मनः आंतरीकप्रेरणया दृष्टः भवति । आध्यात्मिकप्रश्नानां समाधानभूताः उन्नतमस्तकस्य परिचयप्रदत्तानि एतानि उपनिषदः अस्यां भाषायामेव अस्ति । पृथ्व्याः उत्पत्तिः प्रलयपर्यन्तं विवसतुतं साहित्यमस्यां भाषायामेवाभवत् । पुराणानां रचना इतिहासविषये सम्यक्तया असयां देवभाषायामेव प्रतिपादितमस्ति । आर्याणां प्राचीनानां नियमानां परंपराणां प्रशस्तं सर्वांगीणवर्णनं उपस्थापनं कुर्वन् धर्मशास्त्रस्य निर्माणमपि असयां संस्कृतभाषायामेव संप्राप्यते । अयमेव सारांशः लौकिक-अभ्युदये पारलौकिकनिःश्रेयसे सिद्धिसाधके यावत् भागः ज्ञान-विज्ञानयोः विद्यते । यावत् शास्त्रपुराणमपि तेषाम् अवधानम् अनया संस्कृतभाषया एव भवितुं शक्यते । एकवाक्येन कथयितुं शक्यते यत् अस्माकं साहित्यं परा - अपरा विद्यायाः मनोरमभाण्डागारः अस्ति । तस्य रहस्याणां ज्ञानं संस्कृतभाषाज्ञानेन एव कर्तुं शक्यते । अनेनेवास्माकं परममहनीया विद्वज्जनमाननीया एवं सोभाग्यशोभनीया अस्ति ।

संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वम् -

साहित्यशब्दः एवम् अर्थस्य मञ्जूलसामञ्जस्यस्य सूचकः अस्य व्युत्पत्तिः यथा सहितयोः भावः एव साहित्यम् । अर्थात् सहित शब्दस्य अर्थस्य भाव नाम साहित्यम् । एतस्मिन् मौलिकार्थः अस्य शब्दस्य प्रयोगः अस्माकं काव्ये ग्रन्थे । तथालंकारग्रन्थे अनेकग्रन्थेषु दृश्यते । महाकविभर्तृहरिणा संगीत-साहित्यं विना जीवमानं मनुष्यं पशुः इति कथितः । तदवसरे तेषां भावः साहित्यस्य तस्मिन् कोमलकाव्ये सन्निहितः यस्मिन् शब्दस्य अर्थस्य च अनुरूपेण सन्निवेशः । शास्त्रम् एवं साहित्यं अनयोः अयमेवान्तरः यत् शास्त्रे अर्थं प्रतीयते शब्दप्रयोगः भवति । तथा काव्ये अर्थः शब्दः एकरूपात्मकः भवति । कोऽपि शब्दः न्यूनतां न प्रदर्शयति । एवमर्थं प्रस्थापयति ।

संस्कृतम् देवभाषा अस्ति । संस्कृतशब्दस्य अर्थः भवति । सुसंस्कारसंपन्नः , सुकार्यकरणे निपुणः , सुज्ञः वा । परंतु संस्कृत इति शब्दस्य प्राप्तिः सर्वप्रथमं रामायणे सम्प्राप्यते । पवनपुत्रः सीतां कथा रित्या बोधयिष्यति इति चिंतने अयं शब्दः प्राप्यते ।

यदि वाचं वदिष्यामि द्विजातिरिव संस्कृतम् ।

रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥

वा रा सुन्दरकाण्ड 5/14

अथवा यास्कस्य तथा पाणिनेः ग्रन्थेषु लोकव्यवहारे प्रयुज्यमाना वाक् तस्याः वाचः संज्ञैव भाषास्ति ।

भाषायामन्वध्यायञ्च , निरुक्तः-1/8

भाषायां सदवससुवः , अष्टाध्यायिः :- 3/2/104

भवतु संस्कृतभाषायाः उत्पत्तिः विषये अधिकं न कथ्यते । सम् उपसर्गपूर्वकं कृ धातुतः निष्पन्नोऽयं शब्दः संस्कृतम् ।
संस्कृतसाहित्यमपि विशिष्टमस्ति ।

साहित्य-संगित-कला-विहीनः साक्षात्पशुपुच्छविषाणहीनः । भर्तृहरिः ।

एतेन माध्यमेन संस्कृतसमाजे साहित्यस्य महत्त्वमधिकमस्ति । देवभाषायाः बहवः विविध-कवयः विद्वांसः
अभवन् । तेषु महाकविषु संस्कृतसाहित्यमाध्यमेन मानवबोधगुणान् अतीवविशिष्टमाध्यमेन सरलतया प्रतिपादितमस्ति ।

आदौ श्रीअश्वघोषः स्यात् कालिदासः ततः परं ।

भारविश्च तथा भट्टिः कुमारश्चापि पञ्चमः ॥

माधरत्नाकरौ पश्चात् हरिश्चन्द्रस्तथैव च ।

कविराजश्च श्रीहर्षः इख्याताः कवयो दशः ॥

संदर्भग्रंथसूचिः

संस्कृत साहित्य का इतिहास

ध्वन्यालोकः

ब्रह्मगुप्तसिद्धान्तः

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

शिशुपालवधम् मल्लिनाथटीकोपेतम्

श्रीमद्भागवतपुराणम्

महाभारतम्

वाल्मीकीरामायणम्

सूत्राष्टाध्यायी

निरुक्तम्

नीतिशतकम्

भारतीय स्वतंत्रता और दलित समाज

राजपूत अस्मिता बाबुजी

पीएच.डी स्कूलर |

27

भारत देश का सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, इतिहास अति प्राचीन है। लगभग पाँच हजार वर्षों से इस देश में सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक तथा राजनीतिक क्षेत्र में उत्थान और पतन होते रहे हैं। समय-समय पर विभिन्न विदेशी लोगों द्वारा किए गए आक्रमण के कारण देश के मूल सामाजिक ढाँचे में परिवर्तन आया और भाषा, सांस्कृतिक, व्यवहार आदि के मूल्य बदल गए। ईसा पूर्व लगभग चार हजार वर्ष पहले आर्य भारत में आए और तत्कालीन भारत के मूल निवासी द्रविड तथा उसकी उपजातियों में संघर्ष हुआ। इस संघर्ष में द्रविडों का पराभव हुआ तथा उन्हें दास बनाया गया। यह दास कालांतर से आर्यों की सेवा करने लगे। प्राचीनकाल में समाज के तीन उच्च वर्णों की सेवा करनेवाले सामाजिक वर्ग के रूप में शूद्रों का सर्वप्रथम उल्लेख ऋग्वेद में किया गया है। 'ऋग्वेदकालीन समाज में कुछ दास- दासीयाँ होती थीं, जो घरेलू नौकर के रूप में काम करती थीं। पर उनकी संख्या इतनी नहीं थी कि उनको मिलाकर शूद्रों का दास वर्णन बन पाता। समाज के वर्ग के रूप में शूद्रों का प्रथम और एकमात्र उल्लेख ऋग्वेद के पुरुषसूक्त में आया है। जिसकी पुनरावृत्ति अथर्ववेद के उन्नीसवें भाग में हुई है। "इसी प्रकार समाजशास्त्र के अध्येता मोतीलाल गुप्ता शूद्र की उत्पत्ति के बारे में कहते हैं, "आर्य भारत में विजेता के रूप में आए थे। उन्होंने अपने को श्रेष्ठ और यहाँ के मूल निवासियों द्रविडों को निम्न समझा, स्वयं को द्विज तथा द्रविडों को दास या दस्यु कहा।"

महाभारत में भी वर्णों की उत्पत्ति विराट पुरुष के शरीर के विभिन्न अंगों से मानी गई है। ब्राह्मणों की उत्पत्ति ब्रह्मा के मुख से, क्षत्रियों की भुजाओं से, वैश्यों की दो जंघाओं से और शूद्रों की उनके पाँचों से। अपनी शक्तियों को चिंतन मनन और आध्यात्मिक उन्नति में लगानेवाले को सम्मान देकर उन्हें समाज में सबसे उच्च माना गया है। लोगों के रक्षार्थ अपनी शक्तियों को लगानेवाले क्षत्रियों को शासन संचालन का कार्य देकर उन्हें समाज में दूसरा स्थान दिया गया है। अपनी शक्तियों को समाज के हित में संपत्ति के उत्पादन में लगानेवाले वैश्यों का घन देकर समाज में तृतीय स्थान दिया गया। तीनों वर्णों से यहा आशा प्रकट की गई कि वे समाज के त्याग और सुरक्षा हेतु अपने धर्म का पालन करेंगे। समाज के लिए जो नवीन उपयोगी कार्य नहीं कर सकते, उन्हें इन तीनों वर्णों की सेवा का कार्य दिया और उन्हें शूद्र नाम से संबोधित किया जाने लगा।

समय के प्रवाह के साथ-साथ विभिन्न कालखंडों में वर्ण व्यवस्था को तो महत्व प्राप्त होता गया। ब्राह्मणों ने अपनी सुविधानुसार समाज के नियम बनाए और यही नियम उत्तरोत्तर इतने बलवत्तर होते गए कि इन्हें बदलना असंभव हो गया। वैदिक काल का अंत होते होते विजित शूद्र जन जातियों को सभी अधिकारों से वंचित कर दिया गया। कालांतर से सुधारवादी आंदोलनों के बावजूद भी शूद्रों की स्थिति नहीं बदली। शूद्रों अधिकतर खेतिहर, भूमिहीन थे। जैसी उनकी स्थिति प्राचीनकाल में थी वह आज भी है। उनके संबंध मालिक और नौकर के संबंधों से भी बदतर रहने के प्रमाण हैं, उन्हें जीवन निर्वाह के लिए पूरा भोजन नहीं मिलता। "जिस प्रकार ग्रीक नागरिक अनागरिक से बेगार लेने, जबरदस्ती मजदूरी कराने का दावा करते थे, उसी प्रकार भारत में भी द्विज लोग शूद्रों का शोषण करते थे।" और इसी शोषण की अनन्त प्रक्रिया को प्राचीन काल से आज तक देखा जा सकता है।

प्राचीनकाल से लेकर अठारवीं शताब्दी तक देश में शूद्रों की अवस्था बहुत ही शोचनीय थी। उनके उत्थान के लिए किसी भी तरह के कोई भी प्रयास नहीं हो रहे थे, और न कोई युग पुरुष आगे गया था। परंतु अठारवीं शताब्दी से आगे शूद्रों के लिए एक के बाद एक कोई युग पुरुष मिलते गए और उनके सामाजिक जीवन में परिवर्तन आता गया।

सन् १९५७ वह वर्ष भारतीय इतिहास में ब्रिटिश सत्ता की दासता से मुक्त होने के लिए गए राष्ट्रीय विद्रोह के कारण अपना एक अलग महत्व रखता है। भले ही इस विद्रोह में भारतीयों की हार हुई, परंतु इस विद्रोह ने समग्र भारतीयों के बीच राष्ट्रीय एकात्मता की भावना को जागृत किया। “अतः इसमें कोई संदेह नहीं कि सन् १८५७ का विद्रोह आधुनिक भारतीय इतिहास में एक क्रांतिकारी मोड़ उपस्थित करता है। इस विद्रोह की कहानी ने राष्ट्रीय भावना के उदय एवं प्रचार में अत्यंत महत्वपूर्ण योगदान दिया। इसके शहीदों एवं वीरों की कहानियाँ न केवल लोककथाओं तक सीमित नहीं, बल्कि भारतीय भाषाओं में इन शहीदों एवं वीरों के जीवन पर अनेक कविताएँ एवं पुस्तक लिखी गई।’ तात्पर्य यह कि राष्ट्रीय आंदोलन आधुनिक सामाजिक तथा राजनीतिक क्षेत्र में व्यापक परिवर्तन लाने में सफल रहा है।

एक और देश की स्वतंत्रता का आंदोलन चल रहा था तो दूसरी और सामाजिक क्षेत्र में परिवर्तन लाने का कार्य महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब अम्बेडकर तथा राजर्षि शाहु महाराज आदि युग पुरुष एवं सामाजिक संस्थाओं में आर्य समाज, ब्रह्म समाज, सत्यशोधक समाज ने किया। यह लोग तथा संस्थाएँ तत्कालीन समाज में स्थित छूआछूत, बाल-विवाह, सतीप्रथा आदि को समाज से खदेड़ने का काम कर रहे थे। “दलितोद्धार के कार्य की यह भी विशेषता थी कि स्पृश्य और अस्पृश्य जातियों के परंपरागत भेद को मिटाकर समान स्तर पर लाने का प्रयत्न किया जा रहा था। दलितों को जाति का अलग हिस्सा न मानकर उन्हें अन्यो के समान मानवता के पूरे अधिकार देना आर्य समाज के दलितोद्धार कार्य का मुख्य लक्ष्य था।” सेकड़ों वर्षों से गुलामी हीन जिन्दगी जीनेवाले शूद्र और अब के दलितों के अठारहवीं तथा उन्नीसवीं शताब्दी में समाज सुधारकों तथा सामाजिक संस्थाओं के कारण जीवन में प्रकाश की हल्की सी किरण दिखाई देने लगी थी।

सन् १८५७ से १५ अगस्त सन् १९४७ तक जो देश में स्वतंत्रता संग्राम चला उस दरमियान दलित समाज का अपना अस्तित्व बहुत ही संकुचित रहा है, परंतु कहीं न कहीं यह संग्राम दलितों के समग्र जीवन में चेतना भरने के लिए भी कारणभूत साबित हुआ है। इस दरमियान बहुत से दलित तथा पिछड़ी जनजातियों के क्रांतिकारियों ने देश की स्वतंत्रता के लिए अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया। स्वतंत्रता का यह संघर्ष सभी भारतीयों का था, इसलिए इसमें समग्र भारतीयों का योगदान मानना आवश्यक होगा।

स्वतंत्रता के पश्चात संवैधानिक प्रावधान के फल स्वरूप दलितों में परिवर्तन आया। उनके उत्थान के लिए सभी स्तरों पर सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाओं ने व्यापक मुहिम चलाई और दलित समाज के समग्र आयामों को विकसित करने में उन्हें बहुत बड़ी सफलता मिली। अतः यहाँ पर उन समग्र पहलुओं पर प्रकाश डाला जा रहा है।

❖ दलित से तात्पर्य:

प्राचीन भारतीय चातुर्वर्गीय समाज व्यवस्था का चौथा अंग 'शूद्र' समाज माना जाता था। शूद्रों को समाज में बहुत ही निचले स्तर के काम करने पड़ते थे। उन्हें समाज में सम्मान पूर्वक जीवन जीने का अधिकार नहीं था। एक तरह से यह शूद्र समाज हिन्दु धर्म के अन्य वर्णों से प्रताडित था। विभिन्न समय तथा काल में अनेक प्रकार के नामों से शूद्रों को संबोधित किया जाता रहा है। इन विभिन्न नामकरणों के बारे में शुरु से ही विवाद रहा है। "अस्पृश्यों के लिए अछूत दलित वर्ग, बाहरी जातियाँ, हरिजन और अनुसूचित जाति आदि शब्दों का प्रयोग किया गया।" प्राचीन काल से ही शूद्रों की आर्थिक स्थिति अत्यंत दयनीय होने के कारण चलकर इन्हें 'शूद्र' कहने के बजाय 'दलित' कहा जाने लगा। "आर्य समाज का कहना था कि यह वर्ग अछूत नहीं है, ये वर्ग अछूत के स्थान पर दलित है अर्थात् समाज ने इनको दबा रखा है।" दलित समाज को महात्मा गाँधी ने 'हरिजन' कहा तो आज के आधुनिक काल में दलित समाज को अनुसूचित जाति के नाम से भी संबोधित किया गया है। विभिन्न शब्दकोशों में व्यक्त दलित शब्द की परिभाषाओं को यहाँ प्रस्तुत किया जा रहा है-

❖ मानक हिंदी कोश:

"दलित- भू.क्र.(सं दल् +क्त)

१) जिसका दलन हुआ हो

२) जो कुचला, दला, मसला या रौंदा गया हो।

३) टुकड़े-टुकड़े किया हुआ पूर्णित।

४) जो दबाया गया हो अथवा जिसे पनपने या बढ़ने न दिया गया हो। हीन अवस्था में पड़ा हुआ।

❖ हिंदी -कन्नड़-अंग्रेजी त्रिभाषा कोश:

"दलित - १) जो कुचला दला या रौंदा गया हो।

२) जो दबाया गया हो जिसे पनपने या बढ़ने न दिया गया हो, हीन अवस्था में पड़ा हुआ।"

❖ हिंदी शब्द सागर

"दलित - वि (सं)

१) मिटा हुआ। मसला हुआ। मुर्दित

२) रौंदा हुआ। कुचला हुआ।

३) खंडित। टुकड़े टुकड़े किया हुआ।

४) विनष्ट किया हुआ।

५) जो दबा रखा गया हो। दबाया हुआ।

❖ भाषा विज्ञान के अनुसार 'दलित' शब्द की उत्पत्ति:

'दलित' शब्द की उत्पत्ति संस्कृत और ईरानी दोनों भाषाओं से हुई है। संस्कृत में इसकी उत्पत्ति 'दल' (ह) से हुई है जिसका अर्थ होता है चटकना, विखंडित, टूटना आदि। विशेषण के अनुसार अर्थ है खंडित, दो पाटों में विभाजित होना या कुचलना (पद-दलित) ईरानी में भी इसकी उत्पत्ति 'दल' से हुई जिसका अर्थ निम्न, निर्बल,

आदि है। 'पुराने निराम' में इस शब्दों के विभिन्न रूपों का प्रयोग उन लोगों को करने के लिए किया गया जो असहाय या निर्धन होने की स्थिति तक पहुँचा दिए गए हैं।

विभिन्न शब्द कोशों में दी गई परिभाषाओं के अलावा बहुत से धार्मिक ग्रंथों में भी दलित शब्द अलग – अलग अर्थ लिए हुए हमारे सामने आता है। अतः वह इस प्रकार है-

❖ बाईबल में दलित शब्द का अर्थ:

'बाईबल पवित्र धर्म ग्रंथ है, जिसमें परिभाषित 'दलित' शब्द का उपयोग कई अर्थों में अर्थात् लोगों के एक विशिष्ट वर्ग को घोषित करने के लिए किया गया है। 'दलित' इस शब्द की उत्पत्ति इरानी भाषा के 'दल' से हुई है, जिसका क्रिया रूप में प्रयोग भज-संहिता ११६.६, १४२.७ में 'दलित' अर्थात् पूर्णकालिक क्रिया और यशायह १७.४ में 'य-दल' अपूर्ण कालिक क्रिया के रूप में किया गया है। बाईबल में इसका प्रयोग अनेक बार लोगों के विशेष समूह की स्थिति दर्शाने के लिए विशेषण के रूप में हुआ है। इसका मूल विशेषण रूप और स्त्री वाचक बहुवचन 'दलेय' है और स्त्री वाचक बहुवचन 'दलोत' या 'दलात' इन रूपों के उदा. उत्पत्ति ४१.६, निर्गमन २३ ३, रुतः १०- २, शभएल १३- ४, अयुब ५-१५, भजन-संहिता ४१-१, नीलिवचन १०-१५, यशायह ११- ४, यिर्मयाट ४- १०, अमोस २ ७ में मिलते हैं।

इसी प्रकार हिंदुओं का प्राचीन ग्रंथ 'मनुस्मृति' में भी दलित वर्ग का उल्लेख किया गया है। मनुस्मृति के अनुसार:

“ब्राह्मणस्य तपोज्ञान शीवस्य रक्षणम्।

वैश्यस्य तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम्।”

अर्थात् ब्राह्मण का तप 'ज्ञान' है, क्षत्रियों का तप 'रक्षा' है, वैश्य का तप 'व्यापार' तो शूद्रों का तप 'सेवा' माना गया है। उपर्युक्त चारों वर्ण एवं वर्ग का निर्माण वैदिक काल में हुआ है। ऋग्वेद के पुरुषयुक्त में इसका स्पष्ट उल्लेख मिलता है-

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासित्। बाहुः राजन्यः कृतः।

अरु तद्दस्य यह वैश्यः। पदभ्यां शूद्रोऽजायतः॥”

उपर्युक्त ऋग्वेद के मंत्र में यह कहा गया है कि, विशाल पुरुष के (ईश्वर के) ब्राह्मण यह मुख है, राजन्य (क्षत्रिय) भुजाएँ हैं, वैश्य जंघा है और शूद्र उसके पैर से उत्पन्न हुआ है।

अंततः निष्कर्ष रूप में दलित शब्द का अर्थ इस प्रकार कहा जाएगा किसी विशिष्ट वर्ण या वर्ग में आनेवाले समूह को 'दलित' संबोधित करना उचित होगा जो कि दबाए, कुचले गए हैं तथा स्वतंत्रता, समानता का अधिकार जिन्हें नहीं मिला ऐसे वर्ग, वर्ण को दलित कहना आवश्यकता है। मुख्यतः दलित वह माने जाएंगे-

दलित (Untouchables) शब्द से हिन्दू जाति व्यवस्था का घोष होता है। चमार, मेहतर जैसी उपजातियों को यह शब्द अपने निकटतम कर लेता है।

'दलित' शब्द से हिन्दू जाति व्यवस्था मान्य किए हुए लोगों के समूह का अर्थबोध होता है।

'दलित' शब्द विशिष्ट वर्ग का वाचक है, इससे उपेक्षित जातियों का परिचय होता है।

संदर्भ सूची

- १) उत्तरशती के उपन्यासों में दलित विमर्श, डॉ. विजयकुमार रोडे, पृ. १३
- २) शूद्रों का प्राचीन इतिहास, रामशरण शर्मा, पृ. ३०
- ३) मानक हिन्दी कोश – सं. रामचंद्र, वर्मा, पृ. ३७
- ४) हिंदी – कन्नड़ – अंग्रेजी त्रिभाषा कोश, १२०
- ५) हिंदी शब्द सागर – से.बी.ए. श्यामसुंदरदास २२२९
- ६) भारत के आदि निवासियों का इतिहास – एच. लाल, पृ. २१९-२२०

वैदिककाल में सामाजिक परिप्रेक्ष्य में स्त्री

जब मनुष्य आदिम अवस्था में था तब न उसकी कोई व्यक्तिगत सम्पत्ति थी न परिवार और कबीले से वह बंधा हुआ था, उस अवस्था में सभी सभ्यताओं में मातृसत्तात्मक व्यवस्था रही होगी। बच्चा सिर्फ माँ के नाम से ही जाना जाता होगा।

मनुष्य की चिंतनशील बुद्धि ने उसे नई-नई खोज करने के लिए हमेशा प्रेरित किया। आदिम अवस्था के बाद परिवार और फिर कबीले अस्तित्व में आएँ। यहाँ आकर स्त्री को कुछ चुनौतियों का सामना करना पड़ा। मातृत्व के कारण वह कठोर कार्य करने न कुछ असहज होती जा रही थी। एक कबीले के लोग दूसरे कबीले से सुरक्षा के लिए रक्षात्मक साधनों का प्रयोग करने लगे। जंगल के दूर-दराज के क्षेत्रों में खाद्य सामग्री जुटाने के लिए भी उन्हें जाना पड़ता। इन दोनों ही कार्यों को पुरुष अपने हाथ में लेता गया। स्त्री घर के आस-पास कृषि एवं बागबानी आदि को संभालने लगी। धीरे-धीरे उसने घर की जिम्मेदारी अपने उपर ओढ़ ली। पुरुष ने खेतीबाड़ी के साथ ही पशुओं के रूप में कुछ व्यक्तिगत सम्पत्ति रखना शुरू कर दिया। हालांकि इनको स्त्री संभालती मगर ये पुरुष के नाम से पहचाने जाने लगे थे। इसकी अगली कड़ी में स्त्री का नम्बर भी व्यक्तिगत सम्पत्ति में आने लगा। शारीरिक क्षमता के आधार पर एवं घर घर रहकर पुरुष के लिए खाना पकाने बच्चों को पालने आदि के कारण वह पुरुष के अधिकार में आती गई।

अब तक बच्चे की पहचान भी पिता के नाम से होनी शुरू हो गई थी। परिवार की सीमा के कारण स्त्री एक पति से बंधकर रहने लगी। हालांकि अभी तक एक पतित्व का पालन नहीं होता था। मगर स्त्री एक समय में एक पति के ही साथ रहना पसंद करने लगी थी। पुरुष उस पर अपना पूरा अधिकार समझने लगा था। स्त्री पर अधिकार को लेकर पुरुषों में आपसी द्वेष भी रहने लगा था।

मानव विकास के साथ-साथ समाज भी दो भागों में बँटता गया। एक नगर गाँवों में विस्तार रखता हुआ सभ्य समाज तो दूसरा कबीलों में सिमटता हुआ अर्धसभ्य समाज इस दूसरे प्रकार के समाज में स्त्री शोषित होती हुई भी कई मायनों में स्वतंत्र थी, परंतु सभ्य कहे जाने वाले समाज में स्त्री पूर्णतया बंदिनी बन चुकी थी जो आज भी है। सभ्य कहे जाने वाले समाज में स्त्री को कर्मक्षेत्र से विफल कर दिया गया और निरर्थक जीवन की तरफ धकेल दिया गया। स्त्री घर के भीतर सजाई हुई जीवित मूर्ति की भाँति बन गई जो गुलामी का सबसे बड़ा कारण बना। वह अपनी क्षमता से अनजान होती गई। समाज में चारों तरफ नजर दौड़ाए तो आज भी हमें यह महसूस होता है कि स्त्री अपने आप को कमजोर समझाती है। यह परम्परा से कुंठित मानसिकता का ही नतिजा है।

वैदिक काल से लेकर वर्तमान तक के समान में स्त्री को सबसे अधिक भयभीत रखा है तो वह है, असुरक्षा का भाव। पुरुष रुपी सुरक्षा-कवच के बिना वह घर से बाहर कदम ही नहीं रख सकती तो फिर स्वतंत्रता की बातें तो बहुत दूर रह गई। यदि कभी स्त्री ने अकेले बाहर निकलने का प्रयास किया भी तो उसे दुःचरित घोषित कर दिया गया। मनु ने तो यहाँ तक कह डाला है कि स्त्री क्रमशः पिता, पति और पुत्र के संरक्षण में ही अपना जीवन बिताया। दुनिया की यह बड़ी बड़ी विभूतियों ने स्त्री को सामाजिक रूप से कमजोर बनाए रखने में कोई कसर नहीं रखी।

उन्होंने समय-समय पर घोषणाएँ की कि स्त्री कमजोर है बुद्धिहीन है। उसे पुरुष के संरक्षण में रखने जरूरी है, नहीं तो अनर्थ हो जाएगा।

अरस्तू मानते थे कि दासों का होना जरूरी है, दासों के कंधों पर ही सभ्य संसार पनप सकता है और दासों की पंक्ति में अरस्तू स्त्री को सबसे पहले रखते हैं। शोपनहावर जो एक बड़े दार्शनिक हुए हैं, उन्होंने भी स्त्री के लिए अपने कुछ ऐसे ही विचार रखे उनके अनुसार “जिस भी दृष्टि से देखा जाए तो स्त्रियाँ पिछड़ी हुई और बुद्धिहीन हैं स्त्रियाँ पुरुष और शिशु के बीच का एक जीव हैं। (1) सामाजिक दृष्टि में स्त्री हमेशा एक गुलाम की स्थिति में रही है। दोदम दर्जे पर रही है कभी – कभी तो वह मनुष्य श्रेणी में भी नहीं गिनी गई। आर्य समाज ने जहाँ स्त्री को माता के रूप में पूज्य माना वहीं भूल गया कि वह पहले पत्नी है और माता बाद में पत्नी के रूप में तो उसे दासी ही माना गया।

एक दो अपवाद को छोड़कर वैदिकयुग में कहीं भी स्त्री का पुरुष के बराबर खड़ा होना साबित नहीं होता। वैदिककाल में घर का मुखिया परिवार का सबसे बड़ा पुरुष को माना जाता था। यदि घर में उस मुखिया पुरुष से उम्र में बड़ी स्त्री भी होती तो भी वह उसके अधीन रहकर ही घर का संचालन करती थी। घर में स्त्रियों के निवास के लिए अलग व्यवस्था होती थी।— “अंतःपुर को पत्नीनां सदन’ कहा जाता था। जहाँ स्त्रियाँ पुरुषों की दृष्टि से अलग स्वतंत्रतापूर्वक घुमा-फिरा करती थी। कमरों में आने जाने में तो बाहर तो कोई रुकावट नहीं होती थी किंतु बाहर जाते समय स्त्रियाँ चादर से अपना शरीर ढंक लिया करती थी।”(2) इसका अर्थ यह हुआ कि वैदिक स्त्रियाँ सिर्फ घर के पुरुषों के बीच स्वतंत्र थी। गैर पुरुषों से वे कोसों दूर रहती थी। गार्गी, मैत्रेयी जैसी कुछ स्त्रियाँ भी वैदिक युग में हुई जो शास्त्रार्थ में पारंगत थी। रामाशा, घोषा, ईद्राणी, अपाला, लोपामुद्रा आदि कुछ स्त्रियों ने ऋग्वेद के सूक्त भी रचे और ऋषिका के नाम से जानी गई। लेकिन जो सूत्र स्त्रियों ने रचे गए हैं। इनमें लोपामुद्रा और रोमाशा द्वारा रचा गया है। इसी प्रकार कुछ गिने-चुने मंत्रों के निर्माण मात्र स्त्रियों की सक्रियता नहीं मानी जा सकती।

इन सूत्रों से कहीं सिद्ध नहीं होता कि स्त्री का मानस सर्व पर केन्द्रित किया जाता था। यह भी सिद्ध नहीं होता कि शिक्षा पुरुष के बराबर मिलती थी। इन्हीं चंद सूत्रों को लेकर बड़े – बड़े विद्वान पाण्डित्यपूर्ण बातें करते हुए भ्रमित करते रहे हैं कि प्राचीन भारत में नारी की स्थिति गरिमापूर्ण रही है। स्त्री की नाजुक दशा का कारण वे हमेशा विदेशी आक्रमणों को मानते रहे। मगर स्त्री की इस दशा का मूल तो हमारी प्राचीन समृद्ध परम्परा में ही मिल जाता है।

वैदिक युग में नारी पुरुष के बराबर होने की दुहाई देने वाले अक्सर कहते हैं कि स्त्री को यज्ञ में भाग लेने का अधिकार था। पत्नी के बिना पति अकेले यज्ञ नहीं कर सकता था। लेकिन पत्नी तो निमित्त मात्र होती थी। यज्ञ का आयोजक तो पुरुष ही होता था। स्त्री को तो पुरुष रूप में बैठाया गया हो। यही नहीं यदि किसी पुरुष के एक से अधिक पत्नी होती थी तो यज्ञ में केवल प्रधान पत्नी होती थी तो यज्ञ में केवल प्रधान पत्नी ही भाग ले सकती थी, अन्य नहीं।

निष्कर्षतः हम सकते हैं कि वैदिक युग के बाद में जो सामाजिक त्रुटियाँ नजर आती हैं वे भूल रूप से वैदिक युग में ही अपना स्थान निर्धारित कर चुकी थी। हाँ, स्त्री के प्रति धृणास्पद शब्दों का प्रयोग वैदिक युग में कम हुआ था। वैदिकयुग में भोगवृत्ति के कारण स्त्री भोग की वस्तु थी, फिर भी कुछ ठीक स्थिति में थी।

संदर्भ :-

- 1 स्त्री-पुरुष संबंधो का रोमाचकारी इतिहास-मन्मथनाथ गुप्त, पृष्ठ-10
- 2 गुहा चरन्ती भाषा, यजुर्वेद 1/167/3.

DEMOGRAPHIC GLANCE OF KACHCHH- In Brief (1961-2001)

29

Dr.Nameeta Asthana Saxena
Economics Department
Tolani College of Arts and Science
Adipur.

Kachchh is virtually an island; bounded by the Gulf of Kachchh (7,350 sq km) it is aligned in an east-west orientation. Its depth extends from less than 20mtr at the head (eastern end) to about 60mtr at the mouth (western end) and the Arabian Sea in south and west, while northern and eastern parts are surrounded by the Great and Small Rann (seasonal wetlands) of Kachchh. The Kachchh peninsula is an example of active fold and thrust tectonics.

The aloofness of Kachchh has kept it a place apart for centuries. For thousand years, the people of Kachchh migrated in and out of Kachchh to countries like Sindh, Afganistan, Britain and Africa. Kachchh was inhabited from prehistoric times as verified by stone implements found by explorations and excavations at various places. Traces of the astonishing Indus Valley civilization (3000 to 1500B.C.) have been discovered at Dholavira-Kachchh. Alexander the great called it 'Abhir', which means the shape of tortoise. It was a place of less population, especially in the 9th century.

The main sources of employment in Kachchh are agriculture, animal husbandry, salt mining and refining, handicrafts, and trade. Kachchh accounts for a reasonably high percentage of industrial employment with a few large-scale industries.

DENSITY-WISE POPULATION 1961 – 2001

NO	DISTRICT/ TALUKA	AREA (sq kms)	POPULATION			DENSITY
			MALE	FEMALE	TOTAL	
KACHCHH						
	1961	42,909	3,41,224	3,55,216	6,96,440	18
	1971	45,612	4,22,257	4,27,512	8,49,769	19
	1981	45,652	,525,431	5,24,730	10,50,161	23
	1991	45,652	6,42,823	6,19,684	12,62,507	28
	2001	45,652	8,15,152	7,68,073	15,83,225	35
TALUKA 2001						
1	Lakhpat	1,944.99	25,996	24,124	50,120	26
2	Rapar	3,023.67	1,02,674	95,326	1,98,000	65
3	Bhachau	1,985.24	76,566	71,325	1,47,891	74
4	Anjar	1,173.69	82,583	77,709	1,60,292	137
5	Bhuj	4,499.83	1,77,232	1,67,781	3,45,013	77
6	Nakhatrana	1,984.67	65,673	63,576	1,29,249	65
7	Abdasa	2,398.26	49,740	47,768	97,508	41

8	Mandvi	1,406.18	85,813	84,760	1,70,573	121
9	Mundra	888.15	42,311	40,699	83,010	93
10	Gandhidham	174.40	1,06,564	95,005	2,01,569	1,156

Source: - Socio Economic Review, Gujarat State 2002

It is observed that there has been a continuous increase in the total population. Decadal growth examined on the basis of the table indicates that in the year 1961, the increase in the population was around 22.69%, which declined marginally in 1971 to 22.02%. In 1991, the total population increased by 20.22%. The most surprising result is found in the last decade which showed an exceptional rise of 25.40% as per the report of 2001.

As against the rise in the number of population, the district does not show any significant change in the geographical area. Therefore, as against the density of 18 persons per sq km. in 1961, it went up as high as 35 persons per sq km, in 2001.

It reflects the fact, that the total number of people from amongst the district, is found maximum in Bhuj, with a density of 77 persons per sq km. Gandhidham was next to follow. This is precisely, the smallest urbanized tehsil, with a density of 1,156 persons per sq km. Lakhpat, is found having minimum number of 50,120 people, with a density of 93 persons per sq km. Abdasa, is another area, where density is only 41 persons per sq km.

RESIDENCE-WISE POPULATION 1961-2001

NO	DISTRICT/ TALUKA	URBANISATION	POPULATION		
			RURAL	URBAN	TOTAL
KACHCHH					
	1961	19.4	5,61,408	135,038	6,96,440
	1971	25.2	6,35,315	2,14,454	8,49,769
	1981	26.1	7,75,789	2,74,372	10,50,161
	1991	30.7	8,74,650	3,87,857	12,62,507
	2001	30.0	11,08,333	4,74892	15,83,225
TALUKA 2001					
1	Lakhpat	0.0	50120	0	50120
2	Rapar	11.6	1,74,943	23,057	1,98000
3	Bhachau	17.2	1,22,502	25,389	1,47,891
4	Anjar	42.6	91,949	68,343	1,60,292
5	Bhuj	39.5	2,08,584	1,36,429	3,45013
6	Nakhatrana	0.0	1,29,249	0	129,249
7	Abdasa	0.0	97,508	0	97,508
8	Mandvi	24.8	1,28,218	42,355	1,70,573
9	Mundra	15.6	70,079	12,931	83,010
10	Gandhidham	82.5	35,181	1,66,388	2,01,569

Source: - Socio Economic Review, Gujarat State 2002.

The table highlights the fact that, from amongst the districts of Gujarat state, this district is the least urbanized. In comparison with 1991, the percentage of urban population, in 2001 has literally declined. This suggests that the district is more composed of village population, than urban population. From amongst, the district, Gandhidham as presented in the table, has exceptionally the highest percentage of urban population (82.5%). The next is Anjar, with 42.6% of urban population. It is important to note that from 10 tehsils of the district, Lakhpat, Nakhatrana and Abdasa are 100% rural talukas with no urban centers.

EFFECTIVE LITERACY RATE 1961-2001

NO	TALUKA	EFFECTIVE LITERACY RATE - TOTAL		EFFECTIVE LITERACY RATE - RURAL	
		PERSON	FEMALE	PERSON	FEMALE
KACHCHH					
	1961	25.0	19.9	20.0	12.8
	1971	29.4	21.6	22.9	16.1
	1981	35.4	20.7	28.8	20.7
	1991	52.8	40.9	44.9	32.8
	2001	50.8	48.6	53.5	41.3
TALUKA 2001					
1	Lakhpat	49.77	36.69	49.77	36.69
2	Rapar	39.77	25.36	36.96	22.10
3	Bhachau	47.17	33.46	44.73	30.78
4	Anjar	61.60	50.36	51.26	37.89
5	Bhuj	63.48	53.59	53.04	41.35
6	Nakhatrana	65.78	55.43	65.78	55.43
7	Abdasa	57.46	46.12	57.46	46.12
8	Mandvi	69.95	59.89	67.88	57.86
9	Mundra	63.60	52.04	61.51	49.54
10	Gandhidham	69.45	59.70	51.26	37.18

Source: - Socio Economic Review, Gujarat State 2002.

Table shows a positive growth trend as far as, the literacy is concerned. However, this rate of literacy is found significantly much less than that of the State. Rural literacy, again in comparison with the urban is much less in the district. As against, around 74% of urban literacy, rural literacy is hardly around 53.5%. Literacy gap is also observed significantly, between female and male. In aggregate female literacy rate in the district is around 48.59%, while male literacy rate appeared to be 70.39%. This showed around 19.80% point difference between the male and female literacy. More shocking is the fact that, in the rural Kachchh, the gap between male and female literacy is found as high as 23.87% point.

Coming to the tehsil-wise picture the literacy scenario in aggregate, was found better in Mandvi, Gandhidham and Nakhatrana; while the scenario was poor in Rapar and Bhachau tehsils.

SEX RATIO IN THE DISTRICT (1961 – 2001)

YEAR	FEMALE PER 1000 MALE
1961	1040
1971	1012
1981	999
1991	964
2001	942
TALUKA 2001	
Lakhpat	923
Rapar	922
Bhachau	922
Anjar	939
Bhuj	949
Nakhatrana	984
Abdasa	960
Mandvi	988
Mundra	976
Gandhidham	887

Source: - Socio Economic Review, Gujarat State 2002

Table reveals the fact that Kachchh is having higher sex ratio in all the decadal period, in relation to the State of Gujarat, but it is equally important to note that, there has been continuous fall in the sex ratio in respect of every decade. As per the latest report, in 2005, the district had sex ratio falling up to 899. The tehsil-wise data of 2001, significantly proves that, zero urbanized area like Lakhpat and Abdasa have much better sex ratio than highly urbanized Gandhidham. From amongst the 10 tehsils of the district, 5 tehsils have the sex

ratio higher, than the average of the district. In fact, Gandhidham is one of the lowest sex ratio areas of the State itself.

WORK PARTICIPATION RATE 1961 – 2001

NO	TALUKA	WPR - TOTAL			WPR - RURAL		
		PEOPLE	M	F	PEOPLE	M	F
KACHCHH							
	1961	38.8	53.5	24.8	41.1	54.5	28.5
	1971	33.0	52.6	13.7	34.7	54.4	15.7
	1981	35.9	52.6	19.2	38.0	53.2	23.1
	1991	36.3	51.7	20.3	38.8	51.8	25.6
	2001	38.3	53.6	21.9	40.7	53.6	27.1
TALUKA 2001							
1	Lakhpat	40.71	52.52	28.0	40.71	52.52	28.0
2	Rapar	40.56	52.90	27.27	41.33	52.95	28.78
3	Bhachau	40.48	54.04	25.93	42.12	54.67	28.71
4	Anjar	34.71	53.68	14.55	36.96	54.29	18.64
5	Bhuj	38.14	54.13	21.25	40.99	52.84	28.71
6	Nakhatrana	40.58	52.94	27.81	40.58	52.94	27.81
7	Abdasa	45.05	55.63	34.04	45.05	55.63	34.04
8	Mandvi	38.16	52.68	23.46	40.52	53.33	27.68
9	Mundra	38.35	54.38	21.69	38.71	53.96	22.90
10	Gandhidham	31.98	53.43	7.93	32.93	53.66	9.63

Source: - Socio Economic Review, Gujarat State 2002.

Table suggests explicitly the level and nature of development by showing work participation rate of the district, in general. As found in the table, there is no significant difference in the W.P.R over the decades. In aggregate W.P.R, in the district has declined a little when the data of 2001 was compared with that of 1961. It also shows precisely more deceleration in the female W.P.R. In case of rural Kachchh, again there is a fall, both in male and female participation. The data of 2001, provides tehsil-wise picture. In this case, again W.P.R, in aggregate is found less than the district rate; in Gandhidham, Anjar, Bhuj and Mandvi talukas. In rural Kachchh too, there is a considerable gap observed between Gandhidham and Bhachau. Female W.P.R in the entire district is found much less. However, from amongst the district, it is better in Abdasa and worst in Gandhidham. As per the report of 1991, from amongst the total main workers of the district 26.57% were farmers, 25.85% were agro-labourers, 11.18% were found to be engaged in household industries and 36.40% were engaged in other economic activities.

A STUDY ON INVESTORS PERCEPTION TOWARDS MUTUAL FUND WITH REFERENCE TO AHMEDABAD CITY

30

By

Prof. Ashok Patel

M.B.Patel Rashtrabhasha Arts & Commerce College, Ellisbridge, Ahmedabad – 6

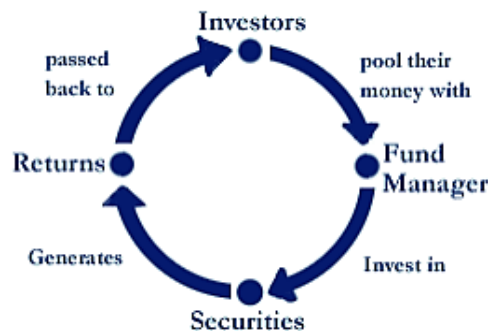
ABSTRACT

With dynamic liberalization of monetary policies, there has been a quick development of capital business sector, currency market and money related service industry including banking, renting and funding. Steady with this development of the financial related sector, the mutual fund industry has likewise come to involve a critical spot. To address these needs of the populace new financials investment schemes like mutual fund and organizations like Asset Management Company (AMCs) are gone for expanding the scope of venture streets. Investing in mutual fund is the most suitable venture for the middle income investor as it offers a chance to put resources into a differentiated, professionally oversaw the bucket of securities at a low cost of investment. Interest in mutual fund industry is affected by the disposition of the speculators. The key goal of this research is to analyse the perception of investors towards mutual fund and factors affecting the perception of investors to invest in mutual fund. The study goes for figuring out the perception of low income speculators towards interest in mutual fund industry in Ahmedabad city. By embracing arbitrary inspecting for 100 respondents, Simple measurable instruments are utilized for investigating the information gathered in this study. The present examination laid out that the financial specialists have positive methodology towards putting resources into mutual funds. The speculators pick Mutual asset for security and investor collect the data from market experts then only investing the money. Predominantly financial specialists select the growth, income and equity fund for investment in mutual fund industry.

KEYWORDS : Mutual Funds, Investors, Perception, Ahmedabad

INTRODUCTION

Mutual Fund is a trust that pools the savings of a number of investors who share a common financial goal. The money thus collected is then invested in capital market instruments such as shares, debentures and other securities. The income earned through these investments and the capital appreciation realized are shared by its unit holders in proportion to the number of units owned by them. Thus a Mutual Fund is the most suitable investment for the common man as it offers an opportunity to invest in a diversified, professionally managed basket of securities at a relatively low cost. A Mutual Fund is an investment tool that allows small investors access to a well-diversified portfolio of equities, bonds and other securities. Each shareholder participates in the gain or loss of the fund. Units are issued and can be redeemed as needed. The fund's Net Asset value (NAV) is determined each day. The flow chart below describes broadly the working of a mutual fund:

Figure 1 - Mutual fund operation diagram

Investments in securities are spread across a wide cross-section of industries and sectors and thus the risk is reduced. Diversification reduces the risk because all stocks may not move in the same direction in the same proportion at the same time. Mutual fund issues units to the investors in accordance with quantum of money invested by them. Investors of mutual funds are known as unit holders. In order to facilitate transactions through stock exchange infrastructure, National Stock Exchange (NSE) has introduced Mutual Fund Service System (MFSS). All trading members who are registered with NSE as participants and/or registered clearing members of National Securities Clearing Corporation Limited (NSCCL) who are registered with AMFI as mutual fund advisors and who are empanelled with Principal PNB

Asset Management Co. Pvt. Ltd. (AMC) will be eligible (eligible brokers) to offer this facility to the investors (PNB-Punjab National Bank). Further, only for the purpose of processing redemption request, Depository Participant of Depositories, who are registered with AMFI (Association of Mutual Funds in India) as mutual fund advisors and who are empanelled with Principal PNB Asset Management Co. Pvt. Ltd. (AMC), are eligible for processing redemption transaction.

MUTUAL FUND & FINANCIAL PLANNING

When an investor subscribes for the units of a mutual fund, he becomes part owner of the assets of the fund in the same proportion as his contribution amount put up with the corpus (the total amount of the fund). Mutual fund investor is also known as a mutual fund shareholder or a unit holder. Any change in the value of the investments made into capital market instruments (such as shares, debentures etc) is reflected in the Net Asset Value (NAV) of the scheme. NAV is defined as the market value of the Mutual Fund scheme's assets net of its liabilities. NAV of a scheme is calculated by dividing the market value of scheme's assets by the total number of units issued to the investors.

Mutual funds invest in a portfolio of securities. It is based on the fundamental principle: "Do not put all your eggs in one basket" This means that all funds are not invested in the same investment avenue. It is well known that risk and returns of various investment options do not move uniformly or in sympathy with one another. If a pharmacy company share is going down, an InfoTech company's shares could be moving up; if the equity market is moving down, the debt markets may be moving up.

Therefore, holding a portfolio that is diversified across investment avenues is a wise way to manage risk. When such a portfolio is liquid and marked to market, it enables investors to continuously evaluate the portfolio and manage their risks more efficiently.

By offering ready-made diversified portfolios, mutual funds enable investors to hold diversified portfolios. Though investors can create their own diversified portfolios, the costs of creating and monitoring such portfolios can be high, apart from the fact that investors may lack the professional expertise to manage such a portfolio. Mutual funds inform investors periodically, about the performance of the fund. They disclose the NAVs daily, and in most cases this information is available on phone and on the Internet. The complete portfolios of the fund, and commentaries of the fund managers on how they are managing the fund, are also available to investors. Many mutual funds also provide additional information on the maturity profile of their investments, credit quality of their portfolios, and the behaviour of

NAV over the period since inception of the fund. Investors can make informed decisions about their mutual fund investments, from these disclosures made by funds.

RESEARCH METHODOLOGY

This study is descriptive in nature where the data is collected through well-structured questionnaire and from the information taken from the investors. For data analysis mathematical and statistical tools like percentages is used to analyse the data.

RESEARCH OBJECTIVE

- 1.To study the perception of investor towards investing in mutual fund
- 2.To identify the factors influenced while investing in mutual fund
- 3.To study the current scenario of mutual fund industry of India.

SAMPLE SIZE

The research has been conducted in Ahmedabad with 100 respondents

SOURCES OF DATA

Both primary as well as secondary data sources have been used to collect the information for this study.

Primary data

Primary data is collected from the structured questionnaire

Secondary data

Secondary data is collected from Association mutual fund of India, online books, journals related to the mutual fund industry of India.

REVIEW OF LITERATURE

Ippolito (1992) stats that investor is ready to invest in those fund or schemes which have resulted good rewards and most investors' is attracted by those funds or schemes that are performing better over the worst.

Goetzman (1997) opined that investor's psychology affects mutual fund selection for investment in and to withdraw from fund.

De Bondt and Thaler (1985) submitted that mean reversion in prices of stock is backed by investor's retrogression which is based upon investor's psychology to overvalue firm's recent performance in forming future expected results which is also known as endowment effect.

Gupta (1994) surveyed household investor for the objective to find investors' preferences to invest in mutual funds and other available financial assets. The findings of the study were more relevant, at that time, to the policy makers and mutual funds to design the financial products for the future.

Kulshreshta (1994) in his study suggested some guidelines to the investors' that can help them to select needed mutual fund schemes.

Shanmugham (2000) worked a survey of individual investors with the object to study on what information source does investor depends. The results explained that they are an economical, sociological and psychological factor which controls investment decisions.

Madhusudhan V Jambodekar (1996) conducted his study to size-up the direction of mutual funds in investors and to identify factors influence mutual fund investment decision. The study tells that open-ended scheme is most favoured among other things that income schemes and open-ended schemes and income schemes are preferred over closed- ended and growth schemes. Newspapers are used as information source, safety of principal amount and investor services are priority points for investing in mutual funds.

SujitSikidar and Amrit Pal Singh (1996) conducted a survey to peep in to the behavioural aspects of the investors of the North-Eastern region in direction of equity and mutual fund investment. The survey resulted that because of tax benefits mutual funds are preferred by the salaried and self-employed individuals. UTI and SBI schemes were catch on in that region of the country over any other fund and the other fund had been proved archaic during the time of survey.

Syama Sunder (1998) conducted a survey with an objective to get an in-depth view into the operations of private sector mutual fund with special reference to Kothari Pioneer. The survey tells that knowledge about mutual fund concept was unsatisfactory during that time in small cities like Visakapatnam. It also suggested that agents can help to catalyse mutual fund culture, open-ended options are much popular than any other schemes, asset management company's brand is chief consideration to invest in mutual fund.

AnjanChakarabarti and Harsh Rungta (2000) emphasised to the importance of brand in ascertaining competence of asset management companies.

Shankar (1996) suggested that for penetrating mutual fund culture deep in to society asset management companies must have to work and steer the consumer product distribution model.

Raja Rajan (1997) underlined segmentation of investors and mutual fund products to increase popularity of mutual funds.

DATA ANALYSIS

SECTION A: DEMOGRAPHIC ANALYSIS OF RESPONDENT INVESTOR

PARAMETER	NO: OF INVESTORS	PERCENTAGE
GENDER		
MALE	56	56%
FEMALE	44	44%
TOTAL	100	100%
AGE GROUP		
BELOW 22	5	5%
BETWEEN 22 – 35	32	32%
BETWEEN 36 – 50	34	34%
ABOVE 50	29	29%
TOTAL	100	100%
QUALIFICATION		
DIPLOMA	13	13%
BACHELOR DEGREE	48	48%
POST GRADUATES	27	27%
OTHERS	12	12%
TOTAL	100	100%
OCCUPATION		
PVT JOB	50	50%
BUSINESS	21	21%
PROFESSIONAL	18	18%

HOUSE WIFE	4	4%
RETIRED	7	7%
TOTAL	100	100%
ANNUAL INCOME		
BELOW Rs. 2,00,000	34	34%
Rs. 2,00,000 – 4,00,000	35	35%
Rs. 4,00,000 – 6,00,000	17	17%
ABOVE Rs, 6,00,000	14	14%
TOTAL	100	100%

INTERPRETATION

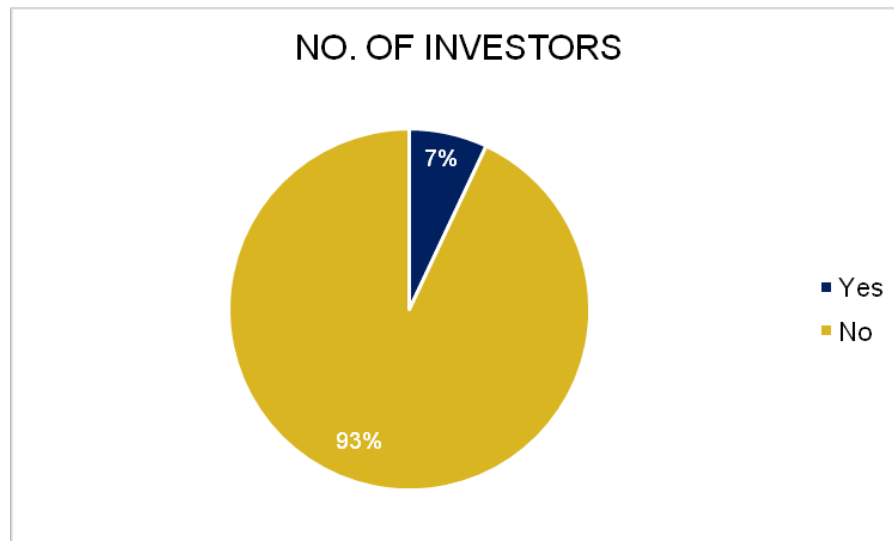
From the above table it can be concluded that there are 56% of the respondents are male and 44% of the respondents are female investors. Highest number of investors are between age group of 36 to 50 followed by 22 to 35 years, above 50 years and less than 22 years. Around 48% of investors qualified with bachelor degree, 27% of the respondents have post graduate degree, 13% have diploma and 12% of other education qualification. 50% of the investors working in private company, 21% of the investors have their own business, 18% are professional consultant, 4 house wife and 7 retired respondents. 35% of the respondents have annual income between 2lacs to 4lacs, 34% of the respondents have less than 2lacs annual income, 17 respondents have 4lacs to 6lacs annual income and 14 respondents have more than 6lacs rs annual income

SECTION B: PERCEPTION TOWARDS INVESTMENT IN MUTUAL FUND OF RESPONDENT INVESTOR

1.INVESTORS WILLING TO LOSE PRINCIPAL AMOUNT

VARIABLES	NO. OF INVESTORS	PERCENTAGE
Yes	7	7%
No	93	93%
TOTAL	100	100%

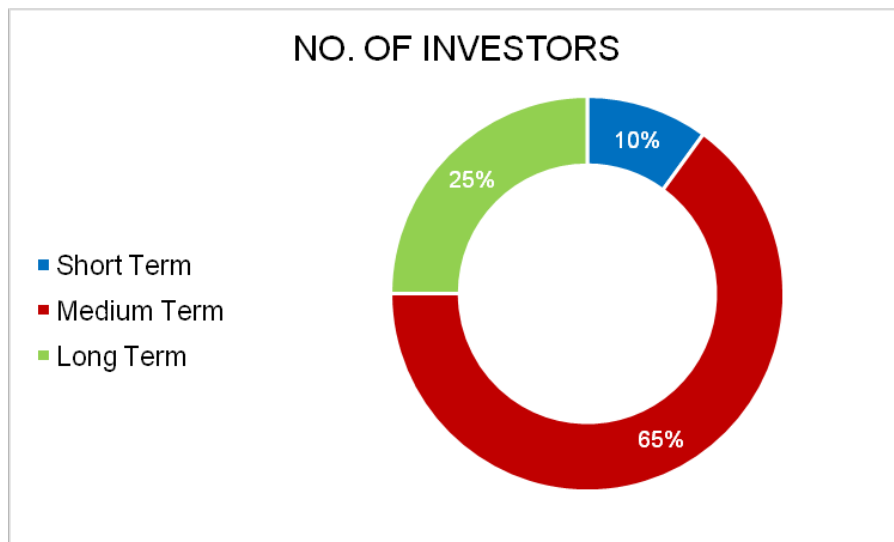

INTERPRETATION

From the above table it can be concluded that most of the respondents are not willing to lose principal invested amount while only 7% of the respondents willing to take risk and willing to lose principal invested amount.

2.TIME PERIOD PREFERED TO INVEST

VARIABLES	NO. OF INVESTORS	PERCENTAGE
Short Term	10	10%
Medium Term	65	65%
Long Term	25	25%
TOTAL	100	100%

INTERPRETATION

Based on the above table it can be examined that most of the investors preferred to invest in mutual fund for medium term period, then long term period and then short term period.

3.INVESTMENT IN MUTUAL FUND

PARAMETER	NO: OF INVESTORS	INVESTMENT IN MF	PERCENTAGE
GENDER			
MALE	56	36	64%
FEMALE	44	14	32%
TOTAL	100		
AGE GROUP			
BELOW 22	5	1	20%
BETWEEN 22 – 35	32	19	59%
BETWEEN 36 – 50	34	19	56%
ABOVE 50	29	11	38%
TOTAL	100		
QUALIFICATION			
DIPLOMA	13	7	54%
BACHELOR DEGREE	48	27	56%
POST GRADUATES	27	14	52%
OTHERS	12	2	17%
TOTAL	100		
OCCUPATION			
PVT JOB	50	28	56%
BUSINESS	21	13	62%
PROFESSIONAL	18	8	44%
HOUSE WIFE	4	0	0%
RETIRED	7	1	14%
TOTAL	100		
ANNUAL INCOME			
BELOW Rs. 2,00,000	34	11	32%
Rs. 2,00,000 – 4,00,000	35	22	63%
Rs. 4,00,000 – 6,00,000	17	10	59%
ABOVE Rs. 6,00,000	14	7	50%
TOTAL	100		

INTERPRETATION

From the above table it can be concluded that more number of male respondents are investing in mutual fund then female. Between age group 22 to 35 respondents interested more in investing in mutual fund. Respondents with bachelor degree are more interested in investing in mutual fund. Respondents who have their own business would invest more in mutual fund. Respondents with annual income between 4lacs to 6lacs per annum are interested more in investing in mutual fund.

LIMITATIONS OF THE STUDY

- 1.Chances of error in information collection because many of investors may have not given actual answers to the questionnaire.
- 2.Since the researcher selected 100 sample size it is not sufficient to cover opinion of entire population.
- 3.The lack of knowledge of customers about the financial instruments can be a major limitation
- 4.Time duration in conducting the research is very low.

CONCLUSION

Investing in successful Mutual Fund needs comprehensive understanding of the peculiarities of the stock exchanges and market movement and also the awareness of the investors. This research paper has made an effort to recognise the investment behaviour of investors in connection with the factors impact on the decision making process. It is witnessed that numerous respondents have fear of Mutual Fund. They believe their money will not be secure in Mutual Fund. Investors require basic knowledge of Mutual Fund and its related financial planning terms. Most of the people do not investing in mutual fund due to lack of awareness although they have fund to invest.

REFERENCES

- 1) AnjanChakrabarti and Harsh Rungta, (2000), “Mutual Funds Industry in India: An indepth look into the problems of credibility, Risk and Brand”, The ICFAI Journal of Applied Finance, Vol.6, No.2, April, pp.27-45
- 2) Goetzmann,William N., and NadavPeles, 1996, Cognitive dissonance and mutual fund investors, Journal of Financial Research 20,145-158.

- 3) Gupta, P., and A. Gupta, (2004), “Performance Evaluation of Select Indian Mutual Fund Schemes: An Empirical Study”, The ICFAI Journal of Applied Finance, December, pp.81-98.
- 4) Ippolito, Richard A., 1992, Consumer reaction to measures of poor quality: Evidence from the mutual fund industry, Journal of Law and Economics 35, 45-70. July 24, 1996.
- 5) Shankar V., “Retailing Mutual Funds: A consumer product model”, The Hindu, pp. 26,
- 6) Shanmugham, R.,(2000), “Factors Influencing Investment Decisions”, Indian Capital Markets – Trends and Dimensions (ed.), Tata McGraw-Hill Publishing Company Limited, New Delhi.
- 7) Sikidar, Sujit and Singh, Amrit Pal (1996), “Financial Services: Investment in Equity and Mutual Funds – A Behavioural Study”, in Bhatia B.S., and Batra G.S.(ed.) Management of Financial Services, Deep and Deep Publications, New Delhi, 136-145.

Urban Demography in Gujarat**Dr.Raval Pareshbhai N.****GES- II****Shari R.R.Lalan College-Bhuj (kachchh)****Introduction**

Gujarat with its nearly half the population residing in urban areas is the state in India. With and ever increasing growth rate in population in urban areas, the state is progressing at a tremendous speed. The urban cities have become an icon for Gujarat progress. However a study of population growth rate, share of population and sex ratio in Gujarat urban area by district wise.

There are in all 348 cities in 26 district of Gujarat out of these 348 cities 29 cities have a population of over one lakh each. The total population of these 29 cities houses 29.55% of the state's total population. These have been studied as all urban areas of Gujarat for their demographic trends.

1. District wise Decadal Growth rate by residence – persons

India/Gujarat/district	Percentage of Decadal Growth rate		
	Total	Rural	Urban
India	17.64	12.18	31.8
Gujarat	19.17	9.23	35.8
Kachchh	32.03	23.11	52.8
Banaskantha	24.43	21.26	50.1
Patan	13.53	12.44	17.9
Mahesana	9.91	5.62	24.9
Sabarkantha	16.56	11.14	61.3
Gandhinagar	12.15	-6.92	53.5
Ahmedabad	22.31	-0.31	27.8
Surendranagar	15.89	13.14	23.5
Rjakot	19.87	3.05	35.8
Jamnagar	13.38	11.28	16.1
Porbandar	9.17	8.99	9.35
Junagadh	12.01	5.72	27.4
Amreli	8.59	4.33	23.3
Bhavnagar	16.53	10.64	26.2
Anand	12.57	7.98	24.8
Kheda	12.81	8.84	28.7
Panchmahal	17.92	15.91	32
Dahod	29.95	30.76	22.4
Vadodara	14.16	5.12	25.1
Narmada	14.77	14.38	18.3
Bharuch	13.14	0.42	49.9

The Dangs	21.44	8.22	--
Navsari	8.24	3.19	21.6
Valsad	20.74	3.85	66.4
Surat	42.19	-8.43	65.5
Tapi	12.07	11.9	13.6

Source: population totals (paper-2), Census of India-2011

This tables provides data of population and decadal growth rate by residence in Gujarat state and District of Gujarat state.

It is found from the table that decadal growth in rural population of the state is reported 9.23 per cent which is less than national growth of 12.18 percentages, while this growth rate of urban population in the state in reported of 35.83% more than that of national growth rate (+4.03 percentages points).

This trend when examine by District, it is revealed that from amongst 26 District- 11 District have reported rural population decadal growth more than the state figure of 9.23. This found maximum in Dahod 30.76 percentages followed by Kachchh 23.11 and Banaskantha 21.26. This trend is reported negative -8.43 percentages in Surat followed by Gandhinagar -6.92 percentages and Ahmadabad -0.31.

Trend for decadal growth in urban population are found more than the state figure (35.83) in 8 Districts. This is reported maximum in Valsad 66.35 percentages, followed by Surat 65.52 percentages, while 17 Districts have reported decadal growth rate in urban population less than national data. It is found zero in the dangs, 9.35 percentages in porbandar and 13.61 percentages in Tapi. Decadal growth rate for male's population in rural and urban Gujarat reported 9.11 percentages and 35.87 percentages respectively. Growth in rural male's population is found much less than the national data of 12.12. This is case of urban population is reported +5.81 percentages points.

Urban male population decadal growth is reported maximum in Surat 66.05 percentages followed by 64.46 percentages in Valsad, 60.15 percentages in Banaskantha and 54.21 percentages in Kachchh. The Dangs being 100 % rural district, urban male population is reported maximum 9.35% in Porbandar followed by Tapi 13.1 percentages and 15.71 percentages in Jamnagar district.

Rural urban scenario for females as reported in census paper no.2 highlights the fact that decadal growth in female population in rural Gujarat is 9.37%, while it found more than that in 12 District Dahod at the top 30.74% followed by 21.67% and 20.19% in Banaskantha and Kachchh respectively. devadal growth in urban female population is reported 35.78 percentages in the state. This is found more than the state in 7 out of 26 district with Valsad being at the top 68.63 percentage followed by Surat 64.38 percentage and 62.41 percentage in Sabarkantha. Apart from the Dangs, Porbandar has reported lowest growth 9.36 percentage and Tapi 14.10 percentage growth.

2. District wise Percentage Share of Total Urban Population

India/Gujarat/district	2001	2011
India	27.81	31.8
Gujarat	37.36	42.58
Kachchh	30	34.72
Banaskantha	11	13.27
Patan	20.16	20.93
Mahesana	22.32	25.35
Sabarkantha	10.81	14.96
Gandhinagar	31.57	43.21
Ahmedabad	80.44	84.05
Surendranagar	26.56	28.30
Rjakot	51.29	58.12
Jamnagar	43.91	44.96
Porbandar	48.69	48.77
Junagadh	29.06	33.05
Amreli	22.45	25.49
Bhavnagar	37.86	41.01
Anand	27.36	30.32
Kheda	19.94	22.76
Panchmahal	12.51	14
Dahod	9.55	8.99
Vadodara	45.2	49.54
Narmada	10.13	10.44
Bharuch	25.72	34.07
The Dangs	--	10.89
Navsari	27.36	30.74
Valsad	27.02	37.23
Surat	68.44	79.68
Tapi	9.66	9.79

Source: population totals (paper-2), Census of India-2011

This table shows percentage share of total urban population in the state and the districts in 2001 and 2011

It is found that at national level rural population share to total is declined by 3.85 percentage point during the decadal. This change at the state level in Gujarat is reported by -5.22 percentage point, which is more than the national decline percentage share of urban population at national level is reported an increasing of +5.35 point. This same trend at state level is reported an increase of 5.12 percentage point.

This scenario by district reveals the fact that Gandhinagar with an increase of 11.64 percentages is at the top in urban population during the decade, followed by +11.24 percentage point increase in Surat. It is reported +10.21 percentage point in Valsad district,

Dahod shows -0.56 percentage point change in urban population during the decade. There is negligible change of +0.13 percentage point in Tapi and 0.31 percentage in Narmada, percentage share of rural population to the total of the state is reported maximum in dahod 91.01 followed by Tapi 90.21 and Narmada 84.56 percentage point.

3. Sex Ratio in Urban and Rural Gujarat

This demonstrates the trend reflected for sex ratio. It is revealed from national level gap between rural urban sex ratio was of 46, which is declined by -21 in the last census of 2011. This gap is found little increase at state level by +67 percentages.

The trend in 2011 was found more than the state level in 13 to 26 district. Tapi remained at the top with 1009 and the Dangs reported 1003. Amreli registered declining trend considering of -31. Kachchh is reported to be at the bottom with 920 rural sex ratio – showing deceleration of 43. Anand registered second from the bottom, though the ratio improved from 909 in 2001 to 918 in 2011. Urban sex ratio in aggregate Gujarat was 880 in 2001, which remained the

It is important to not that such low sex ratio in aggregate is mainly due to only two district Valsad and Surat. Though Valsad has improved its urban sex ratio from 829 in 2001 to 850 in 2011, it is much less than the state index. While Surat has tends to be continuously failing in urban sex ratio, from 763 in 2001 to 757 in 2011. However Tapi, Narmada, Junagadh and Amreli are found leading in urban sex ratio with 957, 952, 951 and 947 respectively.

References:

“Demographic Dimensions-I”, Editor&Pub. by Prof. Dr.Tushar Hathi.

“Sex ratio of urban cities of Gujarat”-Research paper, Jashmine Ajmeri

भारत विभाजन का दर्द बयान करता उपन्यास 'आधागाँव'- एक अध्ययन

32

विपुल एम.पटेल

पी.एचडी.शोधार्थी

गुजरात विश्वविद्यालय ,अहमदाबाद ।

भारत विभाजन वर्तमान शताब्दी में भारत ही नहीं ,अपितु पुरे विश्व की एक अभूतपूर्व धटना है । संसार के इतिहास में ऐसा उदाहरण नहीं मिलता,जिसमें वर्षों से मित्र की भांति निवास करनेवाली दो जातियाँ धार्मिक वैमनस्य और अविश्वास के कारण धीरे-धीरे एक-दुसरे की शत्रू बन गयी हो । देश की स्वतंत्रता के लिए हमें बहुत बड़ी किमत चुकानी पड़ी । एकता हमारे स्वाधीनता संग्राम की धुरी थी,किन्तु देश विभाजन से एकता की नींव हिल गई । दोनों जातियाँ पारस्परिक धृणा की आग में जलने लगी । विभाजन से उत्पन्न साम्प्रदायिक परिस्थिति ने मानवीय जीवन को हिलाकर रख दिया । विभाजन इतनी दूरगामी प्रभावशाली धटना थी कि उसने भारतीय समाज पर तात्कालिक प्रभाव तो डाला परन्तु इस प्रभाव से भारतीय समाज आज तक मुक्त नहीं हो पाया है । विभाजन के अप्रत्याशित आघात ने सदियों से अर्जित मानवीय सम्बन्धों को एक झटके से नष्ट कर दिया । जब तक लोग कुछ सोच -समज पाते लाखों-करोड़ों लोगों का जीवन और संस्कृति साम्प्रदायिकता की आग में जलकर भस्म हो चुका था । इस प्रकार भारत विभाजन की धटना दिल दहला देनेवाली धटना थी । जिसने निःसंदेह कई लेखकों को अपनी ओर आकर्षित किया ।जिसके कारण हिन्दी साहित्य को विभाजन रूपी साहित्य की अमूल्य भेंट दी है । भारत विभाजन पर लिखनेवाले लेखकों में राही मासूम रजा एक प्रसिद्ध उपन्यासकार है ।

लेखक परिचय :-

राही मासूम रजा का जन्म १ सितम्बर १९२७ में उत्तरप्रदेश में हुआ था । राही मासूम रजा ने अपनी पारम्भिक शिक्षा गाजीपुर में ही ली । अलीगढ़ यूनिवर्सिटी से उर्दू साहित्य के साथ पी.एचडी. की उपाधि प्राप्त की । वहीं अध्यापन कार्य करने लगे । कई सालों तक उर्दू साहित्य पढ़ाते रहे । बाद में फिल्म लेखन एवं रोजगार की तलाश में बम्बई चले गये । फिल्मों में लिखने के साथ-साथ हिन्दी उर्दू में समान रूप से सृजनात्मक लेखन करते रहे । राही मासूम रजा स्पष्टतावादी व्यक्ति थे और अपने धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रिय दृष्टिकोण के कारण अत्यन्त लोकप्रिय हो गये थे ।

राही मासूम रजा ने हिन्दी साहित्य में अनेक रचनाएँ लिखी है । जिसमें आधागाँव,टोपी शुक्ला,हिम्मत जौनपुरी,आँस की बूंद,दिल एक सादा कागज ,कटरा बी आरजू,आदि उपन्यास का समावेश किया जाता है । इसके आलावा मैं एक फेरीवाला (हिन्दी कविता संग्रह) (नया साल),अजनबी शहर; अजनबी रास्ते(उर्दू कविता संग्रह) आदि महत्वपूर्ण रचनाएँ लिखी हैं ।

विभाजन की पृष्ठभूमि पर रचित राही मासूम रजा के तीन उपन्यास हैं,जिसमें आधागाँव,टोपी शुक्ला,आँस की बूंद का समावेश किया जाता है । राही जी ने तीनों उपन्यासों में भारतीय मुसलमान की पीड़ा और अकेलेपन की वेदना को अभिव्यक्ति दी है । डॉ.प्रतिभा अग्रवाल के अनुसार-" सन१९४७ के विभाजन के बाद इस देश के आगे लूटपाट ,हत्या,बर्बरता,हिंसा और अमानवीयता से जुड़े जो नये जीवन-मूल्य उभरे,उनकी

सही स्थितियों के विषय में कुछ कहने की दशा में हम यशपाल ,कतारसिंह दुग्गल,और भीष्म साहनी आदि की अपेक्षा सही जगह पर खड़े होकर राही मासूम रजा को कुछ कह पाते हैं ।भारत के बंटवारे के प्रश्न पर सही द्रष्टि से उत्तर देना एक साहस की बात है और अपनी संस्कृति के भीतर से नवोदित पाकिस्तान परस्ती की वास्तविकता को खोलना तो साहस के साथ जोखिम का काम है । जिस सीमा तक यह साहस राही में द्रष्टिगोचर होता है,वह कम नहीं है “-१

राही मासूम रजा का उपन्यास आधागाँव एक सफल उपन्यास है । लेखक ने इस उपन्यास को आत्मकथा और काल्पनिक कथा को आधार बनाकर लिखा है । आधागाँव शीर्षक की सार्थकता भी यही पर है,क्योंकि विभाजन के बाद गंगोली गाँव आधा रह जाता है और बाकी आधा पाकिस्तान में चला जाता है । इस उपन्यास में गंगोली के उत्तर ओर दक्षिण पट्टी के रूप में विभाजित शिया मुसलमानों की जिन्दगी के उतार चढ़ावों का विस्तृत चित्रण है । राही मासूम रजा ने अपने उपन्यास आधागाँव में गंगोली में गुजरनेवाले समय १९३७ से १९४२ की कहानी ३६१ पृष्ठों में कही है । गंगोली के शिया मुसलमानों के जीवन को दो ऐतिहासिक घटनाओं ने जड़ से हिला दिया ।आधागाँव उपन्यास की कथा को लेखक ने भूमिका के साथ दस अध्यायों में विभाजित किया है । गंगोली नामक मुस्लिम गाँव के निवासियों की सामाजिक,आर्थिक,राजनैतिक,धार्मिक परिस्थितियाँ से हटकर संघर्ष की कथा है ।

उपन्यास का आरंभ ‘ उधता शहर ’ में लेखक ने रोजगार की तलाश में शहरों की ओर भागते लोगों के असहाय, निराधार,लोगों की दयनीय मनःस्थिति का चित्रण है । उपन्यास में चरित्रों की भरमार है । उपन्यास के प्रमुख पात्र के रूप में कुन्ननमियाँ का चित्रण किया गया है । उनके अतिरिक्त मिगदाद,तन्नु साइदा,मौलवी बेदार,ठाकुर,हरनारायण ,थानेदार आदि का समावेश होता है ।

उपन्यास के प्रमुख पात्र कुन्ननमियाँ को हम्मीद नाम के व्यक्ति से दुश्मनी है । हम्मीद एक छोटा जमींदार है । कुन्ननमियाँ एक धर्मनिरपेक्ष व्यक्ति है । वे पाकिस्तान बनने के पक्ष में नहीं है । उनका बड़ा बेटा इम्तियाज फ़ौज में भर्ती होकर द्वितीय विश्व युद्ध में मारा जाता है तो छोटा बेटा पन्द्रह वर्ष की कम उम्र में ही भारत छोड़ो आंदोलन में शहीद हो जाता है । कुन्ननमियाँ को अपने बेटों पर गर्व है । लेखक ने (मेरा-गाँव मेरे लोग) में अपने पारिवारिक संबंधों व स्थितियों का विशद चित्रण किया है ।(उद्गम) में उपन्यास की वास्तविक कथा का परिचय मिलता है ।‘ताना-बाना’ प्रकरण में लेखक ने उत्तर-दक्षिण पट्टी के मुसलमानों की आपसी मुहरम के समय की अदावतों का वर्णन किया है । आज के भारतीय मुसलमानों की व्यथा यह है कि उसकी आत्मीयता,उसके प्यार और देशभक्ति को शक की निगाहों से देखा जाता है । उसे बाहर से आया हुआ या पराया माना जाता है । जिसका वर्णन लेखक ने इस उपन्यास में किया है । जब तक पाकिस्तान के नारे बुलंद नहीं हो रहे थे गंगोली गाँव के हिन्दू और मुसलमान एक दुसरे की चीजों को भले ही छुते या खाते-पिते न थे,किन्तु एक दुसरे के प्रति नफरत का भाव उनके मन में न था । मियाँ लोग दशहरे के लिए चंदा देते थे । जहिर मियाँ ने मठ के बाबा को पांच बीघे जमीन की माफ़ी दे दी थी तो कुन्ननमियाँ ने भी मन्दिर बनवाने के लिए जमीन दी थी किन्तु पाकिस्तान के सपने अलीगढ़ विश्वविद्यालय से गंगोली में दाखिल होने शुरू हो गये । हिन्दू-मुस्लिमों के सदियों के सम्बन्धों में दरार पड़ने लगी ।तन्नु पाकिस्तान का विरोध करताथा ।अब्बास पाकिस्तान का समर्थन करता है । कुन्ननमियाँ के दामाद और सदन भारत छोड़कर पाकिस्तान चले जाते हैं । भारत-पाकिस्तान का बंटवारा हो जाता है । एक अजीब-सा दर्द सब को धेर लेता है जमींदारी खत्म होना,पाकिस्तान का निर्माण ,जवान लड़कों का अपने बीबी-बच्चों को बुढ़ों के कन्धों पर छोड़कर कैरियर बनाने

के लिए पाकिस्तान चला जाना एक कभी न खत्म होनेवाला दर्द था। एक ओर अपनी मिट्टी न छोड़ने का निश्चय दूसरी ओर अपनी ही मिट्टी अपने पैरों तले खिसकती देखने के अहसास के बिच मायूस करनेवाला तनाव पूरी सच्चाई के साथ इस उपन्यास में व्यक्त हुआ है।

स्वतंत्रता के बाद जमींदारी ने गंगोली गाँव की नींव हिला दी। सचमुच गंगोली में अब मुहर्रम मातम-सा गहन शोक, अजीब वीरानापन छा गया है। फिर भी गंगोली के लोग देश छोड़कर जिन्दगी से पलायन नहीं करते। डॉ. सिराज वोरा ने लिखा है कि- “नयी पुरानी रेखाएँ प्रकरण में स्वतंत्रता व विभाजन से प्रभावित सामाजिक, आर्थिक, नीतियों का वर्णन किया गया है। सामाजिक परिवर्तन के दौर में गाँव के कुछ लोग जिन्दगी की समस्याओं से समझोता कर लेते हैं। जो नहीं कर पाते दूर जाते हैं। उनकी आर्थिक स्थिति अत्यन्त दयनीय हो जाती है। लेखक ने प्राचीन भारतीय बिन साम्प्रदायिकता के तहत हिन्दू-मुस्लिम आपसी संबंधों की गहरी आत्मीयता का वर्णन किया है। राष्ट्रीय भावात्मक एकता के क्षेत्र में यह उपन्यास बेनमून है।” २

इस प्रकार देख सकते हैं कि राही मासूम रजा ने अपने उपन्यास आधागाँव में समाज, जाति, धर्म इन सबसे उपर उठकर मानव मात्र के कल्याण की बात कही है। उपन्यास में लेखक ने हिन्दू-मुस्लिम मानवीय सम्बन्धों की गगनचुम्बी इमारत से साम्प्रदायिक शैतान को हराया है। गाँव के ठाकुर दंगे की स्थिति में गाँव के मुसलमानों की रक्षा करता है। डॉ. अंजू देशवाल के अनुसार-“इस उपन्यास के द्वारा राही ने धार्मिकता व साम्प्रदायिकता के अंतर को उभारा है। प्राचीन विश्वासों को माननेवाले लोग धार्मिक हैं जैसे हाजी साहब अलीगढ़ से आये उन युवकों की तकरीर का खंडन करते हुए कहते हैं कि नमाज के लिए पाकिस्तान की कोई जरूरत नहीं है। अपने परंपरागत ढाँचे से जुड़े व्यक्ति सम्प्रदाय से कम जुड़े हैं। साम्प्रदायिकता से आधुनिक वर्ग अधिक जुड़ा है, जो कि परंपरा से मुक्त है। इस प्रकार यह मुस्लिम समाज की धटनाओं पर आधारित है, किन्तु कुल मिलाकर साम्प्रदायिकता पर एक नई समझ देनेवाला उपन्यास है। अपने समय की यह एक श्रेष्ठ व सशक्त कृति का उदाहरण है।” ३

इस प्रकार निष्कर्ष के रूप में यहीं फलित होता है कि देश विभाजन की और उसके खोखलेपन को इस उपन्यास में निरूपित किया गया है। विभाजन के समय आपसी मतभेद कितना गंभीर था इसे इस रचना में दिखाया गया है। अतः आधागाँव में राही मासूम रजा ने भारत-पाकिस्तान विभाजन के समय की मानवीय पीड़ा को गंगोली के माध्यम से प्रस्तुत किया है।

संदर्भ सूची :-

- (१) भारत विभाजन और हिन्दी कथा साहित्य -डॉ.प्रतिभा अग्रवाल -पृष्ठ-२००
- (२) हिन्दी उपन्यासों में मुस्लिम समाज आलोचनात्मक अनुशीलन -डॉ.सिराज वोरा - पृष्ठ-१४६
- (३) भारत विभाजन और हिन्दी उपन्यास -डॉ.अंजू देशवाल - पृष्ठ-६२

दलित जातियों की मानव - अस्मिता**(प्रेमचंद की कहानियों के संदर्भ में)**

33

प्रा.डॉ.भारती एफ. चौधरी

(हिन्दी विभाग)

एस.बी.महिला कॉलेज,**हिम्मतनगर,(सा.कां.) गुजरात**

आधुनिक कथा -साहित्य के महान दिग्गज साहित्यकार एवं अपने जीवन और साहित्य में मृत्यु पर्यन्त संघर्ष करनेवाले प्रेमचंद संघर्षकामी जीवन और जुझारूपनवाले पात्रों के अमर चितरे हैं । प्रेमचंद ही एक ऐसे कथाकार हैं, जिन्होंने पहलीबार भारत में नरकीय यातनाएँ भोगते दलितों को अपनी कहानियों का विषय बनाया । इनकी कहानियों के दलित पात्र एक ही प्रवृत्ति के नहीं हैं । कुछ परिस्थिति की दासता कबूल करते हैं परंतु कुछ तो अन्याय से दहल उठते हैं और मेरे मत से ऐसे ही पात्रों की तीव्र प्रतिक्रियाएँ सामाजिक क्रान्ति में योग देती हैं ।

प्रेमचंद में प्रारंभ से ही हमें कुछ प्रगतिशील आयाम दृष्टिगोचर होते हैं । वे मुर्दे की नींद सोये हुए समाज के दिल बहलाव की अपेक्षा झकझोर कर उसे जगाना चाहते थे । आदमी को आदमी न समझना, स्पर्श मात्र से आदमी की जात चली जाना, स्त्रियों की अवदशा आदि तमाम चेतना उनके साहित्य में परिलक्षित होती है। उनका प्रगतिवादी - जनवादी चिंतन उनके दलित-पीड़ित - शोषित - उपेक्षित वर्ग की समस्याओं के चित्रण में उभरता है । वे कथा के माध्यम से मानव-जीवन की किसी भी समस्या को बखूबी से उद्घाटित करते हैं ।

चूँकि प्रत्येक समस्या अपने देशकाल में ही यथार्थ या वास्तविक लगती है । प्रदेश या काल विशेष की अपनी समस्याएँ, सार्वभौमिक होना आवश्यक नहीं है ।

वैसे तो मानव जीवन में समस्याएँ पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक, आदि प्रकार की हुआ करती हैं, परंतु दलित-जीवन की समस्याएँ उनके दलित जीवन से जुड़ी हुई होती हैं ।

जब हम दलित-विमर्श की बात करते हैं तो अस्पृश्यता की बात आये बिना नहीं रहती ।

माना कि अस्पृश्य का भेदभाव थोड़ा-बहुत तो विश्व में सभी जगह है - परंतु मनुष्य के स्पर्श से भ्रष्ट और अपवित्र हो जाने की बात तो एकदम मानव-धर्म विरोधी है । अरे, स्पर्श ही क्या परछाई से भी भ्रष्ट होने की बात हमारे यहाँ कही गई है । प्रेमचंदजी के मत से सभी धर्मों के मूल में 'मनुष्य मात्र की समानता' का आग्रह रखा है । यथा -

“धर्म की सृष्टि का यही उद्देश्य था ।” वे डंके की चोट कह रहे हैं कि अछूतों की असल समस्या आर्थिक है, उसे सुलझाये बिना अछूत समस्या का कोई हल नहीं निकल सकता । इस तरह अतः दलित जातियों के प्रति जुड़ी अपनी मानवीय संवेदना समय-समय पर बड़ी उग्रता से उकेरते रहे हैं । यथा -

“जो दुःखियों के दुःख से दुःखी नहीं होता, जो अन्याय देखकर उत्तेजित नहीं होता, जो समाज में ऊँच-नीच, पवित्र-अपवित्र के भेद को बढ़ाता है, वह पंडित होकर भी मूर्ख है ।” जैसे -

‘दूध का दाम’ कहानी की भूंगी अपना दूध पिलाकर महेशनाथ के बेटे को पालती है । अपने बेटे को ऊपर का दूध देती है उसके बदले में उसे कुछ नहीं मिलता, उसके तथा गूदड़ के मरने पर अनाथ बेटे मंगल को जाति के नाम पर भगा दिया जाता है । वह अपने कुत्ते के साथ जूठन की बाँट जोड़ता है । यहाँ प्रेमचंद ने दलितों को अन्याय सहते दिखाया है । ‘शुद्रा’ कहानी में मंगरु के शक के कारण आत्महत्या करनेवाली दलित नारी गौरा के व्यक्तित्व में विद्रोह कम पर मर्यादा, विवशता, श्रद्धा तथा सहनशीलता अधिक है ।

‘सौभाग्य के कोड़े’ कहानी का अनाथ भंगी नथुवा रायसाहब के कोड़े की मार खाकर, वहाँ से भागकर संगीताचार्य बनकर उन्हीं का दामाद बनता है । यहाँ नथुवा के चरित्र विश्लेषण से ऐसा लगता है कि लगन और परिश्रम से कोई भी बड़ा हो सकता है ।

दलित जातियों के साथ होते अमानवीय-पशुवत् व्यवहार के कारण उनके भीतर की चेतना कईबार समाप्त हो जाती है । वे स्वयं अपने को नीचे और कमीने समझने लगती हैं । उनमें दलित मानसिकता का विकास होता है । जैसे -‘सद्गति’ कहानी के चमार जाति के दुखिया और झुरिया दलित मानसिकता का शिकार है । दुखिया सोचता है - झुरिया दलित मानसिकता का शिकार है । दुखिया सोचता है --

“ब्राह्मण लोग हम नीच जातों की तरह तम्बाकु थोड़े ही पीते हैं ।” इसी कहानी में गोंड जाति का चिखुरी विद्रोही है । वह ब्राह्मण के घर काम करते हुई मोत से दुखी की लाश न उठाने की धमकी चमारों को देता है पर लाश की दुर्दशा देखकर अपने आप को नहीं रोक पाता ।

यहाँ दुखिया की मृत्यु नहीं, हत्या है । किन्तु हत्या तो बड़े लोगों की होती है, छोटे लोगों की तो सद्गति होती है । दूसरे जन्म में उसका उद्धार होता है । इसमें पंडितजी के अमानवीय व्यवहार एवं धर्मान्धता के कारण छोटी जाति के लोगों में बैठे डर और आतंक को स्पष्ट किया है ।

‘घासवाली’ कहानी की नायिका चमारिन मूलिक के मध्यम से ग्रामीण-परिवेश में निम्न जाति की स्त्रीयाँ की इज्जत के साथ खोले जानेवाले तथ्य को उद्घाटित किया है ।

प्रेमचंद की कहानियों में देवोपम गुण वाले पुरुष पात्र भी मिलते हैं । जैसे - दोनों मंत्र कहानियों के बूढ़े, सुजान भगत का सुजान, ‘बाबाजी का भोग’ का ‘रामधन’, ‘सवा शेर गूहूँ’ का शंकर इत्यादि ।

यहाँ दलित जातियों की मानव अस्मिता की समस्या इस रूप में है कि हमारी वर्तमान समाज-व्यवस्था के चलते दलित जातियों की मानव-अस्मिता को नकारा जाता है । यानि तथाकथित नीची

जातियों के उच्च मानवीय गुणों को जातिगत आधार पर नकारा जाता है । जबकि गुणों पर किन्हीं जातियों की इजारेदारी नहीं है । अच्छे-बूरे गुण सर्वत्र होते हैं । मानव अस्मिता की पहचान के द्वारा ही इस समस्या को सुलझाया जा सकता है ।

मोहन राकेश की कहानियों का कथ्य - वैविध्य**डॉ. शीरीन एम. शेख**

विभागाध्यक्ष

(हिन्दी विभाग)

S.B.Mahila College,

Himatnagar.

प्रस्तावना

कहानी के माध्यम से लेखन का प्रारम्भ करनेवाले मोहनराकेश अपने अनूठे व्यक्तित्व और कुतित्व के लिए हिन्दी साहित्यकारों में विशेष रूप से प्रसिद्ध है। नयी कहानी के उद्भव और विकास में राकेशजी की कहानियों का अपना विशेष स्थान है। 1944 से कहानी लेखन का प्रारम्भ करनेवाले मोहनराकेश नयी कहानी धारा के शीर्षस्थ कहानीकार माने जाते हैं। उनका प्रथम कहानी संग्रह 'इंसान के खडहर' है, जो 1950 में प्रकाशित हुआ। राकेशजी के व्यक्तित्व के विषय में गोविन्द चातक लिखते हैं -

“निराला के बाद हिन्दी साहित्य में जिस आदमी के चारों ओर सबसे ज्यादा 'मिथ' बन गई, वह थे मोहन राकेश”।¹

राकेशने अपनी कहानियों में परिवेश और उससे उत्पन्न व्यक्ति के मन की संगति, विसंगतियों को इमानदारी से अभिव्यक्ति दी है। राकेशजी के पास वह आंतरिक दृष्टि थी, जो मानव स्वभाव, संबंधों और समस्याओं के भीतर गहराई से उतरकर उनका अध्ययन कर सकती थी 'एक और जिन्दगी' की भूमिका में वे लिखते हैं -

“हमारा जीवन आज एक बड़े संक्रान्तिकाल से गुजर रहा है। जिन्दगी की नब्ज इतनी तेज है कि, उसे हरपल, हरजगह महसूस किया जा सकता है। सामाजिक स्तर पर उससे लड़ने का प्रयत्न भी किया जाता है।”²

राकेशजी ने अपनी कहानियों में स्वातंत्र्योत्तर युगीन व्यक्ति की विडंबनाओं और मनःस्थितियों को व्यक्त करते हुए उसकी घुटन, अवसाद, भटकन, परिचय में अपरिचय की स्थिति अजनबीपन, तनाव, टूटन, कुंठा, संगीस आदि त्रासद अनुभूतियाँ का अत्यंत संवेदना और गहराई के साथ उद्घाटित किया है। इस बात को स्पष्ट करते हुए वे कहते हैं -

“हिन्दी की नयी कहानी जिस रूप में विकसित हुई है, उस रूप में उसका भारतीय जीवन के धरातल से गहरा सम्बन्ध है। इसलिए वह केवल 'सोफिस्टिकेटेड पाठकों की कहानी न होकर साधारण पाठक जन की कहानी बन गयी है।”³

राकेशजी की कहानियों का कथ्य - वैविध्य :-

मोहन राकेश युगचेता कहानीकार के रूप में :-

मोहन राकेश युगचेता कहानीकार के रूप में हमारे सामने आते हैं । मध्यवर्गीय समाज की अनेक समस्याओं को राकेशजी ने अपने समग्र साहित्य में प्रस्तुत किया है । उन्होंने अधिकतर नगरीय जीवन को अपने साहित्य का आधार बनाया है । उनकी कहानियों में वैयक्तिक चेतना, सामाजिक, आर्थिक एवं राजनीतिक चेतना के साथ-साथ धार्मिक चेतना भी दिखाई देती है । यहाँ हम उनकी कहानियों की वैयक्तिक चेतना पर चर्चा करेंगे ।

डॉ. वासुदेव शर्मा कहते हैं -

“मोहन राकेश ने जीवन के नये संदर्भों की तलाश वैयक्तिक जीवन के आधार की है । बेकारी, अकेलापन, सूनापन, शारीरिक भोग तथा आर्थिक संघर्ष से संबंधित व्यक्ति का चित्रण अपनी कहानियों में किया है । उनके पात्रों में जिजीविषा और नये अस्तित्व की खोज है ।”⁴

राकेशजीने अपनी कहानियों में वैयक्तिक चेतना अंतर्गत जीन पहलुओं को उजागर किया है, वे निम्न है
अकेलापन :-

आधुनिक युग का व्यक्ति अकेलेपन के बोझ को झेलने के लिए अभिशप्त है । प्रस्थापित मूल्यों के विवहान एवं संबंधों की टूटन, बेरोजगारी आदि विषमता के साथ-साथ महानगरीय यांत्रिकता, संवेदनहीनता से गुजरता हुआ व्यक्ति अकेलेपन की पीडा से टूट चुका है । ऐसी कहानियों में ‘मिसपाल’ विशेष उल्लेखनीय है । जिसमें नौकरीपेशा नारी के अकेलेपन को अत्यंत संवेदनशीलता एवं आधुनिक गहराई से चित्रित किया है । तो अन्य कहानियों जैसे कि ‘चौगान’ का नायक दैरी विलसन आंतरिक अकेलेपन से जुड़ा रहा है । ‘एक और जिन्दगी’ में पति-पत्नि के संबंधों के विबराव से उत्पन्न अकेलेपन का वर्णन है, तो ‘उर्मिलाजीवन’ की नीरा परिस्थिति से उत्पन्न अपने अकेलेपन में घुटने को विवश है । इसी श्रृंखला में ‘पाँचवे माल का फ्लैट’ कहानी मुंबई महानगर के औपचारिक एकाकीपन से भरे वातावरण में जी रहे अविनाश की जिन्दगी और उसकी समस्याओं का चित्रण करती है । तो ‘जंगल’ कहानी की फुलकोरे अपनी शारीरिक क्षमता और बीमारी के कारण एकाकीपन के साथ अपना जीवन बीता रही है । इस प्रकार राकेशजी ने इन कहानियों में अकेलेपन की अनुभूति को सशक्त अभिव्यक्ति दी है ।

अपरिचय / अजनबीपन :-

परिस्थितियों के प्रभाव से व्यक्ति का आत्केन्द्रित होना, प्रबल , बढ़ती बौद्धिक और सामाजिक भिन्नता, महानगरीय यांत्रिकता आदि बढ़ते अजनबीपन के कारणों में सम्मिलित है । राकेशजी की कहानी ‘एक और जिन्दगी’ के प्रकाश और बीना, ‘गुंझल’ कहानी के चंदन और कुन्तल, ‘फौलाद का आकाश’ के रवि और मीरा ‘आर्दा’ कहानी की माँ बचन, ‘पहचान’ कहानी का बच्चा शिवजीत आदि अजनबीपन की यंत्रणा से ग्रस्त दिखाई देते हैं । यहाँ मुझे श्रीकान्त वर्मा की पंक्तियों याद आती हैं, जिसमें पति-पत्नि के बीच अजनबीपन प्रकट हुआ है ।

हम एक दूसरे से परिचित
होने की कोशिश में,
कुछ अधिक अपरिचित हो,
कर गुजर रह है एक

दूसरे के समीप से लगातार
प्रत्येक सुबह तुम लगती हो
कुछ और अधिक अजनबी मुझे ⁵

राकेशजी की एक अन्य कहानी उलासहैके में संबंधों के अजनबीपन का चित्रण प्रतीकात्मक रूप से हुआ है ।

निर्णय और अनिर्णय का दर्द :-

स्वातंत्र्योत्तर युग में समाज संस्कृति आदि में आये बदलाव के कारण आदमी-आदमी के बीच सहज स्नेहपूर्ण मानवीय संबंधों की गर्मी एक ठंडी उदासीनता का रूप लेती जा रही है । इस स्थिति के कारण व्यक्ति चाहकर भी अपना निर्णय प्रकट नहीं कर पाता । फलतः निर्णय आनैर अनिर्णय के दर्द से ग्रस्त दिखाई देता है । ‘धुंधलादीप’, ‘लक्ष्यहीन दोराहा’ आदि कहानियों के नायक निर्णय और अनिर्णय के दर्द की इसी स्थिती से ग्रस्त है ।

व्यर्थताबोध :-

आज के युग की जिन्दगी दिन-प्रतिदिन जटिल से जटिलतर होती जा रही है । फलतः परिस्थितियों के दबाव के कारण व्यक्ति अपने को अकेला और व्यर्थता के साथ समय बिताता हुआ महसूस करता है । व्यक्ति की फालतू या व्यर्थ होने की समस्या को राकेशजी ने ‘पहचान’ ‘मिसपाल’ सुहागिनें, वारिस, मंदी, आदि कहानियों में अभिव्यक्ति दी हैं ।

घुटन :-

राकेशजी की कहानियों में पात्रों की घुटन का संबंध आधुनिक जीवनशैली, परिवेशगत विषमता, आर्थिक दबाव, असंतोष आदि कारणों से है । “‘एक और जिन्दगी’ के नायक प्रकाश के जीवन में यह घुटन सर्वत्र व्याप्त है । प्रकाश अपने समकक्ष पढी लिखी बीना से विवाह करता है । किन्तु ब्याह के कुछ महिने बाद से ही पति-पत्नि अलग रहने लगे थे । ब्याह के साथ जो सूत्र जुड़ना चाहिए था, वह जुड़ नहीं सका था । दोनों अपना-अपना स्वतंत्र ताना-बाना बुनकर जी रहे थे ।”⁶

उनकी एक अन्य कहानी ‘जानवर और जानवर’ कहानी के सभी पात्रों में व्यक्तिगत जीवन की विडम्बनाओं से उभरनेवाली घुटन का चित्रण बड़ी समर्थता के साथ हुआ है । इसी प्रकार से राकेशजी की कहानियों ‘हक-हलाल’, ‘उर्मिला-जीवन’, ‘फौलाद का आकाश’, ‘ग्लासटैंक’, आदि कहानियों के पात्र किसी न किसी तरह की घुटन के शिकार है ।

टूटन :-

राकेशजी की कहानियों में संबंध की कटुता और समाज की विषमता के कारण एकाकीपन और अजनबीपन का बोध इतना बढ़ गया है कि कुछ एक कहानियों में पात्रों की टूटन और विखंडित स्थितियाँ की सामने आयी है । इस तरह की कहानियों में - ‘भूखे’, ‘मिस्टर भाटिया’, ‘जीनियस’, ‘गुनाहलज्जत’, ‘चौगान’, ‘रोजगार’ आदि प्रमुख है ।

બેરોજગારી: કેમ? અને તેના ઉપાયો:

લેખક: કોમલ. કે. જાની

પ્રસ્તાવના :

આજે પણ ભારત દેશની ગણના વિકસતા દેશોમાં કરવામાં આવે છે અને તેના માટેનાં જવાબદાર કારણોમાં વસ્તીવધારો, ગરીબી તેમજ બેકારીને જ મુખ્ય ગણવામાં આવે છે. બેકારી કઈ રીતે આપણા દેશને વિકસિત દેશોની ની હરોળમાં જતું રોકી રહ્યું છે તેના માટેના કેટલાક સચોટ કારણો આ સંશોધન પેપરમાં રજૂ કરવામાં આવેલ છે. આજના આધુનિક યુગમાં દરેક માણસ પોતાની જૂની માનસિકતા ત્યજીને આગળ વધી રહ્યો છે જેમ કે સમાજમાં આધુનિકતાથી રહેવું, ખાણી-પીણી , રેહણી- કરણી તેમજ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પણ બદલાવ આટલા બદલાવ છતા પણ આપણા દેશમાંથી બેરોજગારી નામનું કલંક ભુસાતું નથી. તેના માટે જો કોઈ કારણ જવાબદાર હોય તો તે છે દરેક વ્યક્તિની કામ કરવાની માનસિકતા. આપણા દેશમાં કામને પ્રાધન્ય નથી આપવામાં આવતું પરંતુ કામ કેવું છે તેને પ્રાધન્ય આપવામાં આવે છે. અને આવી જ માનસિક સંકુચિતતા ને કારણે આજે બેરોજગારી ઘટવા ને બદલે વધી રહી છે. એક અહેવાલ મુજબ ૨૦૧૩માં બેરોજગારીનું ટકાવારી પ્રમાણ ૪.૯૦ ટકા હતું. એક બાજુ આપણા દેશમાં દરેક પ્રકારના સમાચારપત્રોમાં ઢગલાબંધ જાહેરાતો આવે છે અને બીજી બાજુ બેરોજગારીના વધતાં આકાશો પ્રસારિત થઈ રહ્યા છે. આ વિરોધાભાસ થવાનું કારણ શું છે? તે અંગની જ ચર્ચા પ્રસ્તુત પેપરમાં કરવામાં આવેલ છે.

બેરોજગારીમાટેના જવાબદાર કારણો :

- ૧.ભારત દેશમાં સતત અને ઝડપથી વધતો જતો વસ્તીવધારો અનેક બાબતોને અસંતુલિત બનાવી દે છે. ભારતદેશમાં રોજગારી માટેની પુરતી તકો તો ઉપલબ્ધ છે પણ વસ્તીવધારાના કારણે આ સમસ્યાનો અંત લાવવું કઠિન બની ગયું છે.
- ૨.આપણો શિક્ષિત સમાજ તેમાં પણ મોડેન શિક્ષિત સમાજ નાતજાત તેમજ વર્ગ- વર્ણના વાડાઓમાં તેમજ ચોકઠાઓમાં એટલો બધો બંધાઈ ગયો છે કે અમુક ક્ષેત્રોમાં નોકરીની કે રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ હોવા છતા તે ત્યાં જવાનું પસંદ કરતાં નથી.
- ૩.આપણા દેશમાં મોટાભાગના ઉદ્યોગક્ષેત્રો વિકાસમાં ઘણા આગળ છે તેથી આવા ઉદ્યોગો એવા માણસોની ભરતી કરવા માંગતા હોઈ છે કે જેઓ તમામ પ્રકારની કુશળતા, શિક્ષણ અને તાલીમનો અભાવ હોવાની લીધે અવિરતપણે અકુશળ કામદારોની સંખ્યામાં વધારો થતો જ જાય છે.
- ૪.સુરક્ષાદળોમાં ઘણા બધા યુવકો આગળ વધીને રોજગારી મેળવી શકે છે પરંતુ આપણા દેશના અમુક રાજ્યોના અમુક વર્ગના યુવકો જ સુરક્ષાદળોમાં જઈને પ્રગતિ કરી રોજગારી મેળવતા હોય છે.
- ૫.આજનો યુગ એ ટેકનોલોજીનો યુગ છે. ટેકનોલોજીએ બેરોજગારીની સમસ્યાને વધુ વિકરાળ બનાવી છે પરંતુ તેનો મતલબ એમ નથી કે તેનો ઉકેલ લાવી શકાય નહીં.

6. “ઓળખાણ એ મોટી ખાન છે”- આ કહેવત આજના આધુનિક યુગમાં ખુબ બધી વખત કોઈ સંસ્થા કે કોઈ શાળા, કોલેજ કે કંપનીને એક લાયક વ્યક્તિ મળતી નથી કે તે જ તે કાર્યને કુશળતાથી કરી શકે. જેના કારણે એક કુશળ વ્યક્તિ બેરોજગારીનો ભોગ બની જાય છે.
7. આજના યુવક - યુવતીઓ ૧૦ -૨૦ હજારની નોકરી કરવાની બદલે બિઝનેસમેન બનવું વધુ પસંદ કરે છે પછી ભલે તે બિઝનેસ ફૂટપાથ પર બેસી રોકડી કરવાનો હોઈ!
8. ગુજરાતી આપણી માતૃભાષા છે તેવી જ રીતે હિન્દી આપણી રાષ્ટ્રભાષા છે પરંતુ આજના આ આધુનિક તેમજ ટેકનોલોજીના યુગમાં અંગ્રેજી ભાષાનું પણ તેટલું જ મહત્વ છે. અંગ્રેજી ભાષા પર પ્રભુત્વ ન હોવાને કારણે લાખો યુવક- યુવતીઓ બેરોજગારીનો ભોગ બને છે. આજે આપણા ગુજરાત રાજ્યમાં જ જોઈએ તો જેટલા પણ કોર્પોરેટ હાઉસ કે ખાનગી બેંકો છે અથવા તો કોલસેન્ટર પર પણ અંગ્રજી જાણતા યુવક - યુવતીઓ જોબ કરે છે અને તેઓ ગુજરાતના નહીં પણ અન્ય રાજ્યોના વ્યક્તિઓ હોય છે. જેઓ આ ભાષાના અભાવે જો બેરોજગારીનો ભોગ બન્યા હોઈ તેઓ જો અંગ્રજી ભાષા શીખે તો ઘર- આંગણે પણ સારી નોકરી મેળવી શકે છે.
9. સરકારી નોકરીના મોહના કારણે પણ લાખો લોકો બેરોજગારીની સમસ્યાથી પીડાય રહ્યા છે. લોકોની માનસિકતા એવી હોઈ છે કે કુશળ કે બિનકુશળ બધા જ પ્રકારના લોકો સરકારી નોકરીમાં ચાલે માટે સરકારી નોકરીનો મોહ બેરોજગારીને જન્મ આપી રહ્યો છે. માનસિકતા એટલી બધી વિકરાળ છે કે કરવી તો સરકારી નોકરી નહીં તો નાનો મોટો ધંધો કરી લેવો. સરકારી નોકરી મેળવવાના આંધળા મોહ એ લાંચ- રુશવતને પણ આવકાર આપ્યો છે. બધાજ સરકારી નોકરી મેળવી નથી શકતા કે બધા જ બિઝનેસમેન બની નથી શકતા તેના લીધે દરેક વ્યક્તિને એક બેરોજગારીનું લેબલ તો મળી જ જાય છે.
10. બદલાતા સમયમાં અભ્યાસની લોકપ્રિયતાએ પણ બેરોજગારીને આમત્રણ આપ્યું છે. જેમ કે એન્જિનિયરિંગ તેમજ એમ. બી . એ નો અભ્યાસ. આ અભ્યાસની શરૂઆતમાં દરેક વ્યક્તિને સરળતાથી નોકરી મળી જતી હતી પરંતુ જેમ-જેમ સમય પસાર થતો ગયો તેમ-તેમ લોકોને જોબ મળવાને બદલે તેઓ જોબ મેળવવાને લાયક છે તેવો સમય આવી ગયો છે. ૨૦૦૦ની સાલમાં વિશ્વકક્ષાએ બિઝનેસ સ્કુલની સંખ્યા આશરે ૨,૦૦૦ હતી. આ ૨,૦૦૦ બિઝનેસ સ્કૂલ દ્વારા દેશમાં દર વર્ષે ૩૫,૦૦૦થી ૪૦,૦૦૦ M.B.A પાસઆઉટ ને જોબ મળતી હતી. પરંતુ હાલમાં ૩,૦૦૦ કરતા વધુ બિઝનેસ સ્કુલોમાંથી ૩,૫૦,૦૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડે છે. જેમાંથી માત્ર ૧૦ થી ૧૨ ટકા લોકો જ જોબ મેળવી શકતા હોય છે.
11. શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ખાનગીકરણ થવાને કારણે પણ આ સમસ્યા ઉદભવી છે. ખાનગીકરણની પ્રથા પશ્ચિમના દેશો અને તેમાં પણ અમેરિકાના કારણે ઉદભવી છે. ખાનગીકરણના કારણે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો રાફડો ફાટ્યો છે તેમજ ગરીબ તેમજ મધ્યમવર્ગ શિક્ષણથી વંચિત થવા લાગ્યું છે જેને ભણેલા-અભણ , ગરીબ-તવંગર ને જન્મ આપ્યો છે. ખાનગીકરણના કારણે જે બાળક શિક્ષણથી વંચિત રહ્યા તેઓ કેવી રીતે ભવિષ્યમાં રોજગારી મેળવી શકે? શું આ બાળકોમાં કુશળતા કે કોઈ સ્વપ્નો નહિ હોય? તે છતાં પણ તેઓ ના છુટકે ખેતરો કે કારખાનાઓમાં મજૂર તરીકે જોડાય છે કારણકે મજૂરી સિવાય રોજગારી મેળવવાનો અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી. આ કારણથી ઘણા ખરા લોકો હતાશા એ નિરાશાનો ભોગ બની ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ તરફ આગળ વધી જાય છે.

12. આપણા દેશમાં બેરોજગારી છે એ વાત તદ્દન સાચી છે પરંતુ એ વાત એટલી જ સાચી છે કે પ્લમ્બિંગ, સુથારીકામ, લુહારીકામ, રંગકામ કે રીપેરીંગ કામ માટે જોઈએ એટલા કુશળ કારીગરો ઉપલબ્ધ જ નથી. વસ્તી તો દિવસે ને દિવસે કુદકે ને ભૂસકે વધી જ રહી છે જેના લીધે મકાનો બાંધકામ વધ્યા છે. મતલબ કે દરેક જગ્યાએ આવા કામ માટે અવકાશ છે. પરંતુ તે છતાંય પૂરતા માણસો નથી કેમ? તેનું કારણ એ જ છે કે જે લોકો આવું પરંપરાગત કામ કરતા હતા તેઓની પેઢી ઉચ્ચકક્ષાનું ભણી-ગણીને જુદી જ દિશામાં વળી ગઈ છે. પરિસ્થિતિ એવી થઈ છે કે શિક્ષિત લોકો આવું કામ કરવા માંગતા નથી અને જેઓને કામ કરવું છે તેઓની પાસે આવા કાર્યો કરવા માટેની વ્યવસાયિક તાલીમ નથી.

ઉપાય શું?

1. ભારત સરકારે આ દેશના તમામ નાગરિકોને એક 'મતદાર' તરીકે જોવાનું બંધ કરી દેશના વિકાસના ભાગીદાર તરીકે જોવાનું શરૂ કરે તો પરિસ્થિતિમાં આસમાન- જમીનનો તફાવત જરૂર જોવા મળશે.
2. આજનો યુગ ટેકનોલોજીનો યુગ છે. ઉદ્યોગોમાં અવારનવાર ઘણા પરિવર્તનો થતા રહે છે, તેથી જેટલી પણ પ્રોફેશનલ કોલેજીસ છે તેનો અભ્યાસક્રમ ફ્લેક્સીબલ રાખવો જોઈએ જેથી ઉદ્યોગોમાં જે પણ પરિવર્તન આવે તેની સામે વિદ્યાર્થીઓ લડી શકે. જો ખરેખર આ વસ્તુ અમલમાં મુકવામાં આવે તો એન્જીન્યરીંગની તેમજ મેનેજમેન્ટના વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે અભ્યાસ પતાવી બહાર આવે ત્યારે બેરોજગારીનો ભોગ નહિ બને.
3. ભાષાની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો જે રીતે માતૃભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ઓળખાતી હિન્દીની સાથે જો અંગ્રેજી ભાષામાં પણ સિદ્ધી હાંસલ થઈ જાય તો આપણા દેશના યુવક-યુવતીઓને આપણા રાજ્યોમાં તેમજ અન્ય રાજ્યોમાં પણ સારી નોકરી મળી શકે તેમજ વિદેશમાં પણ તેઓ સારી નોકરી માટેની એક તક ઉભી કરી શકે.
4. આધુનિક યુગના યુવક-યુવતીઓ ઘણા પ્રગતિશીલ હોય છે. તેઓએ પણ પેઢલાની માન્યતાઓને તોડીને દરેક પ્રકારની જોબ સ્વીકારવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.
5. અભ્યાસ પૂર્ણ થયા બાદ શરૂઆતમાં જે નોકરીની તક મળે તેને અપનાવી લઈ પછી પોતાની કિંમતો મળે તેના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

ઉપસંહાર:

ઉપરોક્ત સંસોધનમાં બેરોજગારી માટેના વાસ્તવમાં જવાબદાર કારણો કયા છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે ત્યારબાદ બેરોજગારી ને દૂર કરવાનાં કેટલાક સચોટ ઉપાયો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જો ઉપરના આ તમામ ઉપાયોનું અમલીકરણ કરવામાં આવે તો બેરોજગારીને કારણે આવતી હતાશામાંથી બચી શકાય છે તેમજ વિકાસની તરફ એક પગલું આગળ વધી શકાય.

સંદર્ભ: સાહિત્ય :-

- www.sandesh.com
- www.indexmundi.com
- www.yourarticlelibrary.com
- www.economywatch.com
- www.questia.com

શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણમાં ગુણવત્તા અગ્રતાઓ અને જરૂરિયાતો

ડૉ. છનાભાઈ એન. ભીંસરા

શિ. વ્યાખ્યાતા

શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪

36

પ્રસ્તાવના:

શિક્ષણમાં ગુણવત્તા અભિગમનો આરંભ શિક્ષકના વ્યવસાયની તાલીમથી જ થવો જોઈએ. તેમાંય પૂર્વસેવાકાલીન તાલીમથી જ થાય તે ઘણું મહત્વનું છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી શિક્ષણનો વ્યાપ વધી રહ્યો છે. તેની સરખામણીમાં ગુણવત્તાનું સ્તર ખૂબ જ નીચી સપાટીએ જઈ રહ્યું છે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે તેની જવાબદારી કોણ ઉપાડશે ? નિશ્ચિત છે કે વ્યક્તિની લઘુત્તમ ગુણવત્તાનો આંક તેની વ્યાવસાયિક ઉત્કૃષ્ટતા વિશે એક ચિંતકે નોંધ્યું છે. કે - શિક્ષકની ગુણવત્તા કરતાં શિક્ષણની ગુણવત્તા કદીએ ઊંચી ન હોઈ શકે. તેથી શિક્ષણ જગતની આવતીકાલ માટે સમાજમાં ઉચ્ચ વ્યાવસાયિક ગુણવત્તા ધરાવતા શિક્ષકોની માંગ આવશ્યક છે. એટલા માટે ગંગોત્રીમાં નીર હશે તો જ ગંગામાં આવશે.

આથી શિક્ષક-પ્રશિક્ષણનીને વધારેને વધારે ગુણવત્તાસભર બનાવવાની તાતી જરૂરિયાત છે.

બદલાતી જતી આ સ્થિતિમાં એ જરૂરી બની છે કે શિક્ષક ‘પરિવર્તન’ પામે અને શિક્ષણ પદ્ધતિ પણ ‘પરિવર્તન’ પામે. આનો અમલ કરવો હશે તો શિક્ષક-પ્રશિક્ષણનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ ? એ પરત્વે શિક્ષકોના શિક્ષકની ભૂમિકા કેવી હોવી જોઈએ ? વર્તમાન સ્થિતિમાં શિક્ષક પોતાના વ્યવસાયને કેવી રીતે ન્યાય આપી શકશે ? તે અંગેના વિચારો આ અભ્યાસપત્રમાં રજૂ કરેલ છે.

શિક્ષક-પ્રશિક્ષણની સંકલ્પના:

એન.સી.ટી.ઈ.ની પ્રેરણા અને જી.સી.ઈ.આર.ટી.ની આગેવાની સાથે પ્રાથમિક શિક્ષક-પ્રશિક્ષણના અભ્યાસક્રમને નવો ઓપ આપવાની દિશામાં ગુજરાત રાજ્યમાં પ્રારંભ થયો છે. વ્યક્તિને જે વ્યવસાય માટે સજ્જ કરવાનો છે. તેના માટેની આવડતો તે વ્યક્તિમાં ઉત્તમ રીતે વિકસે તેવો વિચાર ક્ષમતાકેન્દ્રી અભ્યાસક્રમના પાયામાં રહેલો ચે. પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમ વિષયલક્ષી અભિગમથી ચાલે છે. કેટલાક વિષયોના અધ્યયનથી શિક્ષકની સજ્જતા આવે માટે કેવા કાર્યક્રમ હોઈ શકે તે રીતે ૧૯૯૮થી અભ્યાસક્રમનો નવીનીકરણની દિશામાં પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયાના પ્રેરક અને માર્ગદર્શક ડૉ.રવીન્દ્ર દવે એ શિક્ષક-પ્રશિક્ષણની વ્યાખ્યા આપતા કહ્યું -

“પૂર્વસેવાકાલીન શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ (Preservice Teacher Education) એ સામાન્ય વ્યક્તિ (Lay Person)નું સક્ષમ (Competent) અને પ્રતિબદ્ધ (Committed) વ્યવસાયિક નિષ્ણાંત (Educator) શિક્ષકમાં પાયાનું પરિવર્તન (Transformation) કરવાની પ્રક્રિયા છે ”

શિક્ષણની ગુણવત્તા:

એમ.એલ.એલ. નું હાર્દરૂપ બાબતો:

સને ૧૯૮૬ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિમા શિક્ષણના દરેક તબક્કાના અંતે દરેક વિદ્યાર્થીએ ઓછામાં ઓછી અને સર્વને અત્યંત આવશ્યક હોય એવી કઈ-કઈ ક્ષમતાઓ વિકસાવવી જોઈએ એ નિર્ધારિત કરવા પર તેમજ વખતો વખત વિદ્યાર્થીની લઘુત્તમ સિધ્ધિની આકારણી કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. ભારત સરકારના માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા ડૉ. રવીન્દ્રભાઈ દવેના અધ્યક્ષપણા હેઠળ પ્રાથમિક શિક્ષણના ૧ થી ૫ ના તબક્કા માટેની ક્ષમતાઓ નિર્ધારિત કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. જેનો અહેવાલ ૧૯૯૧માં પ્રસિધ્ધ થયો. આ અહેવાલનું શીર્ષક “Levels of Learning for Aii” એવું રાખવામાં આવ્યું હતું.

વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે અપેક્ષિત ક્ષમતાઓને પારંગતિના સ્તરે સિદ્ધ કરે ત્યારે સિક્ષણમાં ગુણાત્મક સુધારનું સર્વવ્યાપીકરણ સંભવી શકે.

આ બાબતને સુત્રાત્મક રીતે આ પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય.

ગુણાત્મક સુધારાનું સર્વવ્યાપીકરણ = ક્ષમતા+પારંગતિ+સમતા

શિક્ષણની ગુણવત્તાનો અર્થ:

શિક્ષણ પ્રક્રિયા દરમિયાન એવું પણ બની શકે કે કેટલીક ક્ષમતાઓ પૂર્ણત્વની કક્ષા સુધી ન વિકસી શકી હોય તો તેવાં બાળકો કાયાં રહી જાય. આપણી નેમ એ છે કે “મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ પાકું પાકું શીખે” એના માટે ક્ષમતા અને પારંગતતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પારંગતતા એટલે ઉચ્ચ સ્તરની ઉપલબ્ધિ બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે પ્રત્યેક ક્ષમતાનો પારંગતતાની કક્ષાએ વિકાસ કરવો એટલે શિક્ષણની ગુણવત્તા વધારવી. સૂત્રાત્મક રીતે કહીએ તો-

ગુણવત્તા=ક્ષમતા+પારંગતતા

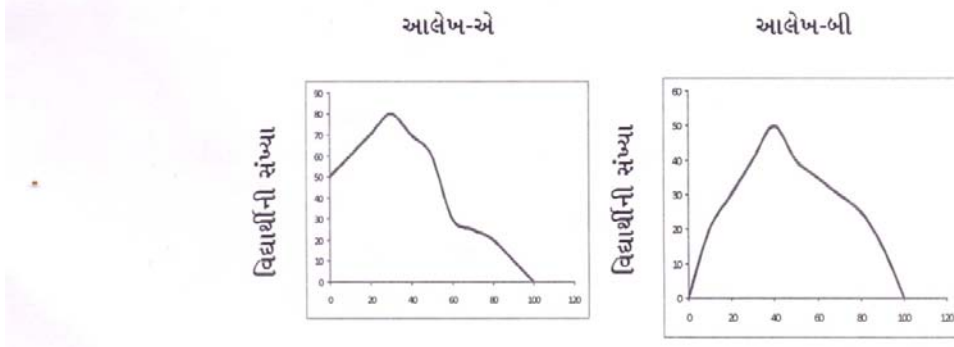
શિક્ષણ વધુ પ્રસાર પામે સાથે સાથે સર્વને માટે ગુણાત્મક શિક્ષણ મેળવવાનું શક્ય તે પણ એટલું જ અનિવાર્ય છે. શિક્ષણ મેળવનાર પ્રત્યેક બાળક લઘુત્તમ ગુણવત્તાવાળું એવું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે તે સહુ સાથે સમતાપૂર્વક રહી શકે. શિક્ષણ દ્વારા રાષ્ટ્રના નાગરિકોમાં સમતા સર્જાય ત્યારે જ “સામાજિક ન્યાય” સહુને સજ્જ રીતે પ્રાપ્ત થાય એટલે જ નહીં પણ તો જ લોકશાહી અને રાષ્ટ્ર મજબૂત બને.

શિક્ષણથી ‘ગુણવત્તા’ (Quality) સાથે ‘સમતા’ (equality) અને ‘સામાજિક ન્યાય’ (Social Justice) એ બંને બાબતો સંકળાયેલી છે.

વધુમાં વધુ બાળકોને સારામાં સારું શિક્ષણ:

આજે બહુ થોડા વિદ્યાર્થીઓ જ ગુણવત્તાનાં શિખરો સર કરી શકે. (આલેખ-એ) એ આજની વાસ્તવિકતાને બદલીને વધારેમાં વધારે બાળકોને સારામાં સારું શિક્ષણ (આલેખ-બી) ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ આપવું એ આપણું લક્ષ્ય બનવું જોઈએ.

આલેખ-એ

પ્રાથમિક શિક્ષણની વયકક્ષાના લગભગ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે અપેક્ષિત ક્ષમતાઓને પારંગતતાના સ્તરે સિદ્ધ કરે ત્યારે સમાનતા સિદ્ધ થાય. વળી આવી સ્થિતિ સર્જાય ત્યારે “સામાજિક ન્યાય” મળવાનું સહજ અને શક્ય બને. માત્ર થોડાં જ બાળકો ગુણવત્તાનાં શિખરો સર કરી શકે તે પૂરતું નથી. પરંતુ વધારેમાં વધારે બાળકોને સારામાં સારું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય એ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

આપણે ઈચ્છીએ છીએ કે-

-આપણી પ્રત્યેક શાળા ઊંચી ગુણવત્તાલક્ષી થાય.

-આપણું પ્રત્યેક બાળક ઊંચી ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે. આ વાતને સૂત્રાત્મક રીતે એમ કહી શકાય.

આપણે પ્રત્યેક	Las ને	Has માં બદલી નાખવી છે.
	(લોએચવિંગ સ્કૂલ્સ)	(હાઈએચીવિંગ સ્કૂલ્સ)
આપણે પ્રત્યેક	Las ને	Has માં બદલી નાખવી છે.
	(લોએચવિંગ સ્કૂલ્સ)	(હાઈએચીવિંગ સ્કૂલ્સ)

આમ આપણા પ્રત્યેક ‘લાલ’ ને ‘હાલ’ બદલવાનું કાંમ છે. તેથી જ આપણે ‘ગુણવત્તા’ (Quality)ની સાથે સમાનતા (Equality)ની વાત કરીએ છે.

કેટલીક ક્ષમતાઓ એવી છે કે જેનો વિકાસ બાળક શાળામાં આવે ત્યાર પછી જ થતો હોય છે. જેમકે લખતાં અને વાંચતા બાળક શાળામાં આવે છે. પછી જ શીખે છે. આવી શક્તિ શાળાની બહાર સમાજ કે કુટુંબમાં સહજ રીતે સાધ્ય નથી થઈ શકતી. શાળા આવી શક્તિઓને ધ્યાન કરવાનું સ્થાન છે. માનવશક્તિઓ (બોદ્ધિકશક્તિ, કૌશલ્યશક્તિ, ચારિત્ર્યશક્તિ). આમ “એમ.એલ.એલ. એટલે પ્રત્યેક બાળકના શિક્ષણને વધુમાં વધુ પાકું અને સારું બનાવવાનું અભિયાન.”

શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણમાં ગુણવત્તા અગ્રતાઓ અને જરૂરિયાતો:

(૧) વિષયવસ્તુનું જ્ઞાન:

શિક્ષક-પ્રશિક્ષણની તાલીમ માટે આવનારને ધોરણ-૧ થી ૭ અને ધોરણ- ૮ થી ૧૨ના અભ્યાસક્રમ, વિષયવસ્તુ અને પાઠ્યપુસ્તકો વિશે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી ઉત્કૃષ્ટતાની કક્ષાએ ઊંડાણ પ્રાપ્ત કરશે. એટલું જ નહીં દરેક વિષયમાં અગ્રિમ હરોળ અભ્યાસક્રમ હેઠળ જે જે નવા મુદ્દાઓ આવે તે પરત્વે પણ જાણકારી મેળવશે.

અભ્યાસક્રમ:

શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણની ગુણવત્તા લાવવા માટે અગ્રતાક્રમમાં અભ્યાસક્રમને મૂકવો જોઈએ. અભ્યાસક્રમમાં ઊંડાણ અને નક્કરતા કેટલી, અભ્યાસક્રમની પ્રસ્તુતતા ૨૧મી સદીને અનુલક્ષીને હોવી જોઈએ, પ્રશિક્ષણાર્થીમાં

સર્જનાત્મકતા વિકસાવવા પર ભાર મૂકવો, ઉત્કૃષ્ટતા પ્રશિક્ષણાર્થી ગુણવત્તા (Quality)ની બાબતમાં જે કંઈ પ્રાપ્ત કરે તેની પારંગતતાની કક્ષાએ કેટલી તેમજ સમર્થ શિક્ષક, ગુણવત્તાવાળો શિક્ષણ, પ્રતિબદ્ધ શિક્ષક તૈયાર કરવાનું કામ શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કરી રહી છે. જેનો અભ્યાસક્રમ નીચે મુજબ છે.

પાંચ પ્રતિબદ્ધતા ક્ષેત્રો	પાંચ કાર્યકૌશલ્ય ક્ષેત્રો
પ્ર-૧ વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા	કા-૧ વર્ગ કાર્યકૌશલ્ય
પ્ર-૨ સમાજ પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા	કા-૨ શાળા કક્ષાએ કાર્યકૌશલ્ય
પ્ર-૩ વ્યવસાય પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા	કા-૩ શાળા બહારની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓના સંચાલનનું કાર્યકૌશલ્ય
પ્ર-૪ ઉત્કૃષ્ટતાની સંપ્રાપ્તિ પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા	કા-૪ મા-બાપ/ વાલીઓ સાથે સંબંધો સ્થાપવાનું કાર્યકૌશલ્ય
પ્ર-૫ જીવનનાં મૂળભૂત મૂલ્યો પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા	કા-૫ સ્થાનિક સમાજ સાથેના વ્યવહારનું કાર્યકૌશલ્ય

પ્રતિબદ્ધતા ક્ષેત્રો:

“પ્રતિબદ્ધતા એટલે કોઈને એક સત્કાર્ય કોઈ પણ ભોગે અદા કરવાની આંતરિક પ્રતિજ્ઞા.”

(૧) વિદ્યાર્થી પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા:

વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પ્રેમ, વિદ્યાર્થીની ભૂલો તેમની બાલ સહજ તોફાન મસ્તી પ્રત્યે સહિષ્ણુતા, વિદ્યાર્થીઓના જીવનની ગુણવત્તા પ્રત્યે કાળજી, વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિ અને તેમના વિકાસ પ્રત્યે લગાવ હોવો જોઈએ.

(૨) સમાજ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા:

ગરીબ કે ધનિક, નિરક્ષર કે શિક્ષિત મા-બાપોનાં બાળકો પ્રત્યે સમતાનો ભાવ, (દા.ત. જિલ્લા પંચાયતની શાળાઓ અને ખાનગી શાળાઓ) કુરિવાજ, વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાથી પીડિત સમાજ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને સજાવટપૂર્વકનો વ્યવહાર (ડૉ.પી.જી.પટેલનો પ્રગતિશીલનો લેખ) સ્થાનિક સમાજ પ્રત્યે નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ.

(૩) જીવનનાં મૂળભૂત પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા:

સત્ય, પ્રેમ, તટસ્થતા, પ્રમાણિકતા, સમયપાલન., સહકાર વગેરે મૂલ્યોનું આત્મજ્ઞાતીકરણ કરવું જોઈએ.

(૪) ઉત્કૃષ્ટતાની સંપ્રાપ્તિ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા:

વિદ્યાર્થીઓનું પરિણામ ઉત્કૃષ્ટ આવે તે માટે જાગૃતિ, અધ્યયન, અધ્યાપનમાં ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાની સંપ્રાપ્તિ, પોતાનું દરેક કાર્ય ઉત્કૃષ્ટતાની કક્ષાએ કરવાની લગની લાગવી જોઈએ.

(૫) વ્યવસાય પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા:

પોતાના શિક્ષક તરીકેના વ્યવસાયનું ગૌરવ અને પોતાની વ્યાવસાયિક સજ્જતા અને પ્રગતિની તમન્ના.

આમ શિક્ષક પ્રશિક્ષણમાં ગુણવત્તા અગ્રતાઓમાં વિદ્યાર્થી પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાને હું અગ્રીમતા આપીશ. ત્યારબાદ સમાજ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા, વ્યવસાય, જીવનનાં મૂલ્યો, ઉત્કૃષ્ટતા દ્વારા જો પ્રશિક્ષણાર્થીની તાલીમ આપવામાં આવશે તો ચોક્કસ ગુણવત્તાબાઈને આપણે શોધી કાઢીશું.

કાર્યકૌશલ્ય ક્ષેત્રો:

શિક્ષકે માત્ર શાળાના વર્ગખંડમાં જ નહીં. પરંતુ શાળા તેમજ સમાજને કેન્દ્રમાં રાખીને કોઈ પણ સારા શિક્ષક-પ્રશિક્ષણની કાર્યક્રમની સફળતાનો આધાર શિક્ષકના માત્ર વ્યાવસાયિક જ્ઞાન ક્ષમતાઓ કે પ્રતિબદ્ધતા પર નથી હોતો. પરંતુ રોજબરોજ તેમજ હરપળે વિવિધક્ષેત્રે તેનાં વાસ્તવિક કાર્ય કૌશલ્યો પર પણ હોય છે.

શિક્ષક-પ્રશિક્ષણનો કાર્યક્રમ એવો હોવો જોઈએ કે પ્રત્યેક તાલીમાર્થીઓ કાર્યકૌશલ્યમાં પારંગતતા મેળવી શકે.

(૧) વર્ગ કાર્યકૌશલ્ય:

વર્ગ કૌશલ્યમાં વર્ગ વ્યવહાર શિક્ષક માટે મહત્વનું પાસું ગણી શકાય જે પરિસ્થિતિ હોય તેમાં વર્ગનાં બાળકોને શક્ય તેટલું સારું શિક્ષણ આપી શકાય તેવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. વર્ગમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શિક્ષણકાર્ય કરવું જોઈએ. નૂતન શૈક્ષણિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને નવતર પ્રયોગો કરવા જોઈએ.

- અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયા દરમિયાન પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી ઉપર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવું જોઈએ.
- વર્ગમાં સમયસર પહોંચી જાય અને નિયમિત રીતે સ્વાધ્યાય ગૃહકાર્ય તપાસતો હોવો જોઈએ.
- તવંગર કે ગરીબ, નબળા કે તેજસ્વી એવાં તમામ બાળકો સાથે નિષ્પક્ષ વ્યવહાર કરવો જોઈએ.
- વિદ્યાર્થીઓ ઉત્કૃષ્ટ અધ્યયન કરે તેમજ વર્ગમાં પોતાનાં કૌશલ્યો પ્રદર્શિત કરે તે માટે તકો પૂરી પાડવી જોઈએ.
- મૂલ્યાંકન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની નબળાઈ અને તેજસ્વીતાનું નિદાન કરે અને મૂલ્યાંકન બનવા વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપચારાત્મક શિક્ષણ કરી શકે અને તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ માટે સમૃદ્ધિકરણની તકો શિક્ષકે પૂરી પાડવી જોઈએ.

(૨) શાળા કક્ષાએ કલાકૌશલ્ય:

વર્ગ કાર્યકૌશલ્ય ઉપરાંત જે શાળામાં કામ કરે છે તે શાળા પ્રત્યે તેની ભૂમિકા તેમજ શિક્ષકની જવાબદારી અદા કરવી પડશે. સામાજિક તહેવારો, સાંસ્કૃતિક અને રાષ્ટ્રીય તહેવારોની ઉજવણી, પ્રદર્શનો, સ્પર્ધાઓ જેવી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શાળામાં કરવી જોઈએ. તેથી માત્ર અસરકારક શિક્ષણ માટે શાળાનું વાતાવરણ સુધારે એટલું જ પર્યાપ્ત નથી. પરંતુ સમગ્રશાળા પરિવારના સર્વાંગી વિકાસ માટે શાળાની એક ઉદાત્ત પ્રતિભા પ્રાપ્ત થાય એ પણ ખૂબ જ જરૂરી છે.

(૩) શાળા બહારની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓના સંચાલનનું કાર્યકૌશલ્ય:

શિક્ષક-પ્રશિક્ષકમાં ગુણવત્તા લાવવા માટે આ કાર્યકૌશલ્ય ઘણું મહત્વનું છે. વિવિધ અભ્યાસકીય અને જીવનલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ, ક્ષેત્ર મુલાકાતો, સમાજ સાથેના વ્યવહારો, સમાજસ્ત્રોતોનો ઉપયોગ તેમજ શાળા બહારની દુનિયા સાથે શાળાનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ વિકસાવવા માટેનાં કેટલાંક પાસાં છે. પ્રવાસ પર્યટન, વિજ્ઞાન મેળાઓ, ગાંધી મેળાઓ, કાર્ય શિબિરો, સેમિનારો, પરિસંવાદો, સ્પર્ધાઓ, ગ્રામસફાઈ કાર્યક્રમો, શ્રમયજ્ઞ, વૃક્ષારોપણ વગેરે કાર્ય કૌશલ્ય પ્રશિક્ષણાર્થી કરે તો તેની ક્ષમતામાં વધારો થાય છે એવું તારણ અમને મળ્યું છે.

(૪) મા-બાપ/વાલીઓ સાથે સંબંધે સ્થાપવાનું કાર્ય-કૌશલ્ય:

શિક્ષક-પ્રશિક્ષકમાં ગુણવત્તા લાવવા માટે આ કાર્ય-કૌશલ્ય અગત્યનું કહી શકાય છે. આજે મા-બાપ/વાલીઓ સાથે સંબંધો ઓછા થતાં જાય છે. બાળકોના અભ્યાસની પ્રગતિની ચર્ચા, બાળકોની કચાશ દુર કરાવવામાં વાલી સહયોગ અને બાળકોના વાલીઓનો તાત્કાલિક સંપર્ક સાધવાની ઊઠી જનાર બાળકોની સંખ્યામાં ઘટાડો જોવા મળ્યાનાં દષ્ટાંતો છે. માટે જ સારા શિક્ષકે મા-બાપ/વાલીઓ સાથે સંબંધો સ્થાપવાનું કાર્યકૌશલ્ય આવડવું જ જોઈએ.

(૫) સ્થાનિક સમાજ સાથેના વ્યવહારનું કાર્યકૌશલ્ય:

આજે સ્થાનિક સમાજ સાથેના શાળાનો વ્યવહાર ધીરે-ધીરે ઓછો થતો જોવા મળે છે. પારસ્પારિક લાભાર્થે શાળા અને સમાજ એકબીજા સાથે આંતરવ્યવહાર કરે તે જરૂરી છે. અધ્યયનશીલ સમાજના નિર્માણ માટે શાળાની જવાબદારી છે. સમાજની સમગ્ર સુધારણા, વિકાસ અને કામગીરીમાં શાળા અને સહકાર મેળવવો જોઈએ.

ભારતીયકરણ:

આજે વિદેશની બોલબાલમાં ભારતીયકરણ ભૂલાય રહ્યું છે. ભારતમાં કેળવણીનો વિકાસ પુરાણકાળથી થતો રહ્યો છે. આ સમયગાળામાં અનેક વિદેશી પ્રજાના આગમનને કારણે ભિન્ન-ભિન્ન સામ્રાજ્યોની અસર નીચે વિવિધ સાંસ્કૃતિક પરિબલો ઉમેરાતાં ગયાં. આ પ્રક્રિયામાં વિકૃતિમાંથી પ્રકૃતિ તરફ અને પ્રકૃતિમાંથી સંસ્કૃતિ તરફ જવાનું રહે છે. આથી કહી શકાય કે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિદ્યા વિશે યુગે-યુગે સારી એવી ચર્ચાઓ થઈ છે. અનેક સુભાષિતો દ્વારા વિદ્યાનું મહત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

મૂલ્ય શિક્ષણ:

નૈતિક મૂલ્યોનું ધોવાણ થઈ રહ્યું છે. તે એટકાવવા અને મૂલ્યોનું પ્રતિષ્ઠાન કેવી રીતે સ્થાપવું તે અંગે શિક્ષકે ભજવવાની મહત્વની ભૂમિકા ભજવવી પડશે તે અંગે ચોક્કસ પ્રણાલિઓ ઉભી કરવી પડશે તો જ મૂલ્ય શિક્ષણનું મહત્વ વધશે.

આમ, શિક્ષક-પ્રશિક્ષણનું ગુણવત્તા અને અગ્રતાઓ અને જરૂરિયાતો માટે ગુણવત્તાલક્ષી શિક્ષક બનવા માટે શિક્ષક પ્રશિક્ષણમાં વિષયવસ્તુનું જ્ઞાન, અભ્યાસક્રમમાં ક્ષમતા, પ્રતિબદ્ધ શિક્ષક, ગુણવત્તાવાળો શિક્ષક બની શકશે એવો વિશ્વાસ છે.

સંદર્ભસૂચિ:

૧. શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ પાઠ્યચર્ચા રાષ્ટ્રીય અધ્યાપક શિક્ષણ પરિષદ, ગુજરાત રાજ્ય
શૈક્ષણિક સંશોધન તાલીમ પરિષદ - એમ.એન.હિંગુ
૨. શૈક્ષણિક પ્રૌદ્યોગિક અને પ્રબંધના આવશ્યક તત્વો, વારિષેણ
પ્રકાશન, અમદાવાદ.
૩. વિકસતાં ભારતમાં શિક્ષણ અને શિક્ષક, બી.એસ.શાહ પ્રકાશન
૪. ક્ષમતાકેન્દ્રી અને પ્રતિબદ્ધતાલક્ષી દ્વિવર્ષીય અભ્યાસક્રમ, અભ્યાસક્રમ વિકાસ એકમ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ (૧૯૯૯-૨૦૦૦-૨૦૦૧)

Right to Food: Some Issues and Challenges

37

Dr. Deepak Parmar
(Asst. Professor)
Department of Economics
Navjivan Arts & Comm.college , Dahod.

Abstract

This paper is based on my understanding of growing hunger in many parts of rural India, which has been synonymously used for starvation and hunger. It is critical to raise some vital issues and challenges which need to be addressed when the proposed draft of the National Food Security Act is being debated all over the country. This paper is broadly divided into two sections. The first section focuses on the relevance of the proposed Act and the critical questions that need to be posed and reflected upon. The second section looks at why the state has failed to eradicate hunger and its persistence in such a large magnitude in the specific context of disempowerment, deprivation and marginalisation in rural areas despite its intervention and the implementation of the Long Term Action Plan (LTAP) for more than a decade.

Key Words: Food Security, Hunger, LTAP Long Term Action Plan

Introduction

"It is our ardent desire that not even a single citizen of India should ever go hungry .... It is also our national resolve to root out malnutrition from our country," said the Prime Minister in his speech on August 15, 2009. This reinforces the pro-poor mandate of the government based on expansion and deepening of the inclusive growth and programme the most dramatic promise made is the proposal to enact a National Food Security Act, which promises every family below poverty line (BPL) in rural as well as urban areas to be entitled by law to 25 kg of rice or wheat a month at Rs 3 a kg.

The proposed Act to guarantee food security to the poor is an important step as more than 200 million people in this country are denied the right to food. India ranks 66 in the Food and Agriculture Organisation's Global Hunger Index (2008) of 88 countries (International Food Policy Research Institute). Because of the lack of adequate nutrition, 57 million children are underweight which is one third of all underweight children in the world. (Shiva, 2009: 4) Therefore, 'the promise of food security law under which every family living below the poverty line will get a fixed amount of foodgrains every month at concessional rates' is an important step given the fact that hunger is chronic and pervasive in many parts of India. Chronic hunger kills larger number of people over a longer period of time and has wider consequences than famine. (Dreze and Sen, 1989: 267) The catastrophe of famine may occur through widespread breakdown of livelihood for specific social classes, castes, communities and occupational groups, but chronic hunger arises through a continuous failure to generate sufficient livelihood. Therefore, hunger poses a greater

challenge to the policy-makers as it is systemic deprivation of the basic need to survive and violation of human rights.

About the Act and Provisions

The recently proposed Right to Food Bill intends to provide food security to the people of the country especially to those from weaker sections. Under this act the citizens of the country will have the right to minimum amount of certain basic cereals at nominal prices. The entitled households are divided into two broad groups namely, 'priority households' and 'general households'. The former mostly constitutes households who are 'below poverty line income' (BPL households) and the latter households who are above the poverty line income (APL households). Along with the BPL households, the homeless households and the destitutes will also be entitled to the amount of food meant for BPL categories.

The BPL households will be entitled to 7 kilogram food grains per person per month. For APL households the limit is set at 3 kilogram of food grains per person per month at the price half of the minimum support price (MSP) for these food grains. The distribution of food grains will be carried out through existing Public Distribution System (PDS). The bill also intends to ensure minimum nutritional intake for children of age six months to six years through Anganwadis and children of both lower and upper primary classes (up to seventh standard). The proposed bill also envisages adequate nutrition for pregnant and lactating mothers by providing them 'Take Home Ration (THR)'. The bill at present is introduced in the parliament and the process is to make this a statutory act. The government plans to cover up to 75 per cent of the rural population, with at least 46 per cent under priority households. In urban areas, up to 50 per cent of the people will be covered, of which 28 per cent are under priority category.

On the outset the right to food bill is innovative because it proposes to protect the citizens from hunger. The right based approach to secure entitlement for the poor and weaker sections have many advantages over mere provision of the entitlement (Dreze and Sen 1989). The right materialized through act of parliament will entitle a citizen to hold public authorities responsible eSS Policy note, Food Security Bill, Mishra December 2011 2 if they fail to ensure minimum amount of food for his or her households. There will be suitable penalties for the implementing authorities if they fail to discharge their duties in providing minimum amount of food to the concerned citizen. The 'accountability by implementing agencies' is missing in existing programmes like PDS which are designed to provide food to the needy sections.

The second innovative aspect of the bill is that it is proposed to bring different government programmes of food security for different sections of the population under one umbrella act and institution. Right now we have Targeted Public Distribution Programme (TPDS) for ration card holders BPL and APL categories, Antodaya Anna Yojana (AAY) for poorest among the poor, Annapurna Yojna (AY) for poor senior citizens above age of 65 years, Integrated Child Development Scheme (ICDS) for children below six years of age and Mid Day Meal (MDM) programme for children up to upper primary level to name a few to met food security need of different sections of our population. Each programme has different set of bureaucratic set up, while the first three are implemented through Department of Food and Civil Supplies at national and state level, the ICDS is run through Ministry of Women and Child Welfare and MDM is implemented through Department of Education. Women and child welfare department in several

states also distribute THR kits to the undernourished and anaemic women during their pregnancy and lactation period. But under the new act all these programmes will be implemented through single institution proposed as 'National Food commission.

The third innovative aspect of the bill is that for the first time it recognizes the food security need for destitutes, homeless population, households affected by civil strife and natural calamities and migrating households. The proposed act specifically directs the concerned authorities to ensure food to these households who otherwise are mostly left out of the PDS coverage because the latter requires a permanent address (basic requirement for issuing of ration cards) of the household. The new bill recommends establishing 'community kitchens' to feed the urban poor. In case the state fails to provide food grains in certain extreme situation it has option to provide cash compensation for the same.

The fourth innovative aspect is recognising the importance of women in ensuring the food security for the household and acknowledging the nutritional need for children and pregnant women irrespective of the economic status of the households within the ambit of 'Right to Food Act'. The bill explicitly proposed that the 'women of eighteen years of age or above to be head of households for issuing ration cards' for obtaining food grain under the act. In case of nonavailability of such person in the household for issuing the ration card, the ration card can be issued in the name of the eldest male member of that household. But the eldest female member of that household on attaining the age of eighteen will be considered as the head of the household for the above purpose.

Countries like India which have patriarchal system, asymmetrical power relations often result in the discrimination of women and girls in terms of the intra-household distribution of resources, including food, and access to healthcare and education (Kabeer, 1994, Jose 2003). It is argued that greater access for women in financial resources will translate into greater autonomy for women which in turn may lead to greater role for women in household decision making related to health, education and food (Dev and Sharma 2010). The net result will be improved nutritional status for both women and children (ibid). The experience from Self-Help Group (SHG) based approach for women empowerment shows that poor women spend the extra earning on better provisioning of food, health and education for the members including children (Mknelly and Dunford 1996). Giving food grain in 'kind' and to the women of the household definitely has a greater chance of reaching to the younger and vulnerable members of the household.

India is home to half of all the undernourished children and women in the world. It is argued that vicious cycle of under nutrition in countries like India starts during pregnancy stage itself⁴. If the child is female she faces further discrimination to access of food and health care during her life and thus never escapes from the clutches of undernourishment. In course of life cycle this undernourished girl ends up as an undernourished mother herself (Osmani and Sen 2003, Ashworth 1998). So the schemes like ICDS and nutrition supplementation programme for young mothers are crucial to break this vicious cycle.

The limitations of existing ICDS in reaching children below age of three years highlighted in the 'Task group on ICDS' could be addressed to an extent through THR as proposed under the bill. According to Food-Health-Care framework, lack of adequate nutritious food and vulnerability to diseases are considered to be immediate factors for under nutrition among children (ACC/SCN

2000). Universalization of ICDS takes care of both these factors by providing nutritious food as well as immunization against preventable diseases to children below the age of three years. The proposed bill also recommends for THR with higher calorie and protein intake for undernourished children above three years of age.

Another dimension of the under nutrition in India is the prevalence of undernourishment among children and women from better off sections. According to National Family Health Survey (NFHS-3) nearly 25 percent of women in the reproductive age and 30 percent children below the age of five years from top wealth quintile and non-SC/ST/OBC categories suffer from various types of anthropometric failures and anaemia (NFHS 2007, chapter 10). For these households the availability and accessibility are not an issue but the intra-household distribution certainly is. Given the patriarchal nature of Indian society women and children (especially female ones) receive less attention when it comes to distribution of food. Universal provision of THR for pregnant and lactating women and their children irrespective of their background will help to reduce the burden of under nutrition among these vulnerable groups among well-off sections of the society

The empirical evidence from Andhra Pradesh and Maharashtra shows that among weaker sections of the society the allocation of food and nutrients get skewed against the female children of the family during the distress period [Sen and Sengupta 1983, Beherman 1988]. So covering the children in these households under ICDS and MDM will help to safeguard the nutritional requirement for these vulnerable members from poor households during distress period. The findings from a study in West Bengal show that direct nutrition supplement programme does make difference to the nutritional outcome of children from poor and marginalized households vis-à-vis children not covered under such programmes from similar households (Sen and Sengupta 1983).

At present nutritional supplement schemes for young children and mothers are existing in some forms or the other across various states, bringing them under the ambit of 'Right to Food Act' will further improve the coverage and strengthen the implementation and monitoring mechanism of these schemes. As the experience from the Tamil Nadu Integrated Child Development Services (TNICDS) shows targeting undernourished mother during the entire course of their pregnancy and lactation period by giving them nutritional supplements and vaccinating them against preventable diseases ensure better nutritional outcome for these mothers and their new born child (FOCUS 2006). The similar principle is now going to be universalized through the approach adopted by Right to Food Act.

The proposed Right to Food Act will also help to stabilize the budget of poor and not so affluent households on necessary food articles which have seen spiralling of prices in last five years (2005 onwards). The proposed bill once implemented will be an important social safety net for the economically weaker households to face the uncertainty in prices of essential commodities. The recent NSSO data on consumption expenditure on cereal and cereal substitutes reveals that the actual consumption of cereals and cereal substitutes have declined over the years for all the expenditure groups including those in the bottom (NSSO 2007). Per capita calorie intake is stagnant between 1983 and 2004-05 for the top expenditure quartile while for the bottom quartile it has been stagnant for the above period (Deaton and Dreze 2009). As per the calorie

intake data 2004-05, the per capita calorie consumption for the bottom decile was very low at 1485 kcal per day, much below the norm of 2400 calories in rural areas (ibid). Even this is only seventy percent of the norm accepted by Tendulkar commission on estimation of poverty (planning commission 2011).

The same data also shows that the poor households get eighty percent of their calorie, protein and fat requirement from cereals alone (ibid). So one can hope the Right to Food Act will ensure the poor households to stabilize the expenditure on their main source of calorie, protein and fat through cheap grains to be provided under the act and the excess expenditure will be spent on improving other necessities of life like health and education of the children which in long term will improve the quality of life itself for these households.

For example given the cut-off for BPL households in rural areas, which is Rs. 25 per person per day, a household of five is likely to spend Rs. 3750 per month. Given the average retail market price of low quality rice at 20 rupees per Kg. the household will spend Rs. 700 per month on 35 Kg. of rice as proposed under bill. If the wheat is the staple food for the household then the monthly expenditure on cereal will be Rs. 540 considering the average price of wheat Rs. 15.5 per Kg. for the same quantity of wheat.⁷ Providing these food grains at the rates proposed under the bill will bring down the cost of rice to Rs. 105 and Rs. 70 for wheat. It will release a considerable amount for poor households to spend on other non-cereal food items, health and education.

The sceptics are questioning the bill on its financial implications. Once the law is implemented, the food subsidy bill is expected to go up to Rs. 95,000 crore from 63,000 crore in the last fiscal, while the food grains requirement would go up to 61 million tonnes from 55 million tones The bill also requires cash reimbursement to the beneficiary households if the government fails to provide subsidised food grains because of natural calamities such as drought and floods. No doubt the implementation of this act will have a strong impact on the fiscal management for the government which is looking for downsizing the fiscal gap in government spending by increasing the food bill by at least 35000 crore at current prices. The already implemented Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) and other welfare schemes like housing for poor, Total Sanitation Campaign (TSC), National Rural Health Mission (NHRM), social security net for unorganized sector already have jacked up the fiscal commitments of the central and other government agencies.

Since it may be difficult to implement the scheme at one go given the magnitude of fund it requires, the idea of implementing the schemes in phases starting with most backward districts could be good option (Khera 2009). This suggestion may be practical considering the experience from implementation of MGNREGA and many other earlier welfare schemes which are done in phases. There are other options for financing this bill.

Since it may be difficult to implement the scheme at one go given the magnitude of fund it requires, the idea of implementing the schemes in phases starting with most backward districts could be good option (Khera 2009). This suggestion may be practical considering the experience from implementation of MGNREGA and many other earlier welfare schemes which are done in phases. However there are other options for financing this bill.

Another challenge in implementing the scheme comes from the amount of food grains need to be procured. Given the coverage of FCI to selected states in procuring food grains, the wide gap between issue prices (as envisaged under the act and considered to be fixed) and minimum support prices which is likely to go up in future, may lead to the substitution effect where the farmers will like to purchase food grains from PDS system and switch to some other non-cereal crops that leads to import of basic food grains (Parikh 2011). These in turn have potential to destabilize the world food prices (ibid). The prevailing hierarchical social set up in villages may lead to inclusion of rich and powerful as beneficiaries for cheap food grain while the deserving poor families from weaker section may be excluded (ibid).

The last but not the least the legal aspect of the act needs to be strengthened further (Ram Kumar 2009). The current provision of penalty for errant official is only five thousand rupees which should be rationalized along with other punitive actions, depending upon the magnitude and severity of complain. The Act must have time bound provisions to dispose the claims and grievances of the intended beneficiaries as some of them may have urgent need to access of food and delay in disposal of grievances could be a matter of life death¹¹. The proposed citizen's charter will be good supplementary legislation to realize the objective of 'Right to Food Act' along with 'Right to Information Act'¹². The provision of social audit as seen in case of MGNREGA will also help to maintain transparency in selection of the beneficiaries and distribution of food grains. Involvement of local governments and voluntary organizations in the implementation of the scheme as proposed under the bill are welcome provisions to safeguard the interest of the poor.

Conclusion

To conclude the right to food act is long overdue for the citizens of the country. The constitution of India which guarantees to protect the life of its citizens cannot deny the basic requirement of life that is, food. The directive principles of state policy enshrined under constitution and numerous Supreme Court judgments, time and again made it clear the state cannot shy away from the responsibility of providing adequate nutritious food and other basic necessities like health and education to its citizens. The proposed Right to Food Act is a major step for the Indian state to honour the spirit of the constitution and the judgment of the apex court.

References:

- Basu Kaushik (2010), 'The Economics of Food grain Management in India', accessed on December 24, 2011
- Behrman, J. R., (1988), 'Intra-Household Allocation of Nutrients in Rural India: Are Boys Favoured? Do Parents Exhibit Inequality Aversion?' Oxford Economic Papers, Vol. 40, pp. 32-54.
- Deaton, A and J Drèze 2009, 'Food and Nutrition in India: Facts and Interpretations', Economic & Political Weekly, XLIV (7), 42-65.
- Dreze Jean (2011), 'Losing their nerve?', accessed on December 16, 2011
- Dreze Jean (2011), 'Mending the Food Security Act' accessed on December 18, 2011
- Dreze, J., and Sen, A., (1989), 'Hunger and Public Action', Oxford, Clarendon Press, pp. 3-45 and pp. 65-77.

- Jose Sunny (2003), "Gender Bias in Resource Allocation in India: Where do Household Models and Empirical Evidence Intersect?" Indian Journal of Gender Studies, Vol. 10, No. 3, pp. 405-429.
- Kabeer, N. (1994), 'Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought', Verso, London.
- Karat, Brinda (2009), 'For Inclusive Approach to Food Security', The Hindu, 30 June.
- Khera Ritika (2009), 'Right to Food Act: Beyond Cheap Promises', Economic and Political Weekly, Vol. XLIV, NO. 29, pp. 40-44.
- Planning Commission (2011), 'Faster, Sustainable and More Inclusive Growth, An Approach to the Twelfth Five Year Plan (2012-17)', Government of India, New Delhi accessed on December 17, 2011
- Sen, Amartya and S. Sengupta (1983), 'Malnutrition of Rural Children and the Sex Bias' Economic and Political Weekly, Vol. 18, pp:855-64.

**ZONAL WISE STUDY AND COMPARISON OF OPERATING RATIO
OF INDIAN RAILWAY
FROM 2006-07 TO 2013-14**

38

Dr.Hetal Shah

M.Com, M.Phil, Ph.D, NET, B.Ed.

Assistant Professor

Department of Commerce & Management

K.S.K.V Kachchh University

ABSTRACT

Indian Railways is a commonly used mode of public transportation in the country. At present in 2014-15 it has 66,030 route kms and 90,803 running track kms. It has 7137 stations all over India. Throughout the year it carried 8224million passengers generating 42189crore passenger revenue. It pays Rs.6,57,289 average wage per employee. It has generated gross revenue of Rs.1,61,017.25crores. The growth of railway depends upon the performance of its zones. Here in this paper the researcher studies the zonal wise operating ratio of total 17 zones of Indian railway for 8years.

Objective

To Study and compare zonal wise operating ratio of Indian Railway.

Sample Size

17 zones of Indian Railway are studied. Its list is as follow:

Central, Eastern, East Central, East Coast, Northern, North Central, North East, North East Frontier, North West, South, South Central, South East, South East Central, South West, West, West Central and Metro Calcutta.

Research Period

The period of research is from 2006-07 to 2013-14 covering 8years.

Research Method

- For research analysis the accounting technique ratio analysis is used and Operating ratio zonal wise is calculated
- Statistical calculations like mean, minimum, maximum, standard deviation and coefficient of variance are used.

Zonal Wise Study of Operating Ratio

Zonal Wise Operating Ratio Analysis

Years	Central	Eastern	East Central	East Coast
2006-07	79.34%	150.53%	85.23%	53.03%
2007-08	75.92%	143.61%	87.46%	48.22%

2008-09	97.64%	173.45%	99.48%	49.30%
2009-10	106.47%	186.25%	107.94%	48.25%
2010-11	107.31%	178.52%	109.06%	42.82%
2011-12	105.68%	182.10%	103.58%	44.68%
2012-13	97.82%	178.86%	92.19%	44.50%
2013-14	100.23%	176.76%	99.58%	48.34%
Average	96.30%	171.26%	98.07%	47.39%
Minimum	75.92%	143.61%	85.23%	42.82%
Maximum	107.31%	186.25%	109.06%	53.03%
Standard Deviation	12.16%	15.50%	8.98%	3.26%
Co efficient of Variation	0.13	0.09	0.09	0.07

(Self-made various Zonal wise annual reports used, Source Ministry of Railway website)

The operating ratio of Central zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 75.92% to 107.31%. It is minimum at 75.92% in 2007-08 and maximum at 107.31% in 2010-11. It has shown huge rise in the years 2008-09, 2009-10 and 2010-11. It has shown comparative fall in the year 2012-13 and 2013-14.

The operating ratio of Eastern zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 143.61% to 186.25%. It is minimum at 143.61% in 2007-08 and maximum at 186.25% in 2009-10. It has shown huge rise in the years 2008-09 and 2009-10 and slow rise in 2011-12. It has shown comparative slow fall in the remaining years.

The operating ratio of East Central zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 85.23% to 109.06%. It is minimum at 85.23% in 2006-07 and maximum at 109.06% in 2010-11. This ratio shows net operating deficit from 2009-10 to 2011-12. It has shown rise in the years 2007-08 to 2010-11 and 2013-14.

The operating ratio of East Coast zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 42.82% to 53.03%. It is minimum at 42.82% in 2010-11 and maximum at 53.03% in 2006-07. It has shown huge fall in the years 2007-08 and 2010-11. It has shown comparative high rise in the years 2011-12 and 2013-14.

Zonal Wise Operating Ratio Analysis

Years	Northern	North Central	North East	North East Frontier	North West
2006-07	88.28%	58.22%	132.64%	117.61%	87.07%
2007-08	92.53%	53.44%	131.74%	108.35%	88.91%
2008-09	115.26%	60.59%	197.32%	148.69%	120.23%

2009-10	112.74%	61.55%	216.19%	161.28%	110.29%
2010-11	112.20%	63.12%	201.78%	167.25%	106.42%
2011-12	121.00%	61.81%	202.06%	166.40%	99.99%
2012-13	113.15%	59.68%	200.01%	178.39%	88.97%
2013-14	110.12%	64.04%	207.49%	193.08%	98.58%
Average	108.16%	60.31%	186.15%	155.13%	100.06%
Minimum	88.28%	53.44%	131.74%	108.35%	87.07%
Maximum	121.00%	64.04%	216.19%	193.08%	120.23%
Standard Deviation	11.47%	3.33%	33.80%	29.11%	11.77%
Co efficient of Variation	0.11	0.06	0.18	0.19	0.12

(Self-made various Zonal wise annual reports used, Source Ministry of Railway website)

The operating ratio of Northern zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 88.28% to 121%. It is minimum at 88.28% in 2006-07 and maximum at 121% in 2011-12. It has shown huge rise in the years 2007-08 and 2008-09 resulting in net operating deficit in the period 2008-09 to 2013-14.

The operating ratio of North Central zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 53.44% to 64.04%. It is minimum at 53.44% in 2006-07 and maximum at 64.04% in 2013-14. It has shown huge fall in the year 2007-08 and huge rise in the years 2008-09 and 2013-14. It has shown overall net operating surplus in the research period.

The operating ratio of North East zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 131.74% to 216.19%. It is minimum at 131.74% in 2007-08 and maximum at 216.19% in 2009-10. It has shown huge rise in the year 2008-09 and 2009-10 and good fall in the 2010-11. It has shown net operating deficit throughout the research period.

The operating ratio of North East Frontier shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 108.35% to 193.08%. It is minimum at 108.35% in 2007-08 and maximum at 193.08% in 2013-14. It has shown huge rise in the year 2008-09, 2009-10, 2012-13 and 2013-14. It has shown net operating deficit throughout the research period.

The operating ratio of North West zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 87.07% to 120.23%. It is minimum at 87.07% in 2006-07 and maximum at 120.23% in 2008-09. It has shown huge rise in the year 2007-08 and has shown decline in rest of the years. Due to the rise of 2007-08 it moves to net operating deficit in the period 2008-09 to 2010-11.

Zonal Wise Operating Ratio Analysis

Years	South	South Central	South East	South East Central
--------------	--------------	----------------------	-------------------	---------------------------

2006-07	105.85%	71.83%	58.39%	47.20%
2007-08	105.07%	66.99%	53.84%	45.74%
2008-09	126.06%	77.23%	62.24%	53.23%
2009-10	137.47%	80.66%	69.18%	60.43%
2010-11	135.55%	85.76%	66.98%	58.01%
2011-12	122.58%	85.90%	72.74%	55.24%
2012-13	130.59%	79.63%	70.50%	49.14%
2013-14	132.18%	84.13%	72.54%	52.53%
Average	124.42%	79.02%	65.80%	52.69%
Minimum	105.07%	66.99%	53.84%	45.74%
Maximum	137.47%	85.90%	72.74%	60.43%
Standard Deviation	12.64%	6.78%	6.96%	5.16%
Co efficient of Variation	0.10	0.09	0.11	0.10

(Self-made various Zonal wise annual reports used, Source Ministry of Railway website)

The operating ratio of South zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 105.07% to 137.47%. It is minimum at 105.07% in 2007-08 and maximum at 137.47% in 2009-10. It has shown huge rise in the year 2008-09 and 2009-10. It has net operating deficit throughout the research period.

The operating ratio of Central zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 66.99% to 85.90%. It is minimum at 66.99% in 2007-08 and maximum at 85.90% in 2011-12. It has shown rise in the years 2008-09 and 2009-10 and 2013-14. It has shown good fall in the years 2007-08 and 2012-13. It has net operating surplus throughout the research period.

The operating ratio of South East zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 53.84% to 72.74%. It is minimum at 53.84% in 2007-08 and maximum at 72.74% in 2011-12. It has shown rise in the years 2008-09, 2009-10 and 2011-12. It has shown good fall in the years 2007-08. It has net operating surplus throughout the research period.

The operating ratio of South East Central zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 45.74% to 60.43%. It is minimum at 45.74% in 2007-08 and maximum at 60.43% in 2009-10. It has shown rise in the years 2008-09 and 2009-10. It has shown good fall in the years 2011-12 and 2012-13. It has net operating surplus throughout the research period.

Zonal Wise Operating Ratio Analysis

Years	South West	West	West Central	Metro Calcutta
2006-07	74.00%	79.23%	67.80%	221.28%
2007-08	69.24%	76.92%	66.33%	196.33%
2008-09	77.11%	93.25%	73.95%	252.96%

2009-10	88.42%	97.88%	74.07%	248.01%
2010-11	98.69%	97.96%	74.94%	226.33%
2011-12	109.01%	94.61%	70.13%	310.89%
2012-13	104.85%	89.84%	68.18%	328.26%
2013-14	115.41%	91.74%	71.06%	302.63%
Average	92.09%	90.18%	70.81%	260.84%
Minimum	69.24%	76.92%	66.33%	196.33%
Maximum	115.41%	97.96%	74.94%	328.26%
Standard Deviation	17.42%	7.99%	3.25%	47.72%
Co efficient of Variation	0.19	0.09	0.05	0.18

(Self-made various Zonal wise annual reports used, Source Ministry of Railway website)

The operating ratio of Metro Calcutta shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 196.33% to 328.26%. It is minimum at 196.33% in 2007-08 and maximum at 328.26% in 2012-13. It has shown huge rise in the years 2008-09 and 2011-12. It has shown comparative low rise in the year 2012-13. It has shown fall in the years 2009-10, 2010-11 and 2013-14. A huge Net operating deficit is generated throughout the research period.

The operating ratio of South West zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 69.24% to 115.41%. It is minimum at 69.24% in 2007-08 and maximum at 115.41% in 2013-14. It has shown huge rise in the period 2008-09 to 2013-14 due to which net operating deficit is generated in the period 2011-12 to 2013-14.

The operating ratio of West zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 76.92% to 97.96%. It is minimum at 76.92% in 2007-08 and maximum at 97.96% in 2010-11. It has shown huge rise in the year 2008-09 and huge fall in the year 2012-13. This ratio remains high in the years 2008-09 to 2011-12 and in the year 2013-14. Net operating surplus is generated throughout the research period.

The operating ratio of West Central zone shows fluctuating trend during the research period 2006-07 to 2013-14. Its range lies from 66.33% to 74.94%. It is minimum at 66.33% in 2007-08 and maximum at 74.94% in 2010-11. It has shown huge rise in the year 2008-09 and huge fall in the year 2011-12. Net operating surplus is generated throughout the research period.

FINDINGS

- Central zone operating ratio range lies from 75.92% to 107.31%. It has shown huge rise in the years 2008-09, 2009-10 and 2010-11. It has shown comparative fall in the year 2012-13 and 2013-14. Eastern zone has shown net operating deficit in the years 2009-10, 2010-11, 2011-12 and 2013-14.

- Eastern zone operating ratio range lies from 143.61% to 186.25%. It has shown huge rise in the years 2008-09 and 2009-10 Eastern zone has shown net operating deficit throughout the research period.
- East Central zone operating ratio range lies from 85.23% to 109.06%. It has shown rise in the period 2007-08 to 2010-11 resulting in net operating deficit in the period 2009-10 to 2012-13.
- East Coast zone operating ratio range lies from 42.82% to 53.03%. This ratio has shown net operating surplus throughout the research period. It has shown an overall decline.
- Northern zone operating ratio range lies from 88.28% to 121%. This ratio has shown huge rise in the years 2007-08 and 2008-09 resulting into net operating deficit in the period 2008-09 to 2013-14.
- Northern Central zone operating ratio range lies from 53.44% to 64.04%. This ratio has shown huge rise in the years 2008-09 and 2013-14. It has shown net operating surplus throughout the research period.
- North East zone operating ratio range lies from 131.74% to 216.19%. This ratio has shown huge rise in the years 2008-09 and 2009-10. It has shown net operating deficit throughout the research period.
- North East Frontier zone operating ratio range lies from 108.35% to 193.08%. This ratio has shown huge rise in the years 2008-09, 2009-10, 2012-13 and 2013-14. It has shown net operating deficit throughout the research period.
- North West zone operating ratio range lies from 87.07% to 120.23%. This ratio has shown huge rise in the year 2007-08 due to which net operating deficit appears in the period 2008-09 to 2010-11.
- South zone operating ratio range lies from 105.07% to 137.47%. This ratio has shown huge rise in the year 2008-09 and 2009-10. It has shown net operating deficit throughout the research period.
- Central zone operating ratio range lies from 66.99% to 85.90%. This ratio has shown huge rise in the year 2008-09, 2009-10 and 2013-14. It has shown net operating surplus throughout the research period.
- South East zone operating ratio range lies from 53.84% to 72.74%. This ratio has shown huge rise in the year 2008-09, 2009-10 and 2011-12. It has shown net operating surplus throughout the research period.
- South East Central zone operating ratio range lies from 45.74% to 60.43%. This ratio has shown huge rise in the year 2008-09 and 2009-10 and fall in the years 2010-11 and 2011-12. It has shown net operating surplus throughout the research period.
- South West zone operating ratio range lies from 69.24% to 115.41%. This ratio has shown huge rise in the period 2008-09 to 2013-14 due to which net operating deficit is generated in the period 2011-12 to 2013-14.
- West zone operating ratio range lies from 76.92% to 97.96%. This ratio remains high in the years 2008-09 to 2011-12 and in the year 2013-14. Net operating surplus is generated throughout the research period.

- West Central zone operating ratio range lies from 66.33% to 74.94%. It has shown huge rise in the year 2008-09 and huge fall in the year 2011-12. Net operating surplus is generated throughout the research period.
- Metro Calcutta operating ratio range lies from 196.33% to 328.26%. It has shown huge rise in the years 2008-09 and 2011-12. A huge Net operating deficit is generated throughout the research period.
- Maximum net operating surplus ratio throughout the research period zonal wise is generated by East Coast else in the year 2006-07 when South East Central generates maximum ratio. Net Operating Surplus throughout the research period is generated by East Coast, North Central, South Central, South East, South East Central, West and West Central zone. During the research period in maximum years net operating surplus is generated by North West zone and South West zone.
- Maximum net operating deficit ratio throughout the research period zonal wise is generated by Metro Calcutta. Net Operating deficit throughout the research period is generated by East, North East, North East Frontier, South and Metro Calcutta. During the research period in maximum years net operating deficit is generated by Central zone, East Central zone and Northern zone.
- During the year 2006-07, 2007-08, net operating deficit generating zones were Eastern, North East, North East Frontier, South and Metro Calcutta. In 2008-09 net operating deficit generating zones were Eastern, Northern, North East, North East Frontier, North West, South and Metro Calcutta. In 2009-10 and 2010-11 net operating deficits generating zones were Central, Eastern, East Central, Northern, North East, North East Frontier, North West, South and Metro Calcutta. In 2011-12 net operating deficits generating zones were Central, Eastern, East Central, Northern, North East, North East Frontier, South, South West and Metro Calcutta. In 2012-13 and 2013-14 net operating deficits generating zones were Central, Eastern, Northern, North East, North East Frontier, South, South West and Metro Calcutta.

SUGGESTION

Zonal wise study should be conducted to know reasons for losses and revival strategy should be planned.

REFERENCES

- <http://122.252.243.98/ZRTI/statistics.pdf>
- http://indianrailways.gov.in/railwayboard/uploads/directorate/stat_econ/IRSP_2013-14/pdf/Statistical_Summary/Summary%20Sheet_Eng.pdf
- http://indianrailways.gov.in/railwayboard/uploads/directorate/stat_econ/IRSP_2013-14/pdf/IR_Statistical_Statements_BI/1.pdf
- http://indianrailways.gov.in/railwayboard/uploads/directorate/stat_econ/IRSP_2013-14/pdf/IR_Statistical_Statements_BI/5.pdf
- http://www.indianrailways.gov.in/railwayboard/uploads/directorate/stat_econ/pdf/IR_STATISTICAL_STATEMENTS_BI_2011_12/5.pdf
- http://www.indianrailways.gov.in/railwayboard/uploads/directorate/stat_econ/Stat_o_910/Annual_Statistical_Statements_2009-10_Rly_Bilingual.pdf

- http://www.indianrailways.gov.in/railwayboard/uploads/directorate/stat_econ/statistical-stmt-0607/st-5.pdf
- http://www.indianrailways.gov.in/railwayboard/uploads/directorate/stat_econ/pdf/AS_S_07-08.pdf

GOODS & SERVICE TAX (GST) IN INDIA**DR. CHIRAG V. RAVAL****ADHYAPAK SAHAYAK****SHRI T.A.CHATWANI ARTS & J.V.GOKAL****TRUST COMMERCE COLLEGE****RADHANPUR, DIST. PATAN**

39

ABSTRACT

GST – France was the First Country to introduce GST system in 1954. Probable 140 countries are accept this tax system. GST could be the next biggest tax reform in India. This reform could be a live process until it is fully evolved. There was a burden of ‘tax-on tax’ in pre-existing central excise duty of the Government of India & Sales tax system of the State Govt. GST is a tax that we require to pay on supply of Goods & Services. Any person, who is providing / supplying goods & services is liable to charge GST. It is based on the ‘Destination Principle.’ GST is applied on goods & services at the place where final / actual consumption happens. The current taxes like Excise duty, service tax, custom duty etc will be merged under (GST Central GST). The taxes like VAT, Sales Tax, entertainment tax and other state taxes will be included in SGST (State GST).

The GST should give maximum relief to trade, industry, agriculture, exports, entrepreneurs, common consumer etc. through more comprehension and wider coverage of input tax set off and service tax set off subsuming of several central & state tax in the GST and phasing out CST. The transparent and complete chain of set-off which will result in widening of tax base and better tax compliance may also lead to lowering of tax burden on an overage dealer in industry, trade etc. There are lots of different benefits / advantages, challenges for implementing GST system. Thus GST is not simply VAT plus service tax but a major improvement over the previous system of VAT and disjoined service tax a justified step forward.

Key Words :- Goods & Service Tax (GST), Tax-on-tax, Set-Off, Producer, Excise duty, Industry, Transparent.

INTRODUCTION :

The great mission of human endeavour / the Purusharthas, have been classified as Dharma, Artha, Kama, Moksha.

With refrence to Chankya/ Kautilya’s, Arthashsatra – Ancient treaties on the study of economics, the art of governance & foreign policy- Arth has much wider significance than wealth.

Chankya/ Kautilyas’s discussion of taxation & expenditure , apparently in keeping with traditional doctrine , gave view to three Indian Principles : (1) Limited taxation power, (2) Taxation should not be felt to be heavy. (3) Tax increase should be graduated.. The Power of taxation is an significant element in such policies and is used not only you achieve redistribution of Income But also fo attaining various other social & economic objectives.

There is bewildering array of taxes in any economy, especially in developing and under developing countries like Income Tax, Wealth Tax, Sales Tax are visible and yet other customs duty, excise duty and so on are invisible and are known as direct taxes.

At present, people are taxed on what they earn, on what they spent, on what they own and even on what they leave behind for the successors to inherit.

In 19th Century saw the establishment of '**British rule in India**'. The British Govt. felt acute financial crisis. Consequent to the freedom struggle of 1957 and to fill up the treasury, 'Income Tax' Act was introduced. For the first time in February in 1960. Thereafter, there were many developments in the field of taxation in 'British India' and these were generally modeled on the pattern of taxation system existing in Britain, at the relevant time.

As per the Guinness Book of World Records, Denmark has the maximum rate of Income Tax in the world. Countries having higher income tax rates are Finland, Belgium, Sweden & Germany.

Income tax was first introduced in India in 1860 by James Wilson, who became the first Finance Member. The history of Income Tax can be divided in three periods (i) 1960, (ii) 1986 to 1994 (iii) 1994 onwards.

Direct & Indirect Taxes :

Direct taxes like Income Tax, Gift Tax, Wealth Tax etc. Indirect Taxes : like Excise duty on the product of commodity. Sales Tax, service tax, Custom Duty, Tax on rail or bus fare, VAT/ GST are some example of indirect taxes.

RESEARCH METHODOLOGY :

PROBLEMS OF THE STUDY:-

"Goods & Service Tax (GST) In India".

RATIONAL OF THE STUDY:

France was the first country to introduce GST system in 1954. Probably 140 countries are to accept this system. GST could be next biggest tax reform in India. This reform could be a live process until it is fully resolved. There was a burden of 'Tax on Tax' in pre-existing central excise duty of the Govt. of India and Sales Tax System of the state Govt. GST is a tax that we require to pay on supply of goods & services. GST is not simply VAT plus Service tax but a major improvement over the previous system of VAT and disjointed service tax a justified step forward..

OBJECTIVES OF THE STUDY :

The objectives of the study are given below :-

- To study the origin and working of taxation in India.
- To study the conceptual framework of Goods & Service Tax.
- To ascertain and analyse various problems faced by the tax payers.
- To examine GST calculation.
- To identify challenges in GST.
- To collect valuable suggestion.

GUJARAT VALUE ADDED TAX ACT -2003 (VAT) .

VAT in a manufacturing business organization, the company/. Unit purchases raw materials from outside and through manufacturing process, converts them into Finished / Final Products and thus add to the value. Example – If a mfg. Unit has purchased raw material of Rs. 20,000/- and after mfg. process the Final/ Finished Goods, which added by the unit is Rs. 50,000/- and the value of service rendered by the firm Value Addition by manufacturer =

Net value of output -Total cost of Outside Input. .

VAT is the tax payable on sale on the value added by the unit.

GOODS & SERVICES TAX (GST)

There was a burden of ‘**Tax –on Tax**’ in pre-existing central excise duty of Govt. of India & Sales Tax system of the State Govt.

DEFINITION : ‘GST’ is a tax that we are required to pay on supply of Goods Services. Any person who is providing / supplying goods & services, is liable to pay GST. It is based on the ‘**Destination Services**’. GST is applied on goods & Services at the place where final / actual consumption happens. ‘

In the sphere of Indirect tax reforms in India, if the VAT is a major improvement over the pre existing central excise at the State level, then ‘Goods & Service Tax’ (GST) will be indeed be a further important improvement, The next logical step towards a comprehensive indirect tax reform in the country.

It is significant to take note of the Important administrative issues involved. In designing an effective GST model in a Federal system with the objective to having an overall harmonious structure of the rates. Together with this, there is a need for upholding the powers of the Central & State Govt. in the taxation matters. Further there is a need to a model that would be easily implementable, while being generally acceptable to stakeholders.

GST shall have two components : one levied by the Centre & other levied by the states. Rates for the central GST and State GST would be prescribed appropriately, reflecting revenue consideration and acceptability. The Central GST & State GST are to be paid to accounts of the centre and state separately.

The central GST & State GST would be applicable to all transactions of goods and services. Made for a consideration except the exempted goods and services, goods which are outside the preview of the GST and transactions which are below the prescribed threshold limits.

The Tax payer would need to unit periodical returns in common format as far as possible, to both the central GST and state GST authorities.

Each Tax payer would be allotted a PAN Linked Tax Identification Number with a total 13/15 digits.

It is recommended that the following central duty should be, to being with, subsumed under the GST, like Central Excise Duty, Service Tax, Cesses. The Excise duty levied under the medicinal and toiletries preparation Act, Additional Customs Duty Commonly known as Countervailing duty (CVD), special additional duty of customs -4% (SAD).

Following state taxes & levied would be, to begin with subsumed under GST, like VAT/ Sales Tax, Luxury Tax, Taxes on lottery – betting & Gambling, Extra Tax not in lieu of Octroi, state Cesses & surcharges in so far as they relate to supply of goods & services, entertainment tax.

GST RATE STRUCTURE

The empowered committee has decided to adopt a two rate- structure (A) Lower rate for necessary items & Goods of basic significant and (b) a Standard rate of goods in general . There will also be a special rate for precious metals and list of exempted items.

The Illustration shown below indicates in terms of hypothetical example with manufacture. One wholeseller and one retailer , how GST will work :-

Table :I

Stage of Chain	Purchase value of Inputs	Value Addition	Value at which supply of goods & services made to next stage	Rate of GST	GST on output	Input Tax Credit	Net GST= GST on Inputs & Output tax Credit Fact)
A	B	C	D	E	F	G	(F-G)
MFG*	100	30	130	10%	13	10	13 -10=3
Whole Seller	130	20	150	10%	15	13	15-13=-2
Retailers	150	10	160	10%	16	15	16-15=1

*Mfg. = Manufacturer.

The Overall burden of GST on the goods is thus much less. This is shown in the above table. The same example will hold in the case of final service provider as well.

Zero rating of exports :- Exports would be zero model . Similarly advantages may be given to special economic zones (SEZs). However such advantages will only be allowed to the processing zones to the SEZs. No. Advantages to the sales from SEZ to domestic traffic area (DTA) will be allowed.

GST on Imports : The GST will be levied on imports with necessary constitutional amendments. Both SGST & CGST will be levied on import of goods and services into the country.

CHALLENGES IN GST :-

- Non harmonization of tax rates.
- Double registration –handling old registration.
- Poor quality of tax returns,
- Impact on prices.
- No system for 100% scrutiny of tax returns & tax audit.
- Lack of skilled officials.
- Lack of Automation.
- Lack of procedural manuals.
- Lack of Mechanization & Control evasion .
- Lack of cross verifications with other tax administration.

VALUABLE SUGGESTIONS:

With reference to the above study of GST, the suggestions for the GST are given below:

- We should welcome tax reforms in India.
- Taxation should not be felt to be heavy.
- Remove burden of the tax –n-tax of present taxation system.
- GST is based on destination Principle.
- GST is applied on goods & services at the place where final / actual consumption happens.
- Develop an overall harmonious structure of the tax rates.
- Provide transparent administrative system.
- Reduce stress/conflict of entrepreneurs,
- Accept & provide latest technological system in GST.
- Provide simple calculation methods of GST.

CONCLUSION

GST is a tax on goods & services with comprehensive & continuous chain of set off advantages from the producer's point and service provider's point upto the retailer's level. The GST paid on the purchase of goods & Services as available for set-off. On the GST to be paid on supply of goods and services. The final customer will thus bear only the GST charged by the last dealer in the supply chain, with set-off advantages at all the previous stages.

REFERENCES :

- Goods & Services Tax (GST) in India . The Empowered Committee of State Finance Ministers, New Delhi- in 2009.
- Indirect Taxes Committee, Institute of Chartered Accountants of India.
- Khan. M.A. & Shadab . N. Goods & Services Tax (GST) in India; prospects for states.
- Business standard.
- Singhanian Vinod.K. & Singhanian Monica, Student's Guide & Income Tax, Taxmann's Publication.
- Rana. T.J. , Principles & Procedure of Taxation, Sudhir Prakashan , Ahmedabad 2015-16.

MGNREGA: A Journey of a Decade**- Mr. Sunil Rajput (Assistant Professor, N S Patel Arts College)****Abstract**

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) commenced in 2005 to provide 100 days of wage employment in every financial year to rural households whose adult members are willing to do unskilled manual work in the rural areas. It was introduced to address the worst kind of poverty in the country, and provide unskilled wage work to the poor at the bottom who have very low risk bearing capacity and poor credit worthiness to take up self-employment ventures and have strong preference for wage work. The MGNREGA is the unique employment programme and it goes beyond poverty alleviation and recognizes employment as a legal right. This legal commitment is a landmark event in the history of poverty alleviation schemes of India. It is also unique programme in the world, as no country in the world has ever given legal right of this kind of such a large rural population who have very poor socio-economic conditions. At present, the implementation procedure and corruption of MGNREGA has become a debatable issue for researchers, academicians, and politicians. Keeping these views in mind, the present paper analysed the various aspects like, Progress and Functioning part of MGNREGA since 2006-07 to 2015-16. At last, this article provides some Suggestions and Policy Implications for continuity and consistency of MGNREGA, which will be helpful for better implementation of the scheme towards a journey of a New Decade.

Introduction

Mahatma Gandhi has rightly pointed out that real India lives in Village, census data also proved the same; As per the census of 2011, about 74 percentage of population in India Subsists in 6,38,596 villages directly or indirectly involved in Agriculture and its allied activities for earning their Livelihood. Out of them about 50 percentage of the villages have very poor socio-economic conditions. Since the independence, rigorous efforts have been taken up to improve the standard living of Rural Populace. With this in view, Indian parliament passed a revolutionary novel and unique Act i.e. National Rural Employment Guarantee Act (NREGA) in 2005. The ongoing programmes of Sampoon Grameen Rozgar Yojana (SGRY) and National Food For Work Programme (NFFWP) were subsumed within NREGA. It was renamed on 2 October 2009, as Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA). The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (here after NREGA) goes beyond poverty alleviation and recognizes employment as a legal right (Chakraborty, 2007). Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) is considered as a “Silver Bullet” for eradicating rural poverty and unemployment, by way of generating demand for productive labour force in villages. MGNREGA is one of the largest ever work employment programme visualized in human history. MGNREGA is the

flagship programme of the Government of India that directly touches lives of the poor and promotes inclusive growth. It comes at a time when there is a severe rural livelihood distress.

Recently, the Global Human Development Report (GHDR, 2015) conducted by UNDP refers to MGNREGA as one of the pioneer in social protection measures in the world, with comparable other schemes Rural Employment for Public Assets in Bangladesh, Jefes De Hoger in Argentina and the limited Karnali Employment Programme in Nepal. These programmes are limited in scope, in terms of their inclusion criteria of beneficiaries compare to MGNREGA.

It is remarkable that, the MGNREG Act enters the 10th year, many research report pointed out that MGNREGA has continued to achieve several milestones in the collective Indian Journey towards grounding in the values of equality and social justice. Here, we are trying to reveals some progress and execution of MGNREGA and its achievements so far. At last, provides some Suggestions and Policy Implications for continuity and consistency of MGNREGA, which will be helpful for better implementation of the scheme towards a journey of a New Decade.

Progress of MGNREGA since Inception

To understand the scenario of progressive report of MGNREGA, we need to focus firstly on three indicators of the progress of MGNREGA i.e. financial aspect of the scheme which include total fund released during each financial year and total expenditure made on it, total employment generated includes No. of households and No. of Person days and lastly number of works taken up and completed under MGNREGA. Following table, provide details related to financial aspect under MGNREGA, Employment generated and number of works taken up and completed under MGNREGA during 2006-07 to 2015-16.

Table - 1 Progress of MGNREGA since 2006-07 to 2015-16

Year	Funds Availability	Total Expenditure	Total Employment		Number of Works	
	(` Crore)	(` Crore)	No. of HHs (Crore)	Persondays (Crore)	Taken (Lakh)	Completed (Lakh)
2006-07	11300.00	8823.25	2.10	90.50	8.35	3.97
2007-08	19278.78	15858.44	3.39	143.68	17.81	12.14
2008-09	37361.40	27250.68	4.51	216.32	27.25	12.14
2009-10	49653.06	37971.19	5.26	283.32	46.03	20.97
2010-11	54172.14	39377.27	5.49	257.15	50.99	25.90
2011-12	48832.49	38034.70	5.06	218.81	82.51	18.56
2012-13	42464.26	39778.29	7.97	230.41	104.62	25.53
2013-14	33000.00	30287.00	4.53	208.86	94.59	25.77
2014-15	34000.00	16929.41	3.89	155.88	67.22	25.94
2015-16	34699.00	23673.74	4.24	189.08	76.66	49.47

Source: www.nrega.nic.in (MGNREGA Public Data Portal)

Table-1 shows that the overall progress of MGNREGA in India Since 2006-07 to 2015-16. In the country total funds availability was `11,300 crore; from these total amount spent on various works was ` 8823.25 crore in 2006-07. During the same period, total no. of Households were employed was 2.10 crore and person days generated through MGNREGA was 90.50 crore. We can see that, Total of 8.35 lakh works were taken up during 2013-14 and only 3.97 lakh works has been completed. In the year 2007-08, total expenditure accourd `15858.44 crore against the total fund available of `19278.78 crore. It generated 143.68 crore person days with employment covering was about 3.39 crore Households. Against total works taken up 17.81 lakh, only 12.14 lakh works were completed.

During 2008-09 to 2013-14, overall scenario of Progress of MGNREGA was remarkable in all aspects. Mostly, in terms of Total amount availability and total no. of Expenditure has been made on various activities were increased continuously except 2011-12 and 2012-13 financial years (See Table 1). So far as employment generation is concerned, the same pattern has been observed like Fund Availability and Expenditure Aspects. With a view to, may be strengthen the compulsion of quality of assets creation and livelihood for the Scheme; it was surprised to say that total no. of works taken up was also gone high and nearby 30 to 40 percent works were completed during this couple of years.

Lastly, in 2014-15, total funds released by central government was about `34000 crore against this fund total expenditure has been made only `16929.41 crore. A total employment provided to Rural Households was 3.89 crore and it created 155.88 crore person days during this time. A total 67.22 works were taken up and the works were completed was about 25.94 crore during 2014-15 in across the country. Similarly, in 2015-16, total funds released by central government was about `34699 crore against this fund total expenditure has been made only `23673.74 crore. A total employment provided to Rural Households was 4.24 crore and it created 189.08 crore person days during this time. A total 76.66 works were taken up and the works were completed was about 49.47 crore during 2015-16 financial year. In every successive year, total funds released by the Government for MGNREGA indicates that How the gigantic size of the programme was! It also reveals that central government wants to focus more and more to sustained this rural development MGNREGA; for better aspect of Rural Empowerment.

Functioning of MGNREGA since Inception

In order to understand the functioning part of the programme we need to focus on Wage Policy, Women's Empowerment, Arresting Distress Migration and Bonded Labour, Payment systems.

1.Changes in the Wage Policy over the years

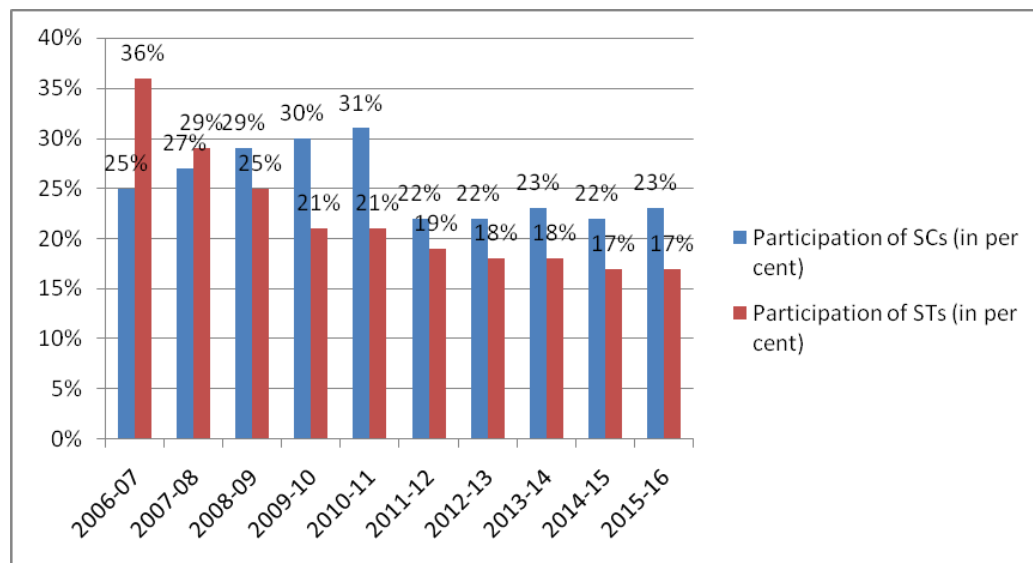
The MGNREGA has two different provisions relating to wage payments. Section 6 (1) which provides for the Central Government to notify the wage rate and Section 6 (2) which allows

for the State Government to notify the wage rate. The Central Government meets the costs in full, for the wages of unskilled workers employed under the programme. Since the implementation of the Act, both provisions have been used. Up till 2009, Section 6 (2) was under implementation wherein the minimum wage was fixed by the State Government as per section 3 of the Minimum Wages Act, 1948 for Agriculture Labourers. This was notified as the MGNREGA wage rate in the respective states. From 1st January, 2009, Section 6 (1) has been applied with the Central Government revising the notified MGNREGA wage rates for all states every year. Later on, from 1st January, 2011, it was notified that MGNREGA wage rates have been indexed to the Consumer Price Index Agriculture Labour (CPI-AL).

2.Social Inclusion: Participation of SCs and STs

Number of researches have suggests that the MGNREGA is succeeding as a self targeting Programme, with participation from Marginalised Groups including the Schedule Castes (SCs) and Schedule Tribes (STs). The share of SCs and STs in the work provided under the Act has been increased year by year. Following figure clearly shows the fact of participation of SCs and STs.

Figure-1 Participation of SCs and STs

Source: www.nrega.nic.in (MGNREGA Public Data Portal)

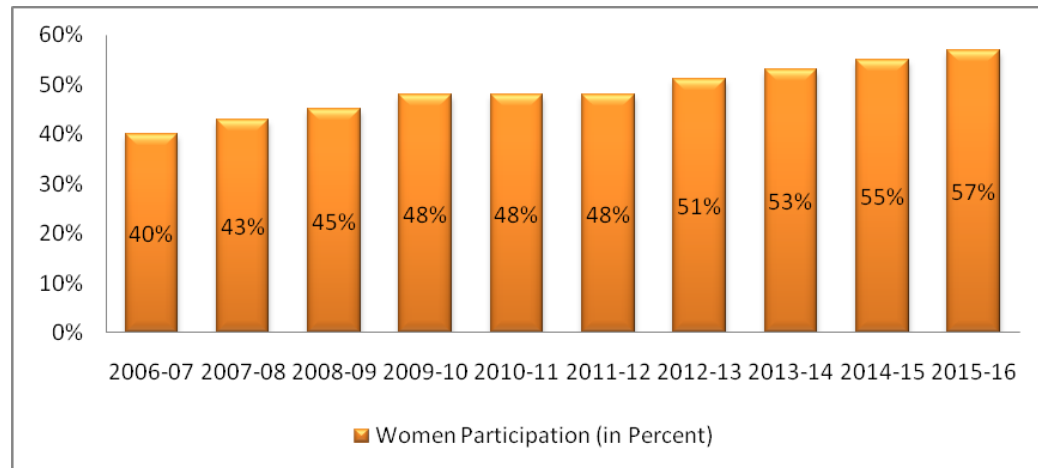
In the figure we can see that the participation of SCs has remained above 20% from FY2006-07 to FY 2010-11, even it shows that it has declined afterwards and stand nearby 17per cent to 19 per cent form FY 2011-12 to FY 2015-16. While on the other hand, the Participation of the Scheduled Tribes (STs) has declined year by year and it has fallen between 36 per cent to 17 per cent.

3.Women's Empowerment

Various provisions and Guidelines under the Act aim to ensure that women have equitable and easy access to work in any decent working conditions. Equal payment of wages and

representation in decision making bodies. The participation of women in the scheme has been presented in below figure.

Figure: 2 Participation of women

Source: www.nrega.nic.in (MGNREGA Public Data Portal)

Above figure shows the trends of the participation of women each and every financial year has increased from 40 per cent to 57 percent, with this the rate of person days and equal wages for women has increased. Number of studies and field evidence suggest a positive impact of the Scheme on the economic well-being of women and for their children. A large number of women workers report spending their Money Wages to avoid Hunger, repay small Debts, paying their child's schooling etc.

4.Arresting Distress Migration and Bonded Labour

The impact of MGNREGA on rural labour markets is complex. The claim on MGNREGA is that it diverts agriculture labour is not fully backed by evidence. Multiple factors are responsible for the diversion of agriculture wage labour and changes in local rural wage rates. The scheme provides an alternative source of income for rural labour, to survive their life, in times of extreme distress that forces workers to migrate or work in harsh and inequitable conditions.

5.Natural resource regeneration and sustainable development

The works undertaken through Mahatma Gandhi NREGA give priority to activities related to water harvesting, groundwater recharge, drought-proofing, and flood protection. Its focus on eco-restoration and sustainable livelihoods will lead over time, to an increase in land productivity and aid the workers in moving from wage employment to sustainable employment. Almost 53% works relate to soil and water conservation. Mahatma Gandhi NREGA works focus on regenerating the rural ecosystem and creating rural infrastructure that supports sustainable livelihoods. Where planned and implemented well, MGNREGA works have led to a rise in ground water, improvement in soil quality and reduction in vulnerability of production system to climate variability. However, the extent and kind of

impact of MGNREGA works on the environment depend on the scale of the activities undertaken, the technical design, the quality of assets created and ownership and use of physical structures constructed. A study found that due to check dams created under the Mahatma Gandhi NREGA, the percolation potential of the villages studied improved by 1,000 - 28,000 cubic metres a year. Construction of percolation tanks also improved recharge in the watersheds considered.

6.Impact on agricultural productivity

Provision of water is vital for agriculture and ensuring food and water security in rural India. Research suggests that water-related assets created under MGNREGA have increased the number of days in a year water is available and also the quantity of water available for irrigation. The increased availability of water has also led to changes in crop patterns and increased area under cultivation according to some studies. To further strengthen the Scheme's synergy with agriculture and livelihood creation, the list of permissible works under Mahatma Gandhi NREGA has been expanded. The expansion of work is likely to improve the socio-economic condition of marginalised section of the society i.e., SC/ST/ Small and Marginal farmers/IAY beneficiaries/Forest Right Act beneficiaries etc. since most of the new works are allowed on the land or homestead of these sections.

Suggestions and Policy Implications for continuity and consistency of MGNREGA

Most of the reviews and suggestions of the various field investigations are in favour to continuation of MGNREGA programme with some modifications. MGNREGA is able to enhance employment, income level, food security and livelihood security of rural poor households on a sustainable mode. The level of benefits consequent from MGNREGA was found below at the expected level. This shows that still MGNREGA implementation having some critical problems and constraints. The policy recommendations for raising performance and effectiveness of MGNREGA has suggested in following way.

- Panchayats take up the responsibility to maintain assets created under MGNREGA. The assets like farm ponds, irrigation wells etc. created on private land of SC/ST/General/OBC/BPL households are owned by landowners. The assets created on private land are generally well maintained by the owners. However, most of the studies found that panchayats are not well performed to maintain community assets in proper way. They always argued that have no adequate fund to tackle this bottleneck. Because of the poor maintenance of these community assets, it becomes less durable and non-useable in a short time period. The MGNREGA does not have any system to ensure maintenance of these assets. As a result, assets that created under MGNREGA are wasting away due to lack of accurate and timely maintenance. Officially, if the assets are within Panchayats lands, responsibility of maintenance of assets lies with it. Therefore, maintenance of created community assets must be brought under the MGNREGA purview and Panchayat should be provided with special funds for maintenance.

If this problem not addressed immediately, this alone has the potential to destroy whatever has been achieved.

- It is obvious that to take responsibility and in charge of any government programme may be tough decision for any one. To implement and functioning of MGNREGA, DDO and TDO have been given additional charge of DPC and PO respectively. DDO and TDO are already overloading with their regular duties. Many appointments including engineers are either on deputation from other line departments of state government or given additional charge. Some appointments such as Junior Engineer (JE), Clerks, MIS coordinator, accountants, APO, DDPC, GRS etc. have been made at the block/district level but on contract basis for limited term (11 months) with fixed pay. At village level, Talati cum Mantri is loaded with his regular works. Many sanctioned posts are left to vacant at present. Because of the additional responsibility, lack of expertise and part time based appointments; they lack motivation, dedication and are demoralized. The shortage of well-qualified permanent staff causing interruption in planning, approval implementation and monitoring of MGNREGA works. It also adversely affected to the inspection, muster roll verification, quality and measurement of works done and timely payment of wages. Sometime measurement itself can take few weeks even if it is supposed to be done within week. Delayed in wage payment is one of the big problems of MGNREGA and creating large extent dissatisfaction among households. Therefore, some suggestions from our side to fill all sanctioned posts and enrolment of permanent professional's staff dedicated to MGNREGA at all level but most significantly at the block and Village level. This will obvious diminish troubles of MGNREGA implementation and functioning.
- Pragmatic that in different activities taken up under MGNREGA, wage payment of work done is determined by use of task-wage method. This method is very complex and beyond the understanding level of the workers. Due to this wage calculation method, MGNREGA workers obtained average wage rate less than the daily basic minimum wage prescribed in the Act. Therefore, there is a need to simplified and make easier to understand the task-wage method. Whatever may be the unaware of wage-calculation method, households were obtained wage rate less than minimum prescribed wage.
- Irregular and late in payment of MGNREGA works is also adversely affect the act's progress potential. During the field study, we have been seen that many households expressed their frustration towards very late payment of wages. In some places, payment found to be delayed for month and beyond it. Most of the households are very poor and have very poor economic conditions, due to late in timely payment; they are facing lot of problems to meet their recurring expenses. Owing to late payment, some households stopped to work under MGNREGA activity and started to work in non-MGNREGA works where payment is high and in timely base. The shortage of qualified staff and their laziness at all levels was the main

cause for delay in wage payment. Therefore, it is our esteemed suggestion to create an appropriate agreement and ensuring timely and regular wage payment to MGNREGA workers.

- When MGNREGA commenced in 2006, wage-rate of MGNREGA works was marginally higher than prevailing market labour cost of agriculture and non-agricultural works. The announcement of MGNREGA influenced available labour forces and created labour shortage in market. Due to shortage of availability of labourers, wage rate of non- MGNREGA works moved up extensively. At present, non-MGNREGA wage rates of different activities are considerably higher (20 to 40 percent) than it for MGNREGA works. In addition, subsequently, it leads to higher scale of out-migration and deprived participation in MGNREGA. Moreover, high rate of inflation on basic needs items make current wage rate of MGNREGA non-affordable. Therefore, to correct this policy, we suggest every year revised the basic minimum wage rate of MGNREGA in the context of inflation scenario or consumer price index of labourers.
- For securing maximum benefits from MGNREGA, it is necessary to integrate MGNREGA programme with the other relevant ongoing central/ state government programmes. In this context, ongoing programmes like, Watershed Development, NWDPR, DPAP, Minor Irrigation, Farm Ponds, and Tribal Development Programme etc. Instead of permit new independent works, efforts should be made to contribute to the ongoing efforts through MGNREGA. It is also necessary that at the district, taluka and village level, efforts should be made for convergence of these different programmes to make them effective. Such convergence will enable the planner to generate large-scale wage employment on a continuous basis in these districts on one hand and promote rapid development of the regions on the other hand.
- As per Act, if employment not provided within 15 days, unemployment allowance in cash has to be paid to applicant. A responsibility to pay unemployment allowance is of state government. During the study, it was observed that inspite of having application form in some cases unemployment allowance not paid to anyone. To avoid the payment of unemployment allowance, some Gram Panchayats are accepting nondated demand applications or oral instruction. In some Gram Panchayats, villagers are giving job-demanding applications only when they received instructions from Talati/ village functionaries. Thus, by using this instrument legal guarantee of providing unemployment allowance is reduced. In addition, there is no awareness or collective strength of household union on the part to demand unemployment allowance and no willingness on the part of authorities to make such payment. Therefore, central government must pursue this matter with state government to pay regularly due unemployment allowance to all eligible workers. The policy of payment of

unemployment allowance will put pressure on the state government as well as on other functionaries to perform better and timely.

- MGNREGA guarantee atleast 100 days of wage employment per households. In every financial year. While calculating the limit of prescribed days under the Act, size of the household family cannot be taken in to account. This provision has depressed large families. A family having 3 to 4 adult members will get employment for about 25 to 30 days per person in a financial year. This duration is inadequate to sustain their livelihood in entire year. Therefore, they try to find out other sources of the income and they have no any other option but to continue migration at other places. Therefore, to stop out migration, we suggest to raise the limit of person days and if it possible to link it with all adult members of the family.
- Capacity building is a continuous process. The need is felt for capacity building of all stakeholders of the MGNREGA, government administration at all levels, Panchayati Raj Institutions at all the levels, community organisations and common people at the village level. During the field investigation, it was found that many of them lack full awareness on various components of the programme. Households found unaware about their legal rights, unemployment allowance rate, wage calculation method, how to conduct social audit etc. However, training has not reached to all stakeholders. Therefore, we suggest that create a well-prepared capacity building who have all knowledge about the each part of the programme in positive approach.
- Field survey revealed poor involvement of line departments in planning, execution of works and at other stages of the programme. Due to low level involvement of line departments such as Irrigation, PWD, Forest etc. there were discrepancies in selection of suitable works, suitable location, size of works, quality of works etc. Therefore, it is necessarily to build active line involvement of all related line departments in implementation of MGNREGA

Conclusion

The outcomes of the paper interpreted that MGNREGA Act clutch the key programme to the overall development of nations vast rural populates. The programme has such a huge potential in empowering rural communities. MGNREGA has such capabilities to improve income level, food security and livelihood security of rural poor on a sustainable approach. Additionally, MGNREGA brought very significant changes in respect of employment generation, assets creation, income level, wage-rates and food security. The outcomes reveal that the participation of authorized peoples was low at the different level stages of planning, implementation and Gram Sabhas. The awareness level about programme activities was also low to moderate. It implies that we need to put some higher efforts to increase the people's participation at all the stages of the programme. The study shows need of bringing more transparency in conducting social audits. It is worth to influence more participation of line departments in the programme will be helpful in effective implementation of programme.

References

- Chakraborty, P. (2007). *Implementation of National Rural Employment Guarantee Act in India: Special Dimensions and Fiscal Implications*. New Delhi: National Institute of Public Finance and Policy.
- UNDP (2015). *Global Human Development Report: Work for Human Development*. undp.org
- Datta P, Murgai R, Ravallion M, Walle D. (2012) *Does India's Employment Guarantee Scheme able to Guarantee Employment?* Economic and Political Weekly, Vol. XLVII (16).
- Joshi, Omkar (2014). *MGNREGA: Employer of the last Resort?* New Delhi: India Human Development Survey, Working Paper 2014, NCAER and University of Maryland, December, 2014.
- Klonner S and Oldiges C (2014). *Employment Guarantee and its Welfare Effects in India*. IGIDR.
- Deaton, A., & Dreze, J. (2002, September 7). Poverty and Inequality in India. *Economic and Political Weekly* , 3729-48.
- Bhumali, & Anil. (2004). Relevance of M.K. Gandhi's Ideal of Self-Sufficient Village. *Economy in the 21st Century, Sarvodaya* , 1(5).
- Shah, V. D., & Manish, M. (2011). *Impact of NREGA on Wage rates, Food security, and Rural Urban Migration in Gujarat*. Anand: Agro Economic Research Centre, Sardar Patel University.
- MGNREGA Sameeksha II (2014), Ministry of Rural Development, *An Anthology of Research Studies*.

GIVING TEETH TO THE CONSUMER PROTECTION ACT, 1986

- Ankita P. Upadhyay

B.A., L.L.B., L.L.M

Visiting Faculty, N.S.Patel Law College, Modasa

41

1.Introduction

The Consumer Protection (Amendment) Act, 2002 has brought several changes to the Consumer Protection Act, 1986. The amended Act came into force with effect from 15th March 2003 - the day which is observed as the 'World Consumer Rights Day'. This is for the third time that the Act has been amended after its enactment in 1986. The first and the second amendments were effected respectively in 1991 and 1993. These amendments were made to make the Act more effective and purposeful. The third amendment, which took place recently, i.e. in 2002, was required to further strengthen the Act.

The Legislature, in bringing about the latest amendment in the Act, was mainly concerned over the delay in disposal of consumer complaints and several bottlenecks and shortcomings which came to light in the implementation of various provisions of the Act. Therefore, the objectives of this amendment were:

- (a) to achieve quicker disposal of consumer complaints by the consumer disputes redressal agencies;
- (b) to secure effective implementation of their orders;
- (c) to widen the scope of some of the provisions of the Act to make it more effective; and
- (d) to remove various lacunae in the Act and streamline the procedures.

With the aforesaid objectives in sight, the Consumer Protection Act, 1986, was substantially amended by the Amendment Act 62 of 2002. Some of the amended provisions of the Act are as follows:

2.Legal Heir to be a Complainant

Prior to the third (2002) amendment in the Act, there was no provision for legal heir or representative of a deceased consumer to file a complaint. Now, after the amendment, the definition of 'Complainant' has been enlarged to include legal heir/representative of a consumer who dies².

3.Complaint against Unfair Trade Practice

Complaint against unfair trade practice was restricted to traders only. This provision now also includes service providers. Therefore, a complaint of unfair trade practice can now be filed against service providers also.

4.Definition of Service

Before the amendment, 'service' included the provision of facilities in connection with certain specified category. Now, after the amendment, the definition of 'service' is not limited to the provision in connection with specified categories. The specified categories include banking, financing, insurance, transport, processing, supply of electrical or other energy, board or lodging or both, housing construction, and entertainment amusement or the purveying of news or other information⁴.

5.Definition of Spurious Goods and Services

Prior to the latest amendment, the Act did not define 'spurious goods and services'. This category has now been included in the Section defining certain terms. Thus the above mentioned term has been defined to mean such goods and services which are claimed to be genuine but they are actually not so.

6. Pecuniary Limits of Jurisdiction of Different Forums

The pecuniary limits of jurisdiction of different forums have been raised with the third amendment. The District forum earlier had the jurisdiction to entertain complaints involving rupees five lakhs or less. This limit has been raised to rupees twenty lakhs. Therefore, a district forum now can adjudicate consumer complaints where the amount involved in the dispute i.e. value of goods or services or compensation sought, is rupees twenty lakhs or less than⁶.

Similarly, in the case of State Commissions, this limit has been raised from rupees twenty lakhs to rupees one crore. Thus a state commission now has jurisdiction to entertain consumer complaints involving more than rupees twenty lakhs but not more than rupees one crore⁷. The National Commission shall exercise its jurisdiction over a consumer complaint which involves more than rupees one crore⁸ (earlier it was more than rupees twenty lakhs).

7. Provision for Fee

Prior to the latest amendment, there was no provision of fee to be charged along with a consumer complaint. However, a provision to this effect has now been made. Accordingly, an amount of fee may be prescribed for a complaint.

8. Provision for interim Order and Attachment of Property

There was no provision for a consumer forum to pass interim order during pendency of a consumer complaint. Now, after the latest amendment, the Act carries provision which provides for such an interim order¹⁰. In case of non-compliance of interim order, the Forums have been empowered to order attachment of the property of the person so responsible¹¹.

9. Provision to Compensate a Large Number of Consumers

The Act did not have any provision as regards compensation for a large of consumers who suffered loss or injury due to usage of some defective goods or services. Such a provision has now been made. Accordingly, a consumer forum can order the opposite party to a consumer dispute to pay an amount, which it determines, against loss or injury suffered by a large number of consumers who are not easily identifiable. It is further provided that such an amount should not be less than five per cent of the value of defective goods/services in question.

10. Provision on Corrective Advertisement

Misleading advertising adversely affects consumer interests. It comes within the purview of 'Unfair Trade Practice' and the Act provides for redressal of consumer complaints in this regard. In addition to this, after the latest amendment, the Act carries a provision on corrective advertisement. In accordance with this provision, a consumer forum can order for corrective advertisement to neutralise the effect of misleading advertising at the cost of the opposite party¹³.

11. Precondition for Appeals

There was no provision for an appellant to deposit a certain amount of money as a precondition to file an appeal. With the latest amendment, such a provision has been made in the Act. Accordingly, an appeal before a

State Commission can only be filed if the appellant deposits fifty per cent of the amount that he was ordered by a district forum to pay to the complainant or rupees twenty five thousands, whichever is less.

In case of an appeal to the National Commission, the appellant has to deposit fifty per cent of the amount that he, in accordance with the order of a State Commission, has to pay to the complainant or rupees thirty five thousands, whichever is less, before filing it. Similarly, an appeal before the Supreme Court can only be filed after the appellant has deposited fifty per cent of the amount that he is required to pay to the complainant in accordance with the impugned order, or rupees fifty thousands, whichever is less.

12.Transfer of Complaints

The Act had no provision for State Commissions and the National Commission to transfer consumer cases from one consumer forum to another. Provision to this effect has now been made in the Act after the latest amendment. Thus, at any stage of proceedings, a State Commission can transfer a consumer complaint from one district forum to another district forum within the State¹⁷. Whereas, the National Commission is empowered to transfer a complaint from a district forum of a State to a District Forum of another state or from one State Commission to another State Commission¹⁸. Such a transfer of complaint can be ordered either on the application of the complainant or on Commissions' own motion, in the interest of justice.

13.Transfer of Complaints

The Act had no provision for State Commissions and the National Commission to transfer consumer cases from one consumer forum to another. Provision to this effect has now been made in the Act after the latest amendment. Thus, at any stage of proceedings, a State Commission can transfer a consumer complaint from one district forum to another district forum within the State. Whereas, the National Commission is empowered to transfer a complaint from a district forum of a State to a District Forum of another state or from one State Commission to another State Commission. Such a transfer of complaint can be ordered either on the application of the complainant or on Commissions' own motion, in the interest of justice.

14.Time Bound Disposal of Complaints

With a view to provide for a speedy disposal of complaints, the Act now provides the following.

- (a)Every complaint should be decided within a period of three months from the date of receipt of notice by opposite party, where there is no requirement for testing of sample etc., in the event of such a requirement the prescribed time is five months.
- (b)Appeals should be disposed of within a period of ninety day from the date of their admission.
- (c)Adjournment is to be allowed only when the Forum records a reason for the same in writing.
- (d)Provision for costs against adjournments has been made.
- (e)If a complaint/appeal is disposed of after the specified period then the Forum shall record in writing reasons for the delay²².

15.Powers of the Dispute Redressal Agencies for Trying Offences under the Act

With a view to trying offences under the Act, a provision expressly conferring the powers of a Judicial Magistrate of the first class on the consumer dispute redressal agencies has now been made through the latest amendment²⁴.

16.Provision on Recovery of Amounts as Arrears of Land Revenue

Provision has been made for recovery of amount ordered by a consumer forum as arrears of land revenue. It means that the collector of a manner as arrears of land revenue.

17.Compulsory Requirement of Consumer Protection Councils at all the Three Levels

Establishment of Consumer Protection Councils at the Central, State and District level has been made a mandatory requirement with the latest amendment. Prior to this the provision of such councils was only for Central and State level and that too it was not a compulsory requirement. The latest amendment not only provides for Consumer Protection Council at the District level, it also makes it mandatory for the government to establish such councils at all levels.

In a scenario where market has usurped most of the space of human wants, an effective and adequate mechanism to regulate its behavior is recently been made in the Consumer Protection Act would serve this purpose more meaningfully. With the necessary requirement of establishing Consumer Protection Council at the District level, better protection of consumer interests and consumer awareness at the grassroots level can now be made a reality. However, for achieving these goals, civil society organizations will have to play a challenging role by being vigilant and pro-active on application of the provisions of the Act. Besides, the provision for fee is against the basic objective of the Act to provide for an expedient and inexpensive disposal of consumer complaints. Therefore, the government should be very careful while providing for the same.

18.Conclusion

The Consumer Protection Act, 1986, has completed a long journey in playing an important role to protect and promote consumer rights during the two decades of its existence. As one of the most reliable and easy instruments, to discipline the erring market forces, the Act has tremendous potential to guard consumer interests. However, if consumers do not adequately invoke the provisions of the Act and the Government fails to do the needful, in terms of providing infrastructure etc., the purpose of the Act would be defeated. In many places, the Consumer Forums are non-existent. In many places, they exist on paper. And in many places there is insufficient infrastructure to meet the challenges. The disposal of cases takes a very long time as against the object of speedy and inexpensive resolution of consumer disputes. The need of the hour is to strengthen the mechanism and keep a vigil and ensure civil society's active participation in making justice available to the consumer. The market has the same sophisticated and powerful techniques to bewilder a rural consumer as in the case of the urban consumer. But society has failed to keep pace in terms of providing the same protection mechanism to the rural consumer as available to the consumer of metropolitan cities. With the necessary requirement of establishing Consumer Protection Council at the District level, better protection of consumer interests and consumer awareness at the grassroots level can now be made a reality. Proper establishment and functioning of these two bodies at the grassroots level will provide a mechanism not only for better protection of consumer rights but also to regulate the market forces. Removal of trade barriers, unprecedented growth in the size of the market and vulnerability of the rural consumer warrant even more than this. Single Consumer Forum in the district headquarters is insufficient in many places. There should be more such Forums in different parts of a district so that distances and difficult accessibility do not deter the consumer from bringing a dispute to resolution mechanism.

19.NOTES

1. See the introductory paragraph of the Consumer Protection Act, 1986.
2. The Consumer Protection Act, 1986, Section 2(b) (v).
3. Ibid. Section 13 (3B).

4. Ibid. Section 19.
5. Ibid. Section 2 (c) (i).
6. Ibid. Section 2 (o).
7. Ibid. Section 23.
8. Ibid. Section 14 (1) (hc).
9. Ibid. Section 25 (1).
10. Ibid. Section 2 (oo).
11. Ibid. Section 15.
12. Ibid. Section 11 (1).
13. Ibid. Section 17 (1) (a) (i).
14. Ibid. Section 21 (a) (i).
15. Ibid. Section 12 (2).
16. Ibid. Section 14 (1) (hb).

Child Labour in India

Dr. Rina Dave

Asst. Professor

Semcom

V.V.Nagar

Dr. Dhaval P Dave

Asst. Professor

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa

Introduction:

Poverty and lack of social security are the main causes of child labour. In the India the largest number of child labourers in the world. International Labour Organisation estimates that agriculture at 60 percent is the largest employer of child labour in the world. And also The International Labour Office estimates there are about 168 million child labourers, accounting for about one in 10 of the world's children. That is a one-third reduction since 2000, which is heartening progress. Thankfully, only about 4 percent of child labourers are in forced or bonded labour, prostitution, or fighting in armed conflict. The great majority of the rest are working in the field or home next to their parents¹. A new report by risk analysis firm Maplecroft, which ranks 197 countries, identifies Eritrea, Somalia, Democratic Republic of Congo, Myanmar, Sudan, Afghanistan, Pakistan, Zimbabwe and Yemen as the 10 places where child labour is most prevalent.² CNN Report was in September 2014, the International Labour Organization estimated that the rate of five to 17 year olds engaged in child labour had decreased to 10.6% in 2012 from 13.6% in 2008.

PREVALENCE OF CHILD LABOUR

Around 13 per cent of children aged 5 to 14 in developing countries are involved in child labour. Sub-Saharan Africa has the largest proportion of child labourers (25 per cent of children aged 5 to 14 years). In South Asia, 12 per cent of children in this age group are performing potentially harmful work compared to 5 per cent of children in Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States (CEE/CIS), the region with the lowest rate of child labour.

Table: 1

In the world's poorest countries, nearly one in four children are engaged in work that is potentially harmful to their health

Countries	Percentage
CEE/CIS	05
East Asia and Pacific	08
Middle East and North Africa	09
South Asia	12

¹ <http://www.bloomberg.com/>

² Edition.cnn.com 2014

Latin America and Caribbean	11
West and Central Africa	25
Sub-Saharan	25
Eastern and Southern Africa	25
World	13
Least development Countries	22

Source: UNICEF global databases, 2014, based on DHS, MICS and other nationally representative surveys, 2005–2012

GENDER DISPARITIES

In almost all regions, boys and girls are equally likely to be involved in child labour. Two exceptions are the Middle East and North Africa and Latin America and the Caribbean, where boys are slightly more likely than girls to be engaged in child labour. Gender disparities are observed, however, in the types of activities carried out, with girls far more likely to be involved in domestic work.

Table: 2
In most regions girls are as likely as boys to be engaged in child labour

Countries	Male	Female
CEE/CIS	07	04
East Asia and Pacific	10	07
Middle East and North Africa	11	07
South Asia	13	12
Latin America and Caribbean	13	09
West and Central Africa	25	25
Sub-Saharan	25	25
Eastern and Southern Africa	27	24
World	13	12
Least development Countries	23	21

Source: UNICEF global databases, 2014, based on DHS, MICS and other nationally representative surveys, 2005–2012.

Estimates based on a subset of 89 countries covering 72 per cent of the global population of boys aged 5 to 14 and 70 per cent of the global population of girls aged 5 to 14 (excluding China, for which comparable data are not available in UNICEF global databases). Regional estimates represent data from countries covering at least 50 per cent of the regional population. The estimates presented in this figure cannot be compared with the regional and global estimates presented in other figures since they are based on a subset of countries with available data. Their sole purpose is to illustrate differentials.

The 1998 national census of India estimated the total number of child labour, aged 5–14, to be at 12.6 million, out of a total child population of 253 million in 5-14 age group.³ According to the Census 2001 figures there are 1.26 core working children in the age group of 5-14 as compared to the total child population of 25.2 cores. There are approximately 12 lakhs children working in the hazardous occupations/processes which are covered under the Child Labour (Prohibition & Regulation) Act i.e. 18 occupations and 65 processes. As per survey conducted by National Sample Survey Organisation (NSSO) in 2004-05, a 2009-2010 nationwide survey found child labour prevalence had reduced to 4.98 million children (or less than 2% of children in 5-14 age groups).⁴ The 2011 national census of India found the total number of child labour, aged 5–14, to be at 4.35 million⁵, and the total child population to be 259.64 million in that age group. The child labour problem is not unique to India; worldwide, about 217 million children work, many full-time⁶. The number of working children is estimated at 90.75 lakh. As per Census 2011, the number of working children in the age group of 5-14 years has further reduced to 43.53 lakh⁷. It shows that the efforts of the Government have borne the desired fruits.⁸ The census found an increase in the number of child labourers from 11.28 million in 1991 to 12.59 million in 2001. M.V. Foundation in Andhra Pradesh found nearly 400000 children. It's mostly girls between seven and 14 years of age toiling for 14-16 hours a day in cottonseed production across the country of which 90% are employed in Andhra Pradesh.⁹

International Labour Organisation estimates that agriculture at 60 percent is the largest employer of child labour in the world¹⁰, In December 2014, the U.S. Department of Labour issued a List of Goods Produced by Child Labour or Forced Labour and India figured among 74 countries where significant incidence of critical working conditions has been observed. Unlike any other country, India was attributed 23 goods the majority of which is produced by child labour in the manufacturing sector.

STATE WISE COMPERISTION IN INDIA

The latest National Sample Survey (NSS) data, put out in January 2014, have revealed a stark reality: The proportion of child labour in Gujarat in both urban and rural areas is one of the highest in India. Calculated on the basis of usual status of employment, taking principal and subsidiary activities together, the NSS has found that, in urban Gujarat 2.2 per cent of children in the age-group 5-14 are in

---

³ Age Structure and Marital Status India Census 2001 and "National Child Labour project". Ministry of Labour and Employment, Government of India.

⁴ Labour and Employment Statistics Ministry of Statistics and Programme Implementation, Govt of India (January 2014), page2

⁵ Number of child labour has reduced by 65 percent: Govt of India (Rajya Sabha July 9, 2014)

⁶ "Child Labour- ILO United Nations. 2011"

⁷ Ministry of labour & Employment (Govt. of India)

⁸ Ministry of labour & Employment (Government of India)

⁹ www.childlineindia.org.in

¹⁰ "Facts on Child Labor-2010" (PDF). ILO. Geneva. 2011

the workforce, which is higher than most Indian states, except West Bengal (12.6 per cent) and Uttar Pradesh (4.4 per cent). Things are worse in rural areas, where Gujarat's 4.3 per cent of children in the age-group 5-14 are the workforce, which is again higher than all major Indian state, except Jharkhand (6.7 per cent).

An analysis of the NSS data suggest that was a fall in child labour in Gujarat, from 3.6 per cent of the child population, as found in the NSSO's report of 2006 on the basis of the survey carried out the top Government of India statistical body carried out in 2004-05, to 2.2 per cent in the latest report, which is based on the NSSO's survey of 2011-12. A similar fall in the percentage of child workers can in seen in the rural areas- from 5.6 per cent in 2004-06 to 4.3 per cent in 2011-12. However, as the "Reference Note" on child labour, published by Lok Sabha secretariat in 2013 and meant for use to members of parliament, admits, fall in the percentage of child labour is an all-India phenomenon.

The "Reference Note" specifically says, "Evidence drawn from the National Sample Survey data suggest that India's child workforce during 2004-05 was estimated at little over 90.7 lakh as against 215.5 lakh in 1983. During this period, the number of child employment declined sharply by 124.8 lakh. There is considerably higher fall in child workforce among boys than girls. The corresponding fall in boys and girls workforce during 1983 to 2004-05 is observed to have decreased from 120.6 to 47.6 lakh, and 94.9 to 43.1 lakh, respectively." AS for 2009-10, it point out, "As per NSSO survey 2009-10, the working children are estimated at 49.84 lakh which shows a declining trend."

Quoting a Rajya Sabha unstirred question, the "Reference Note" says that in 2009-10, Gujarat had 3,90,687 child workers- 3,58,460 rural and 32,224 urban. This was, significantly, the highest among all Indian states. While no quantification of child workers in Gujarat has been made in the latest NSS report put out in January 2014, it can safely be assumed that things should have not changed. As against Gujarat's 3.5 lakh child labourers found in 2009-10, Bihar had 2.7 lakh, Maharashtra 2.6 lakh, Karnataka 2.2 lakh, and so on. The lowest number of child workers was in Kerala, merely 2765, next lowest being Himachal Pradesh (7391).

These facts have come to light at a time when a new bill is pending before the national parliament which wants to include ban child labour up for those who reach 18 years of age. While NSS does not have separate figures for children between 15 and 18, it has found that in the age-group 15-19, i.e. those who should potentially be in high school and beyond up to the college, again, Gujarat has one of the highest percentage of workers. In rural areas, 33.4 per cent of children work, which is higher than all the Indian states. in urban areas, too, 21.3 per cent of the age group 15-19 work, which is again higher than all Indian states.¹¹

---

¹¹ NSS (National sample survey organisation) report of January 2014 points towards higher incidence of child labour in Gujarat than rest of India. –

Table: 3
Child labour age group 5 to 14 per 1000 in Rural and Urban India

Sr. No	State	Child labour	
		Rural	Urban
01	Kerala	000	004
02	Himachal Pradesh	004	000
03	Haryana	004	004
04	Tamil Nadu	008	003
05	Assam	009	013
06	Bihar	012	009
07	Madhya Pradesh	013	007
08	Jammu & Kashmir	016	007
09	Chhattisgarh	018	018
10	Uttarakhand	021	010
11	Punjab	024	013
12	Odessa	024	041
13	Karnataka	030	006
14	Rajasthan	031	012
15	Maharashtra	031	006
16	West Bengal	036	126
17	Andhra Pradesh	038	010
18	Uttar Pradesh	042	044
19	Gujarat	043	022
20	Jharkhand	067	021

Source: NSS (National sample survey organisation) report of January 2014 points towards higher incidence of child labour in Gujarat than rest of India.

Conclusion:

Child labour is the biggest problem of the whole world is facing. Many steps have been taken by International labour Organisation but unfortunately this problem has not been minimised. Agriculture is the backbone of Indian economy and International labour organisation reported around 60 percent of the labour are dependent on agriculture. The data reveals that in India rural has more child labour than urban area. The reasons are poverty and low literacy rate these reasons are much known to everyone. Kerala having high literacy rate the child labour per thousand ratios is nil where as states like Jharkhand, Gujarat, Uttar Pradesh and Andhra Pradesh are the states having highest labour employment. More stronger steps should be taken by government to prevent the child labour because a literate country can only prosper.

Impotence of a Teacher in a School

Dr.Bharat K.Gamit

S.S.P.Jain Arts & Commerce College

Dhrangadhra

સાંરશ :-

આ અભ્યાસનો હેતુ શાળામાં શિક્ષકનું મહત્વ અને તેની ઉપયોગીતા જાણવાનો પ્રયાસ છે. શાળામાં શિક્ષકનું મહત્વ આગવું હોય છે. કોઈ પણ શાળાની કલ્પના શિક્ષક વગર થઈ શકે નહિ. ભારતીય સમાજમાં શિક્ષકને ગુરૂના સ્થાને સ્થાપીત કરવામાં આવે છે. ગુરૂ વગર જ્ઞાન શંભવી શકે નહી. વિદ્યાર્થીઓ માટે ગુરૂએ જ ભગવાન છે શિક્ષક દ્વારા વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ, કેળવણી, જીવન જીવવાના રસ્તાઓ બતાવે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. શિક્ષક એ આદર્શ નિષ્ણાત રાહ ચિંધનાર સંન્માનતા વાળો હોવો જોઈએ તોજ સારા સમાજ અને રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરી શકે. શિક્ષકે સમાજે નક્કી કરેલ કાર્યોને નિષ્ઠાથી અદા કરવામાં આવે તો આવા શિક્ષકો સમાજમાં અને રાષ્ટ્રમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું સ્થાન ધારણ કરી શકે છે ભારતીય સમાજમાં શિક્ષકનું મહત્વ સવિશેષ છે.

ચાવી રૂપ શબ્દ :- શિક્ષક, શાળા વ્યવસ્થાપન

પ્રસ્તાવના :-

શાળા વ્યવસ્થાપનમાં શિક્ષકનું મહત્વ સવિશેષ હોય છે. શિક્ષક વગરની શાળાની કલ્પના થઈ શકે નહી. દરેક શાળામાં જુદા-જુદા વિષયોના શિક્ષકોની વ્યવસ્થા હોય છે. શિક્ષક પાસે વિષયની સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને શિક્ષણની વિવિધ ટેકનીકોની કુશળતા હોય છે શિક્ષક પાસે કેટલાક વ્યવસાય ગુણોની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. શિક્ષકે માત્ર શિક્ષણ કાર્ય કરવાનું નથી પરંતુ તેણે વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓને બહાર લાવવાની હોય છે વિદ્યાર્થીને રચનાત્મક દિશામાં સમાજ અને રાષ્ટ્રઉપયોગી સંસ્કારો શિક્ષક દ્વારા આપી શકાતા હોય છે.

સાહિત્ય સમીક્ષા :-

(૧) મૂલ્ય આધારિત નેતૃત્વ સિદ્ધાંતો આધુનિક તકનીકી શિક્ષણમાં મહત્વ :-

P. Hari Krishna “Purushartha” – Vol. VI. No.1 March 2013- August 2013

આ પેપરનો હેતુ આધુનિક તકનીકી શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં મૂલ્ય શિક્ષણનું મહત્વ અને નેતૃત્વ વિકાસ ક્ષેત્રમાં મૂલ્યનું મહત્વ દર્શાવવાનો છે. આજનાં તકનીકી શિક્ષણનો હેતુ માત્ર તકનીકી શિક્ષણ પુરૂ પાડવાનો નથી સાથે વિદ્યાર્થીઓને મૂલ્યનિષ્ઠ શિક્ષણ આપવાનો પણ રહેલો છે. જેના કારણે આ વિદ્યાર્થીઓ ભવિષ્યમાં મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા જીવનમાં નેતૃત્વ ખીલવણી કરી શકવા સમર્થ બને જેથી આ પેપરમાં તકનીકી શિક્ષણ સાથે મૂલ્યનિષ્ઠ શિક્ષણને વિદ્યાર્થીઓમાં કઈ રીતે આપી શકાય તે વિષય પર વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે.

(૨) ઉચ્ચ શિક્ષણનું ભવિષ્ય : નેતૃત્વનો ફાળો

Posted 21/03/2012 00:20 IST Updated: 20/05/2012 14:42 IST

આજની ૨૧મી સદીમાં ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રમાં દરરોજ નવા પડકારો આવી રહ્યા છે. અને આ નવા પડકારોનો સામનો કરવો અત્યંત જરૂરી છે. જેથી ઉચ્ચ શિક્ષણનું ભવિષ્ય વધારે મજબૂત બને ખાસ કરીને આજના જટીલ શૈક્ષણિક વાતાવરણમાં આજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ નેતૃત્વ, નાવિન્યકરણ તેમજ બદલાતા પ્રવાહોનો સામનો કરવા માટે સક્ષમ હોવું જોઈએ. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં નેતૃત્વ શક્તિ ખૂબજ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

આજની ૨૧મી સદીમાં વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીયાતો માનસિકતા, નવી ટેકનોલોજી અને સૈધ્ધાંતિક જરૂરીયાતો બદલાતી રહે છે. અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે આ મહત્વનો મુદ્દો બને છે.

હેતુઓ :-

૧. વિદ્યાર્થીઓની સુષુપ્ત શિક્તિઓનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવો.

૨. વિવિધ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.
૩. વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ અને સમાજ સાથેના સંબંધ વિકસાવવા.
૪. મુક્ત વાતાવરણનું સર્જન, જવાબદારીનું શિક્ષણ આપવાનો હેતુ.
૫. શાળાના વિવિધ શૈક્ષણિક સાધનોનું યોગ્ય સંકલન કરી મહત્તમ ઉપયોગ કરવો.
૬. માનવીય અને ભૌતિક સાધનોનું સમાયોજિત આયોજન કરવું.
૭. શિક્ષકની ભણાવવાની ટેકનીકો જાણવાનો પ્રયાસ છે. શિક્ષકના કાર્યોને જાણવાનો પ્રયાસ છે.

વિષય : શાળામાં શિક્ષકનું મહત્વ

શાળા વ્યવસ્થાપન :-

શાળાનો હેતુ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો હોય છે. બાળકના મનની સ્થિતિ વધુ મજબૂત બને, તેની આંતર દૃષ્ટિમાં ફેરફાર થાય, તેનામાં ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય તેવી રીતનું વ્યવસ્થાપન ગોઠવવું જોઈએ. શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાપનમાં બાળકનાં વિકાસને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. બાળકને વધુમાં-વધુ લાભ કેવી રીતે થાય છે. જીવન સંસ્કાર-ઘડતરની તકો વધુમાં વધુ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સંચાલન કરવું હોય તો શૈક્ષણિક સંસ્થા પ્રમાણે માનવી અને ભૌતિક સગવડતાઓ જોઈએ. નકકી કરેલા હેતુ પ્રમાણે શૈક્ષણિક સંસ્થા તેનું સંચાલન કાર્ય કરતી હોય છે.

વ્યાખ્યા :-

"શાળા વ્યવસ્થાપન એટલે વિધિસર રચાયેલાં માનવીનાં વ્યવસ્થિત જૂથો મારફતે કામ લેવાની કળા"

"શૈક્ષણિક ઉદ્દેશોની પ્રાપ્તિ માટે સમગ્ર ઉપલબ્ધ ભૌતિક અને માનવીય તત્વોની સમુચિત વ્યવસ્થા કરવી એજ શાળા વ્યવસ્થા".

"શાળા વ્યવસ્થાપન એટલે શૈક્ષણિક સંસ્થાના વિકાસ માટે યોગ્ય સમયે યોગ્ય નિર્ણય લઈ, વિવિધ માનવ જૂથોનો સહકાર સાધી, તેમને યોગ્ય નેતાગીરી પૂરી પાડી, યોગ્ય આયોજન દ્વારા વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કરી, નિશ્ચિત ધ્યેયોને સિધ્ધ કરવાની પ્રક્રિયા.

શાળા વ્યવસ્થાપનનું કાર્યક્ષેત્ર :-

શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાપન એ સંસ્થાકીય પ્રક્રિયાનું હાર્દ છે. શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાપનનું ક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક અને બહુલક્ષી ગણાય છે. સામાન્ય રીતે શાળા વ્યવસ્થાપનમાં પ્રવેશ, પાઠ્યક્રમ, શિક્ષણ, પરીક્ષણ અને સહઅભ્યાસક પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત કાર્યકર વ્યવસ્થાપન, નાણાકીય વ્યવસ્થાપન તેમજ શાળાકીય વ્યવસ્થાપન, સંપર્ક સંવાદ સમાજ સેવા, રાષ્ટ્રીયનિર્માણ ટેકનોલોજી વગેરે વિદ્યાર્થી સેવાઓનો પણ સમાવેશ થતો હોય છે.

(૧) શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાપન	(૫) કાર્યકર વ્યવસ્થાપન
(૨) નાણાકીય વ્યવસ્થાપન	(૬) પદ્ધતિ અને પ્રણાલી
(૩) માળખાકીય વ્યવસ્થાપન	(૭) વિદ્યાર્થી સેવાઓ
(૪) સંપર્ક અને પરસ્પર સંવાદ	(૮) સંસ્થા વિકાસ

શાળા વ્યવસ્થાપન લક્ષણો :-

"માણસો, સાધનો, પદ્ધતિઓ, નાણાં વગેરેનું આયોજન જે પ્રવૃત્તિ કરે અને શાળાનો હેતુ સિધ્ધ કરવાની દૃષ્ટિ જે સમૂહના પ્રયત્નોને અસરકારક નેતાગીરી આપે તે પ્રવૃત્તિ એટલે વ્યવસ્થાપન".

- (૧) શાળા વ્યવસ્થાપન એ કળા અને વિજ્ઞાન બને છે.
- (૨) આ પ્રક્રિયા છે જે સતત અને નિરંતર ચાલુ રહે છે કદી અટકતી નથી.
- (૩) તે એક સામાજિક પ્રક્રિયા છે.

- (૪) શાળા વ્યવસ્થાપન એ સામૂહિક પ્રયાસો સાથે સંબંધિત છે.
- (૫) શાળા વ્યવસ્થાપન એ આયોજન, સંગઠન, સંકલન, નિદર્શન અને નિયંત્રણની પ્રક્રિયા છે.
- (૬) શાળા વ્યવસ્થાપન એ ઈચ્છિત પરિણામો લાવવા માટે વિચારોને કાર્યરત કરવાની પ્રક્રિયા છે.
- (૭) શાળા વ્યવસ્થાપન એ એક એવી વૈવિધ્યપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે.
- (૮) સામૂહિક સહકારથી સિદ્ધ થાય છે.
- (૯) સફળતામાં વ્યવસ્થાપનનો વિશેષ ફાળો છે.
- (૧૦) સમન્વય કરી નિર્ણયો લેવાતા હોય છે.

– શિક્ષક :–

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશીને ભણાવનારા પ્રત્યેક વ્યક્તિ શિક્ષક ગણાય છે. શિક્ષક બનવું તે ખરેખર તો એક પ્રક્રિયા છે. શિક્ષકના વ્યવસાય માટેની શૈક્ષણિક પાત્રતા, ઈન્ટરવ્યુ અને નિયુક્તિ પત્ર પછી વ્યક્તિ શિક્ષક બની જાય છે. અન્ય કોઈ વધુ સુયોગ્ય પદ્ધતિના વિકલ્પે આ માર્ગ સ્વીકારાયો છે. પરંતુ શિક્ષક-અધ્યાપક તરીકે નોકરી મળ્યા પછી પેલી સતત શીખતા-શીખવતા રહેવાની પ્રક્રિયા પણ ચાલતી રહેવી જોઈએ. તે અટકી પડવી ન જોઈએ. આ માટે બે માર્ગો વિચાર થઈ શકે.

- (૧) શિક્ષકોને વધુ સારી અને નીવડેલા શિક્ષકોના માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા સતત મળતા રહેવા જોઈએ.
- (૨) નિશ્ચિત સમયના અંતરે શિક્ષકોનું મૂલ્યાંકન પણ થવું જોઈએ.

શિક્ષકએ શિક્ષા ગુરુ છે વિદ્યા ગુરુ છે.

શિક્ષક એટલે   શિ – શિસ્ત

ક્ષ – ક્ષમા

ક – કલા

આ ત્રણેયનો સમન્વય એટલે શિક્ષક

● શિક્ષકની વ્યાવસાયિક સજ્જતા

– પ્રસ્તાવના :–

માધ્યમિક કક્ષાએ વિષય શિક્ષકની વ્યવસ્થા હોય છે. તેની પાસે પોતાના વિષયના સંપૂર્ણ જ્ઞાનની અને વિવિધ શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને કૌશલ્યોમાં કુશળતાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. તે વિદ્યાર્થીઓને માટે સર્વજ્ઞાન સંગ્રહ હોય તે ઈચ્છનીય છે. આથી તેની પાસે કેટલાક વ્યાવસાયિક ગુણોની સ્વાભાવિક અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. સારા અને આદર્શ શિક્ષકમાં નિમ્નાંકિત વ્યાવસાયિક ગુણો અને સજ્જતાની અપેક્ષા રાખી શકાય.

(1) અધ્યાપનમાં અભિરુચિ :–

- આદર્શ શિક્ષકમાં એક વ્યાવસાયિક તરીકે ઉત્તમ ગુણોની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.
- તે વિદ્યાનુરાગી તો હોય, પરંતુ અધ્યાપનમાં યોગ્ય અભિરુચિ ધરાવતો હોવો જોઈએ.
- અધ્યાપનને એક ધર્મ અને કર્તવ્ય તરીકે તેણે સ્વીકારેલું હોવું જોઈએ. તેની પાસે પોતાનું અને નીજી શિક્ષણદર્શન હોવું જોઈએ.
- તે પોતાના વ્યવસાયને સમર્પિત હોવો જોઈએ.
- તેને માટે વર્ગમાં સ્વર્ગ છે. શિક્ષણ પ્રત્યે અભિરુચિ ધરાવનાર શિક્ષક વર્ગને સ્વર્ગ બનાવે છે.
- જે શિક્ષક સ્વયં વર્ગખંડમાં મ્હોરતો નથી, તે વિદ્યાર્થીને અકાળે
- સાચો શિક્ષક એ છે કે જેના પ્રત્યેક હલનચલનમાં શિક્ષણ પાંગરે છે.

(2) અસરકારક અભિવ્યક્તિ :-

- શિક્ષક પોતાના વિષયમાં નિષ્ણાત હોવો જોઈએ.
- તેનો અવાજ, કર્ણપ્રિય, મધુર અને સંવેદનશીલ હોવો જોઈએ.
- શિક્ષક એ શબ્દનો ક્રીમિયાગર છે. શબ્દનો શિલ્પી છે. વિવિધ અર્થછાયાથી સભર એવા શબ્દના સાથિયા પૂરે છે.
- તેની ભાષામાં મર્મગ્રાહિતા, મિતાક્ષરીતા, મધુરતા અને સંવેદનશીલતા હોય તે જરૂરી છે.
- યોગ્ય આરોહ-અવરોહ, યોગ્ય તાલબદ્ધતા, યોગ્ય હાવભાવ સાથે તેની અભિવ્યક્તિ અસરકારક અને રસપ્રદ બની રહેવી જોઈએ.
- તેનામાં મિતભાષિતા સાથે મિષ્ટભાવિતા હોય તે પણ અનિવાર્ય છે.
- તેમાં ક્યારેક ધનુષ્યનો ટંકાર, ક્યારેક મેઘગર્જના, ક્યારે વર્ષાના સઘસ્ત્રાવિત બિંદુઓની મધુરતા અને સુશ્રાવ્યતા હોવા જરૂરી છે.
- વાકપટુતા અને વાકસંયમ પણ શિક્ષકમાં એટલા જ અનિવાર્ય છે.
- એટલા જ માટે શિક્ષકનું એક લક્ષણ ચિત્રકથાકારે આબેહૂબ ચિતાર આપે તેવું કહ્યું છે.

(3) વિષય પરનું પ્રભુત્વ :-

- શિક્ષક પોતાના વિષયમાં નિષ્ણાત હોવો જોઈએ.
- જે વિષયનું શિક્ષણ આપવું હોય તેમાં શિક્ષકે પૂર્ણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરેલી હોવી જોઈએ.
- એક અજ્ઞાની ડોક્ટર જેમ પોતાના દર્દી માટે પ્રાણઘાતક નીવડે છે તેમ પોતાના વિષયનો અજ્ઞાની શિક્ષક રાષ્ટ્ર માટે પણ ઘાતક નીવડવા સંભવ છે.
- જે સ્વયં પ્રજ્વલિત નથી તે બીજાને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરી શકે ?
- આ માટે શિક્ષકે આજીવન વિદ્યાર્થી રહી ને પોતાના વિષયનું સતત અનુશીલન કરતા રહેવું જોઈએ.
- સતત વિસ્તરતી જતી જ્ઞાનક્ષિતિજોને સ્પર્શવા માટે શિક્ષકે નિત્ય, નિરંતર અધ્યયનશીલ બનવું જોઈએ.

(4) અધ્યાપન કળાનું જ્ઞાન :-

- શિક્ષક પાસે વિષયનું જ્ઞાન હોવાથી સાથે તે શિખવવાની કળા પણ તેને હસ્તગત હોવી જોઈએ.
- શિક્ષણની તાલીમ દરમિયાન આ કલા હસ્તગત કરેલી હોવી જોઈએ.
- તેણે વર્ગખંડમાં અસરકારક શિક્ષણ માટે યોગ્ય પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- નિરંતર ચિંતનશીલ રહી શિક્ષણની વિવિધ પ્રયુક્તિઓ વર્ગખંડમાં જો ઉપયોગ કરતો રહે તો તેનું શિક્ષણ રસપ્રદ અને જીવંત બની શકે.

(5) શૈક્ષણિક ઉપકરણોના ઉપયોગનું કૌશલ્ય :-

- શિક્ષક પાસે પ્રત્યાયનની યોગ્ય કળા હોવી આવશ્યક છે.
- તે પોતાના જ્ઞાનનું યોગ્ય વિતરણ અને સંક્રમણ કરી શકે તે માટે વિવિધ પ્રકારના દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવાનું કૌશલ્ય હોવું જોઈએ.
- આધુનિક યુગમાં કોમ્પ્યુટરના ઉપયોગનું પણ કાર્યક્ષમ જ્ઞાન હોય તે વધુ ઈચ્છનીય છે.
- ભાષાઓમાં ઉચ્ચારણ શુદ્ધિ, હસ્તાક્ષર સુધારણા, વાર્તાકથન માટે ટેપરેકોર્ડ જેવા સાધનો, ભૂગોળ કે ઇતિહાસ શિક્ષણમાં એપિડાયોસ્કોપ, એપિસ્કોપ, નકશા, ચાર્ટસ વગેરેનો ઉપયોગ કરતા આવડવું જોઈએ.

(6) બાળમનોવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન :-

- શિક્ષકે બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો છે. તેણે બાળકોને શિક્ષણ આપવા માટે બાળકોમાં રસ, રુચિ, અને અભિયોગ્યતાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.
- બાળકોના વ્યક્તિત્વના વર્ણાંકો, તેનામાં રહેલા વ્યક્તિગત તફાવતોથી પણ શિક્ષકે સુપરિચિત રહેવું જોઈએ.
- બાળકોની વય કક્ષા, વિવિધ અવસ્થાઓનો શારીરિક, માનસિક, સાંવેગિક અને સામાજિક વિકાસને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષકે બાળકો માટેના શિક્ષણકાર્યનું આયોજન કરવાનું રહે છે.

(7) સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓમાં રુચિ :-

બાળકોના બૌદ્ધિક અભ્યાસના વિષયો સાથે બાળકોનો સવાંગી વિકાસ થઈ શકે તે હેતુથી શાળામાં વિવિધ પ્રકારની સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

- આ પ્રવૃત્તિઓમાં સાહિત્ય, સંગીત, નાટ્ય, ઉપરાંત રમતગમત તેમજ શારીરિક અને માનસિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું પડે છે.
- આ પ્રવૃત્તિઓ શાળાના અંગભૂત કાર્યક્રમ તરીકે જ ફરજના ભાગરૂપે શિક્ષકે કરવાની હોય છે.
- તેથી શિક્ષકે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યેયાત્મક વલણો રાખી વિદ્યાર્થીઓના સવાંગી વિકાસ માટે સહાયભૂત થવું જોઈએ.

(8) બાલકેન્દ્રી શિક્ષણમાં શ્રેત્રો :-

- કુશળ શિક્ષકને બાલકેન્દ્રી શિક્ષણમાં શ્રેત્રો અને વિશ્વાસ હોવા જોઈએ.
- જે બાળકોને કેન્દ્રમાં રાખીને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ કરે છે.
- સ્વ-અધ્યયન દ્વારા બાળકો જ્ઞાન સંપાદન કરે છે અને અભ્યાસ પ્રત્યે તેમને રુચિ વધે છે.

(9) સતત સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકનમાં શ્રેત્રો :-

- શિક્ષકે માત્ર વર્ગખંડમાં શિક્ષણકાર્ય જ કરવાનું નથી પરંતુ તેણે વિદ્યાર્થીના વિકાસનું સતત મૂલ્યાંકન કરતા હોવાનું છે.
- પ્રત્યેક એકમના શિક્ષણકાર્યને અંતે વર્ગપરીક્ષણના ભાગરૂપે વિદ્યાર્થીઓની યોગ્યતાઓનું મૂલ્યાંકન થઈ જ જવું જોઈએ.
- આનાથી શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ અને પ્રગતિનો ખ્યાલ આવે છે.
- આ માટે વિદ્યાર્થીનું સતત, સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન થતું રહેવું જોઈએ.
- શાળાના દરેક વિદ્યાર્થીના શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, સામાજિક, વિકાસ, તેનો વર્તનવ્યવહાર એ સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકનનો અંતર્ગત ભાગ છે.

• શિક્ષકનું કર્તવ્ય :-

(1) શિક્ષકનું કર્તવ્ય : એક કુશળ શિક્ષક તરીકે પોતાની નિમ્ન આલેખિત ફરજો નિભાવવાની હોય છે.

(1) આયોજન(Planning) :- શિક્ષણના કાર્યને અસરકારક બનાવવા માટે શિક્ષકે અગાઉથી પોતાના શિક્ષણકાર્યનું આયોજન કરવું પડે છે. પોતાના શિક્ષણને રસપ્રદ અને અસરકારક બનાવવા માટે તેણે વાર્ષિક, અર્ધવાર્ષિક, માસિક અને દૈનિક આયોજન કરવાનું હોય છે. દરરોજ વર્ગમાં શિક્ષણકાર્ય કરવા જતા પહેલા તેણે પોતાના વિષયોંગના શિક્ષણ માટે યોગ્ય પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ વિચારીને યોગ્ય ઉપરકરણોના ઉપયોગનું આયોજન કરીને તેણે વર્ગખંડમાં જવું જોઈએ. આ માટે શિક્ષક પાસે દૈનિક આયોજન નોંધપોથી હોય તે અનિવાર્ય છે. આ ઉપરાંત તેણે પોતાના સમયપત્રકનું યોગ્ય વિભાજન કરીને સમયનું આયોજન કરીને પોતાના ભાગે જે આવેલા વિષયના અભ્યાસને ન્યાય આપવાનો હોય છે. સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન પણ તેને માટે જરૂરી બને છે. ને પ્રવિધિઓ, મનોવિજ્ઞાન, શાળા વ્યવસ્થાપન અને પ્રબંધ વગેરેનું સૈદ્ધાંતિક તેમજ વર્ગખંડ શિક્ષણ માટેનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ દ્વારા વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવે છે.

(2) શિક્ષણ(Teaching) ov શિક્ષણકાર્ય એ તો શિક્ષકનો સ્વધર્મ છે. તેનું મહત્વનું કાર્ય બાળકોને શિક્ષણ આપવાનું હોય છે. તે જેટલા પ્રમાણમાં તેના શિક્ષણને રસપ્રદ, આકર્ષક અને જીવંત બનાવી શકે તેટલા પ્રમાણમાં તેને વિદ્યાર્થીઓ અને વાલીઓ કે સમાજ તરફથી સન્માન અને આદર પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી પ્રત્યેક શિક્ષકે પોતાના વિષયમાં પૂર્ણ પ્રભુત્વ મેળવેલું હોવું જોઈએ અને શિક્ષણ કાર્યને રસપ્રદ અને જીવંત તેમજ અસરકારક બનાવવા વિવિધ પ્રયુક્તિઓ અને પ્રવિધિઓનો વર્ગખંડમાં વિનિયોગ કરવો જોઈએ. આ માટે વિવિધ પ્રકારના દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ઉપકરણોનો વર્ગમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

(3) સંગઠન(Organisation):- શિક્ષકે શાળાની વિવિધ અભ્યાસિક અને સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓને યોગ્ય રીતે સકલિત કરવી જોઈએ. આ પ્રવૃત્તિઓનું યોગ્ય સંગઠન ન થાય કે યોગ્ય રીતે તેમનું સુસંકલન કરવામાં ન આવે તો પ્રવૃત્તિઓ નિષ્ફળ જાય છે. તેથી તેણે સહ અભ્યાસક્રમ, વિદ્યાર્થીનું વર્ગીકરણ, સમયપત્રકની રચના, સ્વાધ્યાય કસોટીઓ, રમતગમતો, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ, વગેરેનું સુંસંગઠન કરવું જોઈએ. શાળાની આરોગ્યવિષયક સુવિધાઓ પર પણ શિક્ષકે પૂરું ધ્યાન આપવું જોઈએ.

(4) નિરીક્ષણ(Supervision):- શિક્ષકે શાળાની લગભગ બધી જ પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવાનું હોય છે. વિદ્યાર્થીઓની શાળામાંની નિયમિત હાજરી, વિદ્યાર્થીની નિયમિતતા, શિસ્તપાલન વગેરેનું કાળજીપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓના

લેખનકાર્યની તપાસણી કરવી તેમાં સુધારા કરવાનું કાર્ય પણ તેને કરવાનું હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ શાળાની પ્રવૃત્તિઓમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ભાગ લે છે. કે કેમ તેનું પણ તેણે નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. શાળાના નિતિનિયમો અને પરંપરાઓનું વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા યોગ્ય રીતે પાલન થાય તેનું પણ તેણે નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

(5) માર્ગદર્શન(Guidance):— શિક્ષકની અગત્યની ફરજોમાં વિદ્યાર્થીઓને શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન પૂરું પાડવાનું છે. શિક્ષકના સંપર્કમાં વિદ્યાર્થીઓ અવારનવાર આવે છે. શિક્ષક સાથે વિદ્યાર્થીઓની ધનિષ્ઠતા હોય છે. આવા શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓમાં રસ—રુચિ અને વલણો, જાણીને તેમને યોગ્ય રીતે તેમની કલાનુસાર શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું જોઈએ. તેજસ્વી અને પ્રતિભાવન બાળકોને અને માનસીક કે બૌદ્ધિક રીતે પછાત બાળકોને સહાનુભૂતિપૂર્વક યોગ્ય માર્ગદર્શન શિક્ષકે પૂરું પાડવું જોઈએ.

(6) મૂલ્યાંકન(Evaluation):— શિક્ષકે વિદ્યાર્થીની સિદ્ધિઓનું મૂલ્યાંકન કરવાનું હોય છે. આ માટે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓની સામયિક પરીક્ષાઓ માટે જે તે વિષયના પ્રશ્નપત્રોની તૈયારી કરવા, ઉત્તરવહીનો તપાસીને મૂલ્યાંકન કરવું, વગેરે જવાબદારીઓ પણ અદા કરવાની હોય છે. શિક્ષકે તટસ્થ રીતે મૌખિક કે લેખિત કસોટીઓ લઈને વિદ્યાર્થીઓની સિદ્ધિઓનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વના અન્ય પાસાંઓનું પણ મૂલ્યાંકન કરવાનું હોય છે. તેણે વિદ્યાર્થીઓનું સતત સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓના ગુણપત્રકો અને પરિણામપત્રકો બનાવવા, સંગૃહીત પ્રગતિ પત્રકો તૈયાર કરવાં આ બધું કામ શિક્ષકે પોતાની ફરજના ભાગ રૂપે કરવાનું હોય છે.

(7) શિસ્ત જાળવવી(To maintain Discipline):— વર્ગખંડમાં અને શાળામાંથી ગેરશિસ્ત દૂર કરવામાં શિક્ષક નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી શકે. વિદ્યાર્થીઓને વર્ગખંડમાં પ્રવૃત્તિલક્ષી શૈક્ષણિક અનુભવો પૂરા પાડીને શિક્ષણકાર્ય કરવું જોઈએ. શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ ઓજસ્વી અને તેજસ્વી હોય તો શાળામાં શિસ્તના પ્રશ્નો ઓછા ઉદભવે છે. શિક્ષક એ તો બાળકોની પ્રેરણાની આદ્યગંગોત્રી છે. તેથી તેમના વાણી અને વર્તન વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુકરણીય હોવાં જોઈએ. બાળકો પ્રત્યે મમતા અને આત્મીયતા હોય, તેમના પ્રત્યેનું વર્તન ન્યાયી, પૂર્વગૃહસ્થિત અને બંધુભાવનાથી પ્રેરાયેલું હોય, બાળકોને વારંવાર ઉતારી પાડવામાં આવતા ન હોય. પોતાની ભૂલોની સ્વીકૃતિઓ કરવાનું ખૂલ્લાપણું હોય, બાળકોને માટે શિક્ષા કે દંડનો આશ્રય લેવામાં આવતો ન હોય તો શિસ્ત જળવાઈ રહે છે. શિક્ષક સંયમપૂર્વક વાણી અને વર્તન દાખવીને વિદ્યાર્થીઓને પોતીકા કરી લે છે. શિક્ષકોમાં સ્વયંશિસ્ત હોવી જોઈએ. તેઓ પોતાના જીવન અને વ્યવહારમાં શિસ્તના આગ્રહી હોવા જોઈએ. શિક્ષક એ શિસ્તનો પરમ ઉપાસક અને સાધક હોવો જોઈએ.

(8) પત્રકો તૈયાર કરવા (Recording):— શિક્ષકે શાળામાં કેટલાક પત્રકો તૈયાર કરવાના હોય છે. તે પત્રકોમાં કાળજીપૂર્વક ખાનાપૂર્તિ કરી પત્રકોની યોગ્ય માવજત કરવી પડે છે. હાજરીપત્રકો પરિણામપત્રકો, સંગૃહીત પ્રગતિ પત્રકો વગેરે સમયે ક્ષતિરહિત તૈયાર કરવાના હોય છે. શાળાના કાર્યાલયને અને આચાર્યને વિદ્યાર્થીઓ અંગે જે તે પત્રકો ભરવામાં શિક્ષકે મદદ કરવાની રહેશે.

(9) માનવસંબંધો વિકસાવવા અને જાળવવા(To Maintain Human Relationship):—

— શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ સાથે મમતાપૂર્ણ આત્મીય સંબંધો વિકસાવવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ અને વાલીઓને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી શકાય તે માટે પણ વાલીઓ સાથે ઉષ્માપૂર્ણ સંબંધો વિકસાવવાં જોઈએ. વાલીઓ ઉપરાંત સમાજના વિવિધ વર્ગો, સંચાલક સાથે તેના સંબંધ નિષ્ઠાપૂર્વક હોવાં જોઈએ.

અભ્યાસની મર્યાદાઓ :—

(૧) આ અભ્યાસ લેખકોનો પોતાના વિચારો રજૂ કરવામા આવોલા છે તે એક મર્યાદા છે

(૨) આ અભ્યાસ ફક્ત શિક્ષકના મહત્વ અંગે લેખકનાં વિચારો રજૂ કરેલ છે.

તારણો

આ અભ્યાસએ શાળા વ્યવસ્થાપનમાં શિક્ષકમાં રહેલી શક્તિઓન જાણવાનો પ્રયાસ છે શિક્ષકનું સ્થાન શાળાનો મહત્વનું છે શિક્ષકની ભુમિકા શાળા અને સમાજ માટે અગત્યનું છે શિક્ષક પાસે ખૂબ ખૂબીઓ અને શક્તિઓ પડેલી છે શિક્ષક ઈચ્છે તેવા સમાજ, રાષ્ટ્ર

કે રાજ્યનું નિર્માણ કરી શકે છે શિક્ષક પાસે વિશિષ્ટ પ્રકારનું ટેકનીકો હોય છે જે દ્વારા વિદ્યાર્થીની શક્તિઓને જાણે છે અને તેને યોગ્ય દિશામાં વાળવાનો પ્રયાસ કરે છે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાના પ્રયાસ કરતો હોય છે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ સાથે સન્માન રીતે વ્યવહાર કરે છે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને પોતાના બાળકો સમજી અને આગળ લઈ જવાના પ્રયાસો હાથ ધરે છે શિક્ષક રાષ્ટ્ર અને સમાજના નિર્માણ માટે મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે એટલે જ ચાણક્યે કહ્યું છે કે શિક્ષક કભી સાધારણ નહી હોતા, પ્રલય ઔર સર્જનકી ગોદમેં પલતે હૈ.

.આગળ અભ્યાસના સુચનો :-

- (૧) શાળા વ્યવસ્થાપનમાં શિક્ષકની ભૂમિકા નો વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવાની સંભાવના રહેલી છે.
- (૨) શાળા વ્યવસ્થાપનમાં આચાર્ય અને નેતૃત્વની ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરી શકાય છે.
- (૩) શાળા વ્યવસ્થાપનમાં વિદ્યાર્થી અંગેના અભ્યાસો કરી શકાય.
- (૪) શાળા વ્યવસ્થાપનમાં હિતધારકો (Stakeholders) ની ભૂમિકા અંગેનાં અભ્યાસો કરી શકાય છે.
- (૫) શાળા વ્યવસ્થાપન દ્વારા રાષ્ટ્રવિકાસ અંગેના અભ્યાસો કરી શકાય.

સંદર્ભ સૂચિ :-

- (૧) ઈન્ટરનેટ દ્વારા માહિતી
- (૨) શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન – ડો.બી.એ.પરીખ
- (૩) શાળા વ્યવસ્થાપન અને સંચાલન – શ્રી પ્રતીક મહેતા

स्तोत्रकाव्येषु सूर्यशतकस्य स्थानम्

अभीप्सामोहान्त, शोधच्छात्रा(संस्कृतविभाग), पण्डितचैरी विश्वविद्यालयः

उपक्रमः

स्तोत्रसाहित्यस्य उद्गम ऋग्वेद एव । स्तोत्र शब्द तु 'स्तु' धातो आगच्छति यस्य अर्थ 'स्तुति' आराध्य देवस्य स्तुति । संस्कृतसाहित्ये स्तोत्रसाहित्यम्यतीव विशिष्टं पदमधिकरोति। स्तोत्रकाव्येषु कवयो भक्तिभावेन भगवन्महिमवर्णनपुरस्सरं हृद्गतकोमलभावनां, हृदयस्पर्शिवर्णनमभ्यर्थनां, याचनञ्चाभिव्यक्तीकुर्वन्ति क्वापि हृदयहारिण्या वाण्या । एषु प्रायशः करुण-शान्त-रस-परिपोश एव स्फुरति भूम्ना ।

गीतिकाव्यमाश्रित्यैव स्तोत्राणि प्रवर्तन्ते अत-एव तेषु मोहकता मूर्तिमतीय विराजते । यद्यपि स्तोत्रसाहित्यमिदमतीव विपुलं वर्तते, तस्य विशदवर्णनन्तु स्वतन्त्रग्रन्थमपेक्षते ।

ऋग्वेदस्य अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् होतारं रत्नधातवम् । इत्यारभ्य प्रवर्तितेयं काव्यपरम्परा साम्प्रतिकयुगेऽपि तथैव विलसन्ति दृश्यते । समग्रमेव वैदिकसाहित्यं सङ्गीतमयं दृश्यते ।

बहुनि धर्मिककाव्यानि सन्ति । धार्मिकगीतिकाव्यानि स्तुतिकाव्यत्वेन सम्मतानि । तन्मद्-ध्ये मयूरकविना विरचित "सूर्यशतक" अन्यतमम् । मयूराख्येन (६३०-६००वै.) कविना प्रणीते स्तोत्रेऽस्मिन् भगवान् सहस्ररश्मिः सादरं स्तुतोऽस्ति शतमितपद्यै । कथ्यते हि मयुरो बाणभट्टस्य श्वसुरो वा ज्येष्ठश्यालक आसीत् । स ह्येकदा पुत्र्या वा भागिन्या गृहं गत आसीत् । बहिः स्थितः स रात्रौ दम्पत्योः प्रणयकलहं श्रुतवान् । तामनुलालयता बाणनोक्तं तत्र -

¹ गतप्राया रात्रिः कृशतनु शशी शीर्यत इव

प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णित इव ।

प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि कुधमहो

इति । प्रयतमानोऽपि बाणश्चतुर्थं चरणं नैव पूरयितुमशक्तः । तदेव पुनः पुनः कतयन्नेव स्थितः एतच्छ्रुत्वोद्बुद्धभावो मयूरः कुत्रास्मीति विस्मृत्य चतुर्थं चरणमिथमुक्तवान् -

'कुचप्रत्यासक्त्या हृदयमपि ते चण्डि कठिनम् ॥ 1 ॥

इति । प्रणयकलहविघ्नाजातमन्युर्बाणपत्नी स क इत्यविचिन्त्यैव तं 'कुष्ठाक्रान्तो भव' इति शशापेति एका परम्परा । अपरजनश्रुत्यसारं तु प्रणयकलहविघ्नेन जातमन्युर्बाणो बहिरागत्य तं 'कुष्ठाक्रान्तो भव' इति शशाप । निरर्थकशापेन क्रुद्धः सोऽपि बाणं 'क्षयरोगाक्रान्तो भव' । ततश्च जातपश्चातापौ तौ परस्परमाशिषा संयोजयामासुः । अथ च कुष्ठाक्रान्तो मयुरः सूर्यशतकं प्रणीय तत्प्रसादान्मुक्तुरोगो बभूव, बाणश्च चण्डीशतकं निर्मायेति ।

धार्मिकः साहित्यस्य उत्पत्ति च विकासः

भारतीयः विचारधारायां धर्मस्य विशेष महत्त्वं अस्ति । भारतीयः साहित्यस्य प्रारम्भिकः ग्रन्थः वेदः तु धर्म प्रधानः एव । धर्मस्य यत्प्रकारः व्यापकः दृष्टिकोणः भारतीयानाम् मध्ये परिलक्षिते तत् तु संसारे अन्य जातेः कुत्रऽपि न परिलक्षिते ।

¹ संस्कृत साहित्य विमर्शः, पण्डित द्विजेन्द्रनाथ

धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षश्च एतेषां चतुर्णाम् पुरुषार्थे धर्मः एव परम पुरुषार्थ इति कथ्यते किमर्थं इत्युक्ते धर्मस्य नित्यत्वं केवलं वेदे एव प्रमाणितः भवति । हितोपदेशे कथितम् अस्ति धर्मविहिनः मनुष्यः पशु तुल्यं एव । यथा –

²आहानिद्राभयमैश्वर्यं च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥ 2 ॥

समयः परिवर्तने धार्मिकः परिवर्तनः अपि दृश्यते तथा वैदिकः कालात् देवतानां स्थाने पश्चात् नवीनः देवतानां स्थानं प्राप्यते । तत् समये अनेका देव्याः देवतानां उत्पत्तिः सहः तेषां अनेकानां उपसकानां च विभिन्नः संप्रदायानां अपि अभ्युदयः अभवत् । तत् समये न केवलं धर्मक्षेत्रं पर्यन्तं सीमितं अभवत् बहुत्र साहित्यं दर्शनं च उपरि अस्य प्रभावः अवलोक्यते ।

ततः परम् कविनां मद्-ध्ये प्रतिद्वन्दिता आगच्छति । ततः कविनां स्व स्व अराध्य देवतानां प्रशंसा च स्वपुजीतः देवतानां प्रति जनसाधारणं कथं आकर्षितं कर्तुं शक्यते तत् विषये पृथक् पृथक् काव्यग्रन्थानि विरचितं । अयं प्रकारेण वैदिक कालात् पश्चात् धार्मिकसम्प्रदायानां च स्तोत्र साहित्यानां प्रादुर्भावः अभवत् ।

धार्मिकगीतिकाव्यानामपि सुदीर्घा पङ्क्तिर्विद्यते । सर्वाण्यापि स्तोत्रप्यस्मिन् समाविष्टानि भवति । शाङ्गारिकगीतिकाव्यापेक्षया धार्मिकगीतिकाव्यानां प्रभावोऽधिकतरो जनमानसे । एतानि हि भक्त्युद्बोधनेन भावविशोधनाय समर्थानि भवन्ति । एतानि हि बुद्धेर्वैशद्याय कल्पन्ते । काव्यानीमानि प्रायः पद्यमयानि कानिचित्तु गद्यमयान्यपि । एतेषां ह्युत्पत्तिरपि अनादिरेव दृश्यते ।

स्तोत्रकाव्येषु सूर्यशतकस्य स्थानम्

प्रपञ्चेस्मिन् जीवानां प्राणशक्तिः प्रदाताप्रभाकरः । स एव प्रत्यक्षः देवः अन्यदेवाः भावनागम्याः । ते भावनाशक्त्य ध्यात्वा आराधनीयाः । किन्तु प्रत्यक्षदेवो प्रभाकरः सर्वे आराधनीयः । सकलदेवानां तेजः, ओजः, शक्तिः, सामर्थ्यं, अंशः, अनुग्रहं च आत्मनि मेलयित्वा आत्मनः आराध्यान् अनुग्रहयति ।

श्रीमता तत्र भवता मयूरमहाकविनालोकक्षणाथ, सूर्यानुग्रहार्थं स्वशरीरारोग्यसिद्ध्यर्थं च अनुष्ठानं मन्त्रस्य व्याख्यानं कल्पं बहुविधं फलसाधकं किमपि शतकं निर्ममाय । तच्च लोके मयूरशतकमिति (सूर्यशतकमिति) प्रसिद्धम् । कुष्ठरोगपीडितः मयूरः "आरोग्यं भास्करादिच्छेत्" इति धिया सूर्योपासनां कृत्वा दिवसमेकं श्लोकं विलिख्य नीरोगोऽभूदिति कथा ।

मन्त्रमहार्णवे, सूर्यमन्त्रः तज्जपविधानं तत् फलं च विस्तृतं वर्णितं । तत्रैव कुष्ठरोगनिवारणं कथितम् । सूर्यः द्युलोकद्युमणिः चेत् सूर्यशतकः भूलोकद्युमणिः । द्युलोकः सूर्यप्रभावः एव सूर्यशतके अस्ति । सूर्यः देवः । सूर्यशतकं तन्मन्त्रम् । पत्राक्षरं रूपं पुस्कं यन्त्रम् । मयूरः ऋषिः । श्रीमद्रामायणान्तर्गत आदित्यहृदयं, ऋग्वेदः, अरुणपाठश्च सूर्यशतकस्य मूलद्रव्याः । एतादृशमहिमान्वितस्य सूर्यस्य प्रभावं, प्रसिद्धिं च निरूपयन् श्रीमतामयूरकविना विरचितः सूर्यशतकः (मयूरशतकः) लोकाय अनेकान् प्रयोजनान् साधयन् सुस्थिरोभवेदिति शम् ।

सूर्यः स्तुतिः वैदिक काले एव उद्भूतम् अत्र किमपि न सन्देहः समये समये अनेकः भक्तः कविनां भगवान् सूर्यस्य स्तुतिं कृत्वा स्तोत्रकाव्यानां विरचितवान् । यदि वयं वैदिक कालात् अतिरिक्तं साहित्ययुगे दृष्टिपातं कुर्म चेत्

² सूर्यशतकम्, डा. रमाकान्त त्रिपाठी, चौखम्बा विद्याभवन वारणसी page-25

संस्कृतसाहित्यस्य आदि ग्रन्थः 'वाल्मीकि रामायणे' अपि भगवान् सूर्यस्य उपरि लिखितः 'आदित्यहृदयस्तोत्र' दृश्यते । परवर्ति साहित्ये अपि मयूरकृत 'सूर्यशतकः' अतिरिक्तः अनेकानि सूर्यशतकं विभिन्न कविनां रचितवान् तथा पण्डीतराज जन्नाथेन अपि सूर्यभगवान् स्तुतेः 'सुधालहरी' नामकः सूर्यस्तोत्रं रचनां कृतवान् परन्तु मयूरकृत 'सूर्यशतकं' अन्यः सूर्यस्तोत्र अपेक्षायाम् अधिक प्रसिद्धिं लभ्यते । अस्य लोकप्रीयतास्य कारणं अपि बहुनि वर्तते । 'सूर्यशतकः' स्तोत्र साहित्यानां दृष्टे यत् महत्वं प्रतिपाद्यते पुनः संस्कृत साहित्ये अपि तत् महत्वं प्रतिपाद्यते । अन्येषाम् सर्वेषाम् सूर्यस्तोत्रेषु केवल धार्मिकं दृष्ट्याः विरचितं किन्तु तत्र काव्य सौन्दर्यं न परिलक्षिते सूर्यशतके तु उभयं प्राप्यते ।

सूर्यशतककाव्ये स्तोत्रस्यलक्षणं पूर्णरूपेण उपलक्ष्यते यथा स्तोत्रस्य लक्षणः –

" नमस्कारः तथासी सिद्धान्तोक्तिः पराक्रमः ।

विभुतिः प्रार्थना चेति षड्विधं स्तोत्र लक्षणम् ॥ 2 ॥

स्तोत्रस्य षड्विधान्यपि अत्र शतके वर्तन्ते । अतः स्तोत्रमेव मुख्यं वस्तु । अत्र शतके त्रिचत्वारिंशद्भिः श्लोकैः सूर्यद्युतिः वर्णिता अनुप्राशयुक्त पदावली मादु-ध्यमेन स सूर्यस्य विभिन्नः अङ्गानां साधनं च वर्णनं कृतवान् । तत्र पञ्चभिः श्लोकैः सूर्याश्वः द्वादशसु अरुणः एकादशसु रथः नवभिः आदित्यमण्डलं विंशतिभिः सूर्यस्यगुणः वर्णनं कृतमस्ति ।

एतत् स्तोत्रस्य स्तुति स्रग्धरा छन्दे निबद्ध तथा स्रग्धरा छन्दे निर्मितः प्रथमं स्तोत्रकाव्यम् । ततः परं बहूनि स्तोत्रकाव्यानि स्रग्धरा छन्दे निर्मितम् ।

साहित्यस्य विभिन्न क्षेत्रे परवर्ती साहित्यकारान् च आलङ्कारिकानां सूर्यशतकस्य पद्य उद्धृतं । सप्तमः शताब्दे सूर्यशतकस्य रचनां पश्चात् नवमः शताब्दे आनन्दवर्धनेन सूर्यशतकस्य द्वे श्लोकं उद्धृतं तन्मध्ये एकं तु तेन उत्तमकाव्यस्य उदाहरणं रूपेण दत्तवान् । दशम शताब्दे कवे क्षेमेन्द्र अपि स्वकीयः ग्रन्थः कविकण्ठाभरणे सूर्यशतकस्य श्लोकं उद्धृतं अनेन ज्ञायते सूर्यशतकं तु तत् समयः पर्यन्तं प्रसिद्धिं अभवत् ।

"आदित्यहृदयस्तोत्र" व्यतीत अन्यः सर्वैः सुयस्तोत्राणां अपेक्षायाः मयूर कृत सूर्यशतकं तु प्राचीनं इति मन्यते केवल सूर्यस्तोत्रेषु न अपितु यदि वयं गण्डीस्तोत्रगाथाः अश्वघोषस्य कृति न मन्यते ततः सूर्यशतकं तु अन्य स्तोत्रग्रन्थानां मध्ये प्राचीन स्तोत्रग्रन्थः तथा स्तोत्र साहित्यस्य आदिग्रन्थः अपि इति वक्तुं शक्यते ।

सूर्यशतकस्य केचन प्रमूखाः श्लोकाः-

तेजोवर्णनम्-

³नोदन्वाञ्चन्मभूमिर्न तदुदरभुवो बान्धवाः कौस्तुभाद्या

यस्याः पद्मं न पाणौ न च नरकरिपूरःस्थली वासवेश्म ॥

तेजोरूपापारैव त्रिषु भुवनतलेष्वादधाना व्यवस्थां

³ सूर्यशतकम्, डा. रमाकान्त त्रिपाठी, श्लोकः-43,

सा श्रीः श्रेयांसि दिश्यादशिशिरमहसो मण्डलाग्रोद्गता वः ॥3॥

⁴अश्ववर्णनम्-

पुष्टाः पृष्ठेऽशुपातैरतिनिकटतया दत्तदाहातिरेकै-

रेकाहाकान्तकृत्स्नत्रिदिवपथपृथुश्वासशोषाः श्रमेण ॥

तीव्रोदन्यास्त्वरन्तामहितविहतघे सप्तयः सप्तेसप्ते-

रभ्याशाकाशगङ्गाजलसरलगलावाङ्मनताग्रानना वः ॥4॥

⁵अरुणवर्णनम्-

प्रातःशैलाग्ररङ्गे रजनिजवनिकापायसंलक्ष्यलक्ष्मी-

र्विक्षिप्यापूर्वपुष्पाञ्जलिमुडुनिकरं सूत्रधारायमाणः ॥

यामेष्वङ्केष्विवाहः कृतरुचिषु चतुर्ध्वेव जातप्रतिष्ठा-

मव्यात्प्रस्तावयन्वो जगदटनमहानाटिकां सूर्यसूतः ॥4॥

उपसंहारः

संस्कृतसाहित्ये "मयूरशतकम्" तथा "सूर्यशतकम्" अतिरिक्तं मयूर कवेः अन्यं किमपि न विरचितं परन्तु सः काव्यमर्मज्ञे बहुपरिमाणेन परिचितं दृश्यते केचित् महान् कविनां अपि तत् समं न परिचितः इति आचार्यनां कथ्यते । अनेक स्थले कालिदासः भासः तथा बाणः आदिनां समं सम्मानितं अपि दत्तवान् । यथा जयदेवकृत प्रसन्नराघवे अस्ति-
"कर्णपूरो मयूरः । भासोहासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ॥ इति।

यत् प्रकारेण मयूर कवेः स्वकीयः मयूरशतके अलङ्कारयोजनं भाषां कृतं तत् तु अन्यः स्तोत्रसाहित्येषु दुर्लभं । सूर्यशतकं अनन्तरं बहुनि स्तोत्रकाव्यानि सूर्यस्य उपरि विरचितं परन्तु सूर्यशतकस्य प्रसिद्धिं पुर्व एव स्थितः । अनेन ज्ञायते इदं प्रकारेण स्वकीय प्रमुखता विशेषता च कारणात् सूर्यशतक तु अन्यः सूर्यस्तोत्राणां मध्ये विशिष्टं स्थानं प्राप्यते।

सूर्यस्तोत्राणां मध्ये सूर्यशतकानां यत् स्थानं उल्लभ्यते यत् नाटकानां मध्ये " अभिज्ञानशाकुन्तलं " तथा महाकाव्यानां मध्ये रघुवंशं शिशुपालवधं च प्राप्यते।

अनेन अत्र निःसन्देहेन वक्तुं शक्यते सूर्यशतकतु अद्वितिय अनुपम तथा स्तोत्रसाहित्ये अन्य कोऽपि ग्रन्थानां अस्य सह तुलनां भवितुं न शक्यते।

सहायकग्रन्थसूची:-

1. संस्कृत साहित्य का इतिहास, बलदेव उपाध्याय .
2. सूर्यशतकम् ,डा. रमाकान्त त्रिपाठी , चौखम्बा विद्याभवन वारणसी

⁴ सूर्यशतकम्, डा. रमाकान्त त्रिपाठी, श्लोक:-45

⁵ सूर्यशतकम्, डा. रमाकान्त त्रिपाठी, श्लोक:-50

3. सूर्यशतकम् पण्डित श्रीभूवनेश्वर कर शर्मा , चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस् वारणसी
4. साहित्य दर्पणम्, आचार्य शेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा संस्कृत कृष्णदास अकादमी वारणसी
5. संस्कृत साहित्य का बृहत् इतिहास, चतुर्थखण्ड काव्य, बलदेव उपाध्याय,

...Published by...
<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ.
1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment
Nr. Bhavsar Hostel, New Vadaj,
AHMEDABAD-380013.